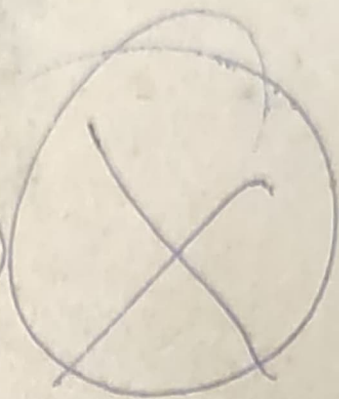

7190

११ अन्ये तु रघुवंशादिप्रणेतुः कालिदासस्य विक्रमार्कसमान-
कालिकतामभिप्रेत्य विक्रमार्कस्य ख्रिस्तीयषष्ठशताब्द्यामेवावस्थानं
साधयितुं प्रयतन्ते । उपन्यस्यन्ति च प्रमाणानि । तथा हि ।

(क) कष्णीकारख्यस्य भूपालस्य वंशे तमारभ्य त्रिंशोऽयं पुरुषो
विक्रमार्क इति । कष्णीकश्च ख्रिस्तीयेऽष्टसप्ततितमे वर्षे भारतं वर्ष-
मलमकार्षीत् ।

(ख) चीनदेशीयः पथिको ब्हयनसंगो (हुएनत्संग) नाम
यात्रार्थं भारतं वर्षमुपागतस्तेन स्वप्रणीतप्रबन्धे ख्रिस्तीये ५८०
वत्सरे शिलादित्योत्तरं विक्रमादित्य आसीदिति निर्दिष्टम् ।

(ग) वराहमिहिरो नाम ज्यौतिषिको विक्रमार्कस्य सभ्य इति
लोकानां प्रवादः । स च ख्रिस्तीयषष्ठशताब्द्यामेवासीदिति प्रमा-
णान्तरैरवधार्यते ।

(घ) कोरूरनगरसमीपे यो म्लेच्छानां पराजेता स एव विक्रमा-
दित्यः । तच्च प्रधानं ख्रिस्तीयषष्ठशताब्द्यामेव सम्पन्नमिति शिलाले-
खतोऽवगम्यते ।

एतावता श्रीविक्रमादित्यस्य ख्रिस्तीयषष्ठशताब्द्यां प्रादुर्भूततया
श्रीमतः कालिदासस्यापि तदानीमेव विद्यमानत्वमभ्युपेतव्यम् ।
न चैवं विक्रमार्कीयशकाङ्गो विरुध्येतेति वाच्यम् । शकोपक्रमवत्सर
एव प्राचीनत्वापादनाय ५०१ तमाङ्गो विक्रमार्केण निर्दिष्ट इति
कल्प्यमानत्वात् । इति ।

तदेतदसङ्गतं चात्यन्तमसमञ्जसं च । तथाहि । स्यान्नाम कष्णी
कवंशेऽपि कोऽपि विक्रमादित्यः किन्तु स एव शकप्रवर्तयिते
शक्यते स्वीकर्तुम् । प्रमाणाभावात् । बहवो हि विक्रमादित्य
न्ते । अत एव च ब्हयनसंगनिर्दिष्टोऽपि विक्रमादित्यो न

१ “ समारूढे पूतत्रिदिववसतिं विक्रमनृपे । ” सुभाषितसन्दोहे ।

“ नासीदस्ति भविष्याति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं

नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमार्कोपमः । ”

“ राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् । ”

र्तयिता । बराहमिहिरविषये तु प्रदत्तपूर्वमेवोत्तरम् । कोरूरशिलाले-
खनिर्दिष्टस्तु भूपालो विक्रमादित्य इत्यत्र नास्ति किञ्चिदपि प्रमाणं
नाम । ततः प्राचीनस्य तच्छकवत्सराङ्गस्यानुपलम्भादेवं कल्पित
इति चेन्न । डा०पीतरशन (पीटर्सन्) महोदयेन प्रकाशितान्मन्देस-
रीयाशिलालेखात् डा० बुल्लरमहाशयेन प्रमाणीकृतात्सामानदुर्गताम्र-
शासनाच्च विक्रमशकस्य ख्रिस्तीयषष्ठशताब्दीतः प्राचीनत्वव्यग-
मात् । फ्लीटारख्योऽपरो यैरोपीयः पण्डितोऽप्येवम् । सन्ति च प्रमा-
णान्तराण्यपि यैः किल विक्रमार्कस्य ख्रिस्तीयशकारम्मतोऽपि
प्राचीनत्वं शक्यते साधयितुम् । तथाहि । दिवं गते महावीरस्वा-
मिनि ४७० वत्सरेभ्यः परं प्रादुर्भूतः श्रीमान्विक्रमादित्यः । अयं
च समानकालिकः श्रीसातवाहनस्येति प्रबन्धकोषे राजशेखर आह ।
सातवाहनशालिवाहनशब्दौ च पर्यायभूतावेव । एतदप्यापतत एव ।
वस्तुतस्तु श्रीशालिवाहनतः प्राचीन एव विक्रमादित्यः । तथा हि ।
शालिवाहनः ख्रिस्तीयप्रथमशताब्द्यामासीत् । स च शकप्रवर्तकभू-
पविजेतृत्वलक्षणेन शककर्तृत्वेनोत्सितः । तद्विजितश्च श्रीविक्रमादि-
त्यः । अयं च विजयो न साक्षात्किन्तु नर्मदाया दक्षिणदेशे विक्र-
मशकं विलोप्याभिनवशकस्य प्रवर्तनरूपः । ततश्च । सिद्धं विक्रमा-
र्कस्य शालिवाहनतः प्राचीनत्वम् । अत एव च—

“ युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ

धराधिनाथो विजयाभिनन्दनः ।

ततस्तु नागार्जुनभेदिनीविभु-

र्बलिः क्रमात्षट् शककारकाः कलौ ॥ ”

इति शककारकनृपक्रमनिर्देशे विक्रमस्य श्रीशालिवाहनतः पूर्वं
निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यत्रापि स्पष्टीकृतमेतत् ।

विक्रमादित्येनैव शरावत्यां रामकूटारख्यः प्रासादो निरमायिायः
किल ख्रिस्तीयवत्सरारम्भतः प्राक् सप्तपञ्चाशे वर्षे विरचितस्तेनेति
सप्रमाणमाचक्षते पुरावृत्तविदः ।

प. हं. प. श्रीमद्धारकाजगद्गुरुपीठपुरावृत्तेषु नवमदशमप्र-
नामपि वत्सराणामुल्लेखात् ५०१ तमवत्सरप्रभृतित एव विक्रमात्का-
शकाङ्कनिर्देश इति सुतरां निर्मूलम् ।

तदेवं प्रमाणशतैः सिद्धयति ख्रिस्तीयशकारम्भतः प्राचीनत्वे
विक्रमादित्यस्यार्वाचीनतापादनमेकान्तत एवानुचितामिति । विस्त-
रस्तदन्यत्र द्रष्टव्यः । समयेऽत्र विक्रमादित्यसभायां कालिदासारख्यः
कोऽपि कविरासीदेवेति निर्दिष्टपूर्वैः प्रमाणैरवबोध्यम् ।

रघुवंशादिप्रणेता तु श्रीमान्कालिदासस्ततोऽपि सुतरां प्राचीनः।
तन्त्रवार्तिकादिमीमांसाप्रबन्धानां ग्रथयिता हि श्रीमान्कुमारिलभट्ट-
स्तन्त्रवार्तिके—

“ सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । ”

इति कालिदासीयशाकुन्तलगतं पद्यार्धमुदाजहार । कुमारिल-
भट्टश्च श्रीशङ्कराचार्याणां समानकालिकः । श्रीशङ्कराचार्याश्च युधि-
ष्ठिरस्य सप्तविंशतिशताब्द्यामविद्यन्तेति द्वारकामठीयसुधन्वताम्र-
शासनतो निश्चीयते । सम्प्रति पुनर्युधिष्ठिरशकस्यैकपञ्चाशत्तमा
शताब्दीति सुस्पष्टमेवेतः पूर्वं चतुर्विंशशताब्द्यां श्रीशङ्कराचार्यप्रादु-
र्भाव इति । तत्समानकालिकेन कुमारिलभट्टेन कालिदासीयपद्यस्यो-
दाहरणात्ततोऽपि प्राचीनोऽर्थादितः पूर्वं चतुर्विंशतिशताब्दतः
पौर्विकः श्रीमान्कालिदास इति स्पष्टम् ।

कालिदासश्च श्रीमत्याः काल्याः प्रसादादेव कवित्वमुपागत इति
प्रवदन्ति । अत्रैयं किंवदन्ती । आसीत्पुरा कोऽपि भूपालः । तस्य
चासीत्पण्डिततमा कन्या । तस्याश्चानुरूपं वरमनुसदन्धानोऽसफली-
भूतमनोरथो भूपः कदाचिदपरेद्यवि प्रभाते यो नयनगोचरतामाग-
च्छेत्तस्यै कन्यकायाः प्रदानं प्रतिजज्ञे । ततश्चात्मनस्तनयाय न प्रय-
च्छति कन्यकां भूपाल इति रुष्टेन मन्त्रिणा कस्यचिद्दृक्षस्य शाखा-
ग्रमारुह्य मूलमुच्छिन्दन्कोऽपि द्विजगोपालो राजद्वार उपस्थापितः ।

१ च यथाप्रतिज्ञं तस्मा एव समार्पि कन्या स्वीया । तदनु निशि
 वलासमन्दिरं गतया राजकन्यकयाऽवबुद्धः पत्युरतिमात्रमसमञ्ज-
 सभावः । ततश्च तया सुपुरुषं निर्भर्त्सितस्तत्पतिररण्यं गत्वा का-
 लीमाराध्य सम्पाद्य चालौकिकं कवित्वं कदाचिन्निशि प्रतिनिवृत्तो
 विलोक्य पिहितं गर्भागारद्वारं प्राह “ कान्ते ! दीयतामपावृतक-
 वार्टं द्वारम् ” इति । सापि प्रत्यभिज्ञाय दयितं प्रति प्राह । “ अ-
 स्ति कश्चिद्वाग्विशेषः ” इति । अयं तु तत्प्रतिवचनगतं पदत्रयमधि-
 कृत्य काव्यत्रयमेव रचयाश्चकार । “ अस्त्युत्तरस्यां । दिशि देवता-
 त्मा ” इत्यारभ्य कुमारसम्भवारख्यं सप्तदशसर्गात्मकं महाकाव्यं
 “ कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा ” इत्यादि मेघसंदेशारख्यं संघातकाव्यं
 “ वागर्थोविव सम्पृक्तौ ” इति रघुवंशाख्यमूनविंशतिसर्गात्मकं महा-
 काव्यं चेति । ततश्च प्रसन्ना राजदारिका सप्रणयं बल्लभं निषेवमाणा
 सुखमासीदिति । अत्र प्रतिपाद्यमानं तु गोपालाय राज्ञः कन्यकाप्र-
 दानमसम्भवप्रस्तमिव प्रतिभाति ।

कविरयमुत्तरभारत एव प्रादुर्भूत इति तत्र तत्रोत्तरभारतीयाना-
 मेवाचाराणामनेनोपवर्णनात्प्रतीयते । मेघसन्देशे मार्गनिर्देशप्रस्ता-
 वेन तत्तानि पुरग्रामसरिदादीन्युपवर्णयन्नयमुज्जयिनीमेव विशेषतः
 सूक्ष्मतया चोपश्लोकयतीत्यनुमीयत एतस्योज्जयिन्यामैकान्तिकः
 परिचयः । स च न हि सुदूरवर्तिनां घटत इति नूनमुज्जयिनीसन्नि-
 हिते प्रदेश उज्जयिन्यामेव वा निवासः कालिदासस्येति सम्भा-
 व्यते ।

एतत्प्रणीताः प्रबन्धास्तु—

ऋतुसंहारम्—सर्गषट्कात्मकमृतुवर्णनमयं प्रसन्नमधुरं खण्ड-
 काव्यम् ।

१ “ यत्र कविरैकमर्थं वृत्तैकेन वर्णयति काव्ये ।

संघातः स निगदितो वृन्दावनमेघदूतादिः ॥ ” इति दर्पणे ।

कुमारसम्भवम्—सप्तदशसर्गात्मकं मनोहरं महाकाव्यम् ।
एतच्च शिवपुराणीयां कथामुपजीव्य विरचितम् । अत्र च बहुषु
स्थानेषु शिवपुराणीयपद्यानां छाया सन्दृश्यते । छायोपजीवित्वा-
द्भेदेव प्राथमिकं महाकाव्यमेतस्येति समवगम्यते । एतच्च समप्र-
मपि कालिदासप्रणीतमेव । तत्र युक्तयस्त्वन्यत्र द्रष्टव्याः ।

रघुवंशम्—ऊनविंशतिसर्गात्मकं महाकाव्यमिदमतिमात्रहृदय-
ङ्गम् ।

मेघदूतम्—खण्डकाव्यमिदम् । अनिर्वचनीयमन्यादृशमेवास्य
सर्गाङ्गरमणीयत्वम् । एकमात्रमप्येतत्काव्यं कवेरस्य विमलतमेन
यशसा दिगन्तराण्यलङ्कृतं प्रभवेत् ।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्—सहृदयहृदयाह्लादकं नाटकरत्नमि-
दम् । एतदेवोद्दिश्य प्राचीनानामिदं पद्यम् ।

“ काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ।

यास्यत्यद्येति तत्रापि श्लोकः सर्वमनोहरः ॥ ” इति ।

अत्रत्यस्यैव कस्यापि वत्सलरसपरिस्यन्दिनः पद्यस्य रसमास्वाद्य
कोऽपि शार्मण्यदेशीयः (जर्मन्) प्रमोदभरविकसितान्तःकरणस्त-
देकतानतामापन्नोऽसङ्गीतकं ननर्तेति श्रूयते ।

विक्रमोर्वशीयम्—पञ्चाङ्गं त्रोटकमेतत् । अस्य च कमनीय-
तमत्वे प्रमाणं सुधियः ।

मालविकाग्निमित्रम्—यदेतद्व्याख्यातमस्माभिस्तन्नाटकम् ।
अस्य च नाटकत्वे सन्दिहते केचिद्वर्वाचीनाः । तदसङ्गतम् । “नाटकं
ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसन्धिसमन्विनम् । ” इत्यादिनाटकलक्षणाक्रा-
न्ततयैतस्य नाटकताया दुर्वारत्वात् । न च नैतत्ख्यातवृत्तमिति ।

१ “ सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम् ॥ ” इतिलक्षणत्रोटकाख्यो रूपकभेदः

२ ख्यातं पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धं वृत्तमिति वृत्तं यस्य तत् ।

भ्रमितव्यं विष्णुपुराणे कथांशस्यास्य प्रथितत्वात् । न चैतत्कालि-
दासप्रणीतमिति तु भ्रममात्रं प्रमाणाभावात् । न च वर्णनाशैल्येवात्र
प्रमाणमिति वाच्यम् । एतस्य कालिदासप्रणीतत्वेऽपि तस्या एव
प्रमाणीभूतत्वात् । दृश्यन्ते ह्यत्र तथाविधानि कियन्ति गद्यानि च
यानि खल्वनिच्छतोऽपि बलादिव प्रत्याययन्त्यात्मनः कालिदास-
प्रणीतत्वम् । तानि चात्र मालविकाया नृत्यतदवसानावस्थानवर्ण-
नादिप्रस्तावे स्वयमेव दृश्यन्तां रसिकैः । विस्तरभयात्तु नात्र ता-
न्युदाहर्तुमिच्छामः । इति ।

एतावन्त एवादिमकालिदासेन प्रणीताः प्रबन्धाः ।

गङ्गाष्टकमङ्गलाष्टकशृङ्गारतिलकनलोदयादीनां विरचयिता त्वपर
एव कोऽपि कालिदासः स्यात् । ज्योतिर्विदाभरणं तु नितरामर्वा-
चीनमिति कालिदासस्य तदुपनिबन्धृत्वं भ्रममात्रमूलकमेव । स्मृ-
तिचन्द्रिका तु नाद्याप्यस्मन्नयनगोचरतामापन्ना इति तद्विषये
नेच्छामो लेखनीं प्रवर्तयितुम् ।

एतद्विरचितेषु त्वशेषेष्वपि प्रबन्धेषु सुनिपुणं समालोच्यमानेषु
प्रतीयते महाकवित्वमिव पाण्डित्यमपि श्रीमतः कालिदासस्येति
विभाव्यतां प्रज्ञैरिति शिवम् ।

इति श्रीअप्पाशर्मविद्यावाचस्पतिविरचितो महाकवि-
श्रीकालिदासचरितसङ्क्षेपः ।

नायकादिविवेकः ।

अत्र विदिशाधिपतिराग्निमित्रो नाम महीपालो नायकः । विदर्भाधिपतेर्माधवसेनस्य सोदरी मालविका नायिका । राज्ञः पट्टमहिषी धारिणी भोगिनी चेरावती तस्याः प्रतिनायिका । तत्र “ अविकत्थनः क्षमावानतिगभीरो महासत्वः । स्थेयान्निगूढमानी धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥ ” इत्युक्तलक्षणोपेततयाऽग्निमित्रस्य धीरोदात्तत्वम् । इरावत्यादिसकलान्तःपुरसमानुरागत्वाद्दक्षिणत्वं च । “ एषु त्वनेकमहिलासमरागो दक्षिणः कथितः । ” इत्युक्तेः ॥ नायिका च मालविका मुग्धा । “ प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा । कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥ ” इति लक्षणात् ॥

प्रतिनायिका धारिणी प्रगल्भा धीरा । “ प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा । उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरा न्वहिः ॥ ” इत्युक्तलक्षणान्वितत्वात् ॥

इरावती तु प्रगल्भाऽधीरा तृतीयाङ्गादौ रशनया ताडनस्य राज्ञो निर्भर्त्सनस्य च तत्कर्तृकत्वात् । उक्तं च । “ तर्जयेत्ताडयेदन्या ” इति । अन्या प्रगल्भाऽधीरा ॥

रसोत्पत्तिः ।

अत्र मालविकामग्निमित्रं चालम्ब्य समुद्भिन्नो वसन्तचन्द्रमलयानिलादिभिरुद्दीपनविभ्रमवैश्छलिकप्रयोगादौ मालविकाया भ्रूविक्षेपादिभिरनुभावैरवाहित्यौत्सुक्यस्मृतिविषादचिन्तात्मकैर्व्यभिचारिभावै रत्या च स्थायिभावेनोपबृंहितश्चित्रदर्शनात्समुद्रगृहे मालविकोपगमावधिविप्रलम्भस्ततश्च संभोगः श्रृङ्गारः । स एवात्र प्रधानो रसः । अत्रानपाधित्वेऽपि शोभमानत्वान्मञ्जिष्ठारागः ॥

एवं द्वितीयेऽङ्के विदूषकवचनाद्वासः । प्रथमे विदर्भवृत्तान्ते वीरः । पञ्चमे सुमतिनिधनस्मरणेन करुणस्तत्रैव “ तूणीरपट्टेत्यादिः ” तस्कर-

प्रधनेन भयानको राजकुमारस्य वसुमित्रस्य शौर्योदयेन वत्सल
इत्यप्रधाना रसाः सूच्यन्ते ॥

एतेषां च लक्षणानि विस्तरभियाऽत्रानुक्तानि साहित्यदर्पणे
तृतीयपरिच्छेदे विलोकनीयानीति ॥

शब्दालङ्कारलक्षणानि ।

अर्थालङ्कारलक्षणानि तु तत्र तत्र प्रायशो निवेशितान्येव ।
शाब्दानां प्रायेण प्रतिपद्यं विद्यमानतया तेषां लक्षणान्यत्रैकत्रैवो-
च्यन्ते । तेन च शक्यावगमास्तत्र तत्र विद्यमाना अपि शब्दाल-
ङ्कारा इति । नराणां कटककुण्डलादय इव शब्दार्थयोरप्यस्थिरा
धर्मा अलङ्काराः । तत्र च येऽर्थमेव परिष्कुर्वते तेऽर्थालङ्कारा उप-
मादयः । ये च शब्दानेवालंकुर्वते तेऽनुप्रासादयः शब्दालङ्काराः -
ते च पुनरुक्तवदाभासानुप्रासयमकश्लेषचित्राणि । तत्र पुनरुक्तवदा-
भासलक्षणं “आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् । पुनरुक्त-
वदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥ ” यत्र भिन्नाकारैः शब्दैरापात-
तोऽर्थस्य पुनरुक्तत्वमिव भासते तत्र पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः ।
यथा “ भुजङ्गकुण्डली शम्भुः ” इति । अत्र भुजङ्गकुण्डलीशब्द-
योर्दर्शनमात्रेणैकार्थत्वमिव भासमानमित्ययमलङ्कारः । यत्र तु
पारमार्थिकं पौनरुक्त्यं तत्र नायमलङ्कारः । यथा “भुजङ्गमोऽहिश्च
सरीसृपोऽयम्” इति ॥

स्वरवैषम्येऽपि शब्दानां सादृश्यमनुप्रासः । स च च्छेकानुप्रासो
वृत्त्यनुप्रासः श्रुत्यनुप्रासोऽन्त्यानुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति पञ्चविधः ।
“छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा । ” अनेकधा स्वरूपतः
क्रमतश्च । यथा “ कावेरीवारिपावनः पवनः ” इति । इह कावेरी-
वारीति पावनः पवन इति च सकृदेव व्यञ्जनसङ्घस्य साम्यम् ।
“अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येष वृत्त्य-
नुप्रास उच्यते ॥ ” अनेकेषां वर्णानां स्वरूपत एवासकृत्साम्यं ।

स्वरूपतः क्रमतोऽप्येकस्य सकृदसकृद्वा वृत्त्यनुप्रासः । यथा “ उ-
न्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकल-
कलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः । ” इति । अत्र द्वितीयचरणे कलयोरसकृ-
त्क्रमतः स्वरूपतश्च साम्यम् । प्रथमे तकारस्य सकृदेव । “रसोल्ला-
सैरमी वासरा ” इत्यत्र तु रसयोः स्वरूपत एव नतु क्रमतोऽपि ॥

एकंस्थानोच्चार्यमाणत्वेन व्यञ्जनमात्रस्य सादृश्यं श्रुत्यनुप्रासः ।
तदुक्तम् । “उच्चार्यत्वाद्यदैकत्र स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्ज-
नस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥” यथा “विरूपाक्षस्य जयिनीः” अत्र
जकारयकारयोरेकत्रस्थान उच्चार्यमाणत्वम् ॥

आद्यस्वरेण सह यथावस्थस्यान्त्यव्यञ्जनस्य पदान्ते पादान्ते
वाऽऽवृत्तिरन्त्यानुप्रासः । “व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु ।
आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत् ॥ ” इत्युक्तेः । यथा
“ इदं हि गाङ्गं त्यजतामिहाङ्गं पुनर्न चाङ्ग । ” इति ॥

तात्पर्यमात्रेण भेदे सति शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं लाटानुप्रासः ।
“शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः”
इति । यथा “स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते । ” अत्र
नयनशब्दस्येक्षणमात्रार्थकत्वेऽपि तात्पर्यमात्रतो भेदालाटानुप्रासः ।
“सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं
विनिगद्यते ॥ ” यथा “सनगरं नगरंध्रकरौजसः” इति श्लेषचित्र-
योर्वक्रोक्त्यादीनां च लक्षणान्यनुपयुक्तत्वाच्च विवृतानि ॥

छन्दोमञ्जूषा ।

छन्दः पद्यम् । तच्च चतुष्पदी (यत्र चत्वारश्चरणाः) । वृत्तं
द्वे जातिरिति द्वेधा । अक्षरपरिमाणं वृत्तम् । मात्रापरिमाणा
जातिः । वर्णानामुच्चारणकालभेदो मात्रा । सा त्वेका ह्रस्वस्य ।
गुरोः । नात्र हलो मात्रा । दीर्घं गुरु । ह्रस्वं च संयोगाद्यं सानुस्वारं
सविसर्गं च । वा पदान्ते । प्रहे च । (प्रबलतमसामेवं प्रायाः शुभेषु

प्रवृत्तयः । शाकुं. अं. ७ पं. २४) वृत्तं सममर्धसमं विषमं च ।
 समं समचतुष्पादम् । अर्धसममाद्यतृतीययोर्द्वितीयतुर्ययोश्च समम् ।
 विषमं विषमचतुष्पादम् । मात्राक्षराणां गणनाद्गणः । स वर्णास्त्रिय-
 श्रतस्त्रस्तु मात्राः । तेऽष्टौ यरतभजसनमाः । हलन्ताश्च । गलौ
 गुरुलघू । हलौ च । सर्वत्र लघुर्नः । आदिमध्यान्तेषु यरताः ।
 गुरुर्मः सर्वत्र । आदिमध्यावसाने भजसाः । जातौ पञ्च गणाः ।
 मसजभनाः इति । जिह्वेष्टविश्रामस्थानं यतिः । लक्षणभ्रंशे
 छन्दसो भङ्गः । नामधातुभागभेदे संपातो यतेः । “ पुनातु नरका-
 रिश्चक्रभूषितकराम्बुजः । ” इति हलायुधः । यतिः सर्वत्र पादान्ते ।
 यथोक्तं चान्यत्र । नैवेद्यं श्वेतमाण्डव्यादीनाम् ॥

गणविवरणम् । लघुचिह्नम् (।) गुरुचिह्नम् (५)

मगणः ५५५, नगणः ॥॥, यगणः १५५, रगणः ५१५, तगणः ५५१,
 भगणः ५॥॥, जगणः १५१, सगणः ॥५५ इति । जातौ तु ५१॥
 भगणः, १५१ जगणः, ॥५५ सगणः, ५५ मगणः, ॥॥॥ नगणः इति ॥

अथ जातिः । तत्रार्या ।

यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ॥

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥ १ ॥

प्रथमे चरणे द्वादश । द्वितीयेऽष्टादश । तृतीये द्वादश । चतुर्थे
 च पञ्चदश मात्रा यत्र साऽऽर्या जातिः ॥

वैतालीयम् ।

षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो विरन्तराः ॥

न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ २ ॥

यत्र विषमे पादे प्रथमं षण्मात्रास्ततो रोऽक्षरगणस्ततो लघुस्ततो
 गुरुः । समे चाष्टौ मात्रास्ततो रगण आक्षरस्ततो लघुस्ततो गुरुः ।
 समचरणयोस्त्वष्टौ मात्राः केवलगुरुरूपाः केवललघुरूपा वा न
 भवन्ति किंतु मिश्रा एव । यत्र च समा द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमाः

मात्राः पराश्रिता न भवन्ति । (द्वितीयतृतीये मिलित्वैको मुरुः ।
एवं चतुर्थपञ्चमे षष्ठसप्तमे च न भवन्ति ।) तद्वैतालीयं नाम च्छन्दः ॥

औपच्छन्दसिकम् ।

तत्रैवान्त एकस्मिन्गुरावधिक औपच्छन्दसिकम् ॥

अथ वृत्तानि । तत्र समानि ।

अष्टाक्षरम् ।

युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्रं प्रकीर्तितम् ॥

युजो समपादयोः चतुर्थवर्णात् परं जगणेन युक्तं पथ्यावक्रं
नाम वृत्तम् । अष्टाक्षरमिदमित्येके । परे तु विषममेवेति । एतदेव
श्लोक इत्यप्याहुः । तथा चालक्षयत्कालिदासः ॥

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ॥

द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ १ ॥

एकादशाक्षरम् ।

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥ २ ॥

उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ॥ ३ ॥

योगेऽनयोः स्यादुपजातिसंज्ञम् ॥ ४ ॥

मात् तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः ॥ ५ ॥

द्वादशाक्षरम् ।

दुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ ६ ॥

त्रयोदशाक्षरम् ।

जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ॥

त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ॥ ७ ॥

चतुर्दशाक्षरम् ।

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥ ८ ॥

पञ्चदशाक्षरम् ।

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ ९ ॥

सप्तदशाक्षराणि ।

रसैरुद्रैच्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ॥ १० ॥

नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ॥ ११ ॥

जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वीं गुरुः ॥ १२ ॥

मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसहयैर्मो भनौ गौ ययुग्मम् ॥ १३ ॥

ऊनविंशत्यक्षरम् ।

सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १४ ॥

एकविंशत्यक्षरम् ।

अश्रैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ॥ १५ ॥

अर्धसमानि ।

प्र. च. १० } अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः
द्वि. च. ११ } सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा ॥ १ ॥

प्र. च. ११ } अयुजि ननरला गुरुः समे
द्वि. च. १२ } तदपरवक्रमिदं न जौ जरौ ॥ २ ॥

प्र. च. १२ } अयुजि नयुगरेफतो यकारो
द्वि. च. १३ } युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ ३ ॥

युक् समम् । अयुक् विषमम् ।

अथात्राङ्कसंज्ञाः । वेदाः अम्बुधयश्च चत्वारः । रसाः षट् । लोक-
गिरिहयमुनयः सप्त । वसुभोगिनोऽष्टौ । ग्रहा नव । रुद्रा एकादश ।
सूर्या द्वादश । एतेषां पर्यायैरपीयमेव संख्योच्यते ॥

अत्र तृतीयान्तपदं यतिज्ञापकम् । इति ॥

कथांशस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमाङ्के—देव्या धारिण्याः समीपवर्तिनि चित्रे मालविकां
विलोक्य सञ्जाताभिलाषेण राज्ञाऽग्निमित्रेण मालविकादर्शने योज्य-
तामुपाय इत्याज्ञापितेन विदूषकेण परिकोपितयोर्नाट्याचार्यहरदत्त-
गणदासयोः परीक्षणं स्वोपदेशस्य शिष्येण प्रयोगादेवेति प्राश्निक-

पदमध्यासितया कौशिक्या निश्चित्य मालविकाया नाट्यप्रयोगावसरे
विलोकन उपायश्चिन्तित इत्यवर्णि ॥

द्वितीये—नाट्यशालायामुपक्रान्तनृत्यां मालविकामवलोक्य राज्ञो
भावोदयः । गीताभिनयप्रयोगच्छलेन च मालविकया राज्ञि स्वाभि-
लाषाविष्करणमुपावर्णि ॥

तृतीये—आत्मनो मनोविनोदाय भट्टिन्येरावत्या सह दोलाधि-
रोहणमनुभवितुं प्रमदवनं प्रस्थितो राजा मध्येमार्गमेव धारिणीनि-
योगादशोकदोहदं निर्वर्तयितुं समागताया मालविकायाः सखीसंला-
पादीत्मन्यनुरागं निश्चित्य सविदूषकः परिहासच्छलेन तामुपगतः ।
राज्ञी त्विरावती सदासीका तत्रैव निगूढमुपस्थाय राज्ञो मालविकाया-
मनुरागं विलोक्य च क्रुद्धा राजानमुपेत्य निर्भर्त्स्य च पादयोः
प्रणतमपि तं विहायैव सकोपं निष्क्रान्तेत्यवर्ण्यत ॥

चतुर्थे—धारिण्या निगडितायां सवयस्यायां मालविकायां
विदूषकः केतकीकण्टकेनात्मनोऽगुष्ठे दंशपदमुत्पाद्य “ परित्रायस्व
भोः सर्पेण दष्टोऽस्मि ” इति धारिणीसमीप उपविष्टं राजानमाचुक्रो-
श । ब्राह्मणवधभीतया च धारिण्या प्रदत्तं नागमुद्रामिषेणांगुलीय-
कमादाय तदेव मालविकारक्षणाय सारभाण्डभूगृहे नियुक्तायै दास्यै
माधविकायै प्रदर्श्य मालविकां मोचयित्वा जलयन्त्रगृहे तां राज्ञा
संयोजयामास । तत्र चोपागतां तदालोक्य सविशेषं कुपितामिरा-
वतीं प्रसादयन् राजा प्रतिहारिणा कुमार्या वसुलक्ष्म्या वानरोपता-
पवृत्तान्तं श्रावित झूरावत्यनुमत्यैव सरभसं निश्चक्राम । भयविह्वला
मालविकाऽशोकस्य कुसुमोद्गमवृत्तान्तं तदैव निशम्य देव्या
नेश्रुतपूर्वस्य पारितोषिकस्याशया प्रहृष्टोद्यानपालिकामन्वगच्छ-
ते वर्णितम् ॥

पञ्चमे—विवाहनेपथ्यपरिष्कृतया मालविकया, परिव्राजिकया,
कौशिक्या, परिजनैश्च सह तपनीयाशोकमुपगतायां देव्यां
श्रयैवाशोककुसुमोद्गमश्रियाः सहदर्शनव्याजेन सविनयमभ्य-

धर्यानीते सवयस्ये राश्यग्निमित्रे, कश्चुकी विदर्भदेशाधिपेनोपायनीकृते
 द्वे शिल्पकारिके राज्ञ आदेशेनैव तत्र प्रवेशयामास । अथ मालविकां
 प्रत्यभिज्ञाय बाष्पं विसृजतोस्तयोः परिव्राजिकायाश्च सकाशात्
 दितो मालविकावृत्तान्तं कौशिक्याश्च परिव्राजिकाभावे प्रयोजनं
 निशम्याभिजनवत्या मालविकाया दास्यनियोगेन खिद्यमानायां
 देव्यां धारिण्यां राज्ञि चाग्निमित्रे यज्ञशरणात्सेनापतिना पुष्पमित्रेण
 प्रहितं लेखं कश्चुक्यर्पयामास । तं च वाचयतो राज्ञः सकाशात्पु-
 त्रस्य वसुमित्रस्य विजयलाभवार्तां निशम्य प्रहृष्टया राश्या पारि-
 तोषिकमिषेण राज्ञे मालविका प्रादायि । गान्धर्वविधिना परिगृहीत-
 पूर्वामपि तां राजा धारिणीपरितोषाय पुनः परिजग्राहेति वर्णितम् ॥

मालविकाग्निमित्रगतपद्यानां सूचीपत्रम् ।

पद्यमूलम्.	अङ्कः श्लोकः	पद्यमूलम्.	अङ्कः श्लोकः
अग्ने विकीर्ण ५-४	कदा मुखं ४-२६
अङ्गैरन्तर्निहित २-८	कान्तां विचिन्त्य ५-३
अचिराधिष्ठित १-८	कात्स्न्येन निर्वर्णयितुं ४-९
अतिमात्रभासुरत्वं १-१३	किसलयमृदोर्विलासिनि....	३-१८
अनतिलम्बि दुकूल ५-७	कुप्यसि कुवलय ४-१०
अनातुरोत्कण्ठितयोः ३-१५	क रुजा भवतः ३-२
अनिमित्तमिन्दु १-१८	चरणान्तनिवेशितां ३-११
अनुचितनूपुर ४-३	चित्रगतायामस्यां २-२
अनेन तनुमध्यया ३-१७	च्छेदो दंशस्य ४-४
अपराधिनि मायि ३-२२	जनमिममनुरक्तं २-५
अलमन्यथा गृहीत्वा १-२०	जीमूतस्तानित १-२१
अव्याजसुन्दरीं तां २-१३	ततः परान्पराजित्य ५-१५
अस्माकमुत्सव ५-१८	तामाश्रित्य ४-१
अहं रथाङ्गनामेव ५-९	तूणीरपट्ट ५-१०
आदाय कर्ण ३-१६	तौ पृथग्वरदा ५-१३
आर्द्रालक्तक.... ३-१३	त्वदुपलभ्य ३-६
आर्यसचिवं १-७	त्वं मे प्रसाद ५-२०
इमां परीप्सु.... ५-११	दाक्षिण्यं नाम ४-१४
इष्टाधिगम.... ४-५	दीर्घाक्षं शरदिन्दु २-३
उचितः प्रणयो ३-३	दुल्लहो पिओ.... २-४
उत्तरेण किमात्मैव ४-१२	देवानामिद १-४
उन्मत्तानां श्रवण ३-४	द्वारे नियुक्त १-१२
उद्देशं विदुः शुद्धं २-२	द्विधा विभक्तां ५-१४
उभावभिनयां १-१०	धृतिपुष्प ३-१९
एकैश्वर्ये १-१	धैर्यावलाम्बिन १-२२
औत्सुक्यहेतुं ३-१०	न च न परिचितो १-११

१ अत्र अष्टादशं पद्यमार्यसचिवमिति लिखितमपि मौर्यसचिवमिति पठितव्यम् ।
 आर्य इति हि कलिकातापाठमात्रानुसारि इति ।

पद्यमूलम्.	अङ्कः श्लोकः	पद्यमूलम्.	अङ्कः श्लोकः
नवकिसलय ३—१२	महासारप्रसन्न १—१५
न हि बुद्धि ४—६	मामियमभ्यु.... ५—६
नायं देव्या भाजनत्वं ५—८	यद्यत्प्रयोग १—५
नार्हति कृतापराधो ४—१७	रक्ताशोकलता ३—५
नेपथ्यगृह २—१	लब्धास्पदोऽस्मीति १—१७
नैतावता वीर.... ५—१७	वामं सन्धि स्तमित २—६
पत्रच्छायासु २—१२	विपुलं नितम्बदेशे ३—७
पथिनयनयोः.... ४—११	विरचितपदं ५—२
परभृतकल ५—१	वित्रादे दर्श १—१९
पात्रविशेषे १—६	विमृज सुन्दरि ४—१३
पुराणमित्येव १—२	वोढा कुरवक ३—९
प्रतिपक्षेणापि ५—१९	शठ इति मयि ३—२०
प्रेष्यभावेन ५—१२	शरकाण्डपाण्डु ३—८
वाष्पासारा.... ३—२१	शरीरं क्षामं स्यात् ३—१
भर्त्रासि वीरपत्नीनां ५—१६	शिरसा प्रथमगृहीता १—३
भाग्यास्तमय २—११	शिष्टा क्रिया १—१६
भावज्ञाना ३—१४	सप्रतिबन्धं कार्यं १—९
भ्रूभङ्गभिन्न ४—९	सर्वान्तःपुरवनिता २—१४
मङ्गलालङ्कृता १—१४	सर्वाशोकलता ५—५
मधुरस्वरा ४—२	सूर्योदये भवति या ४—७
मन्दोऽप्यमन्दता २—७	स्मयमानमायताक्ष्याः २—१०
मन्ये प्रियाहृत ३—२३	हस्तं कम्पयते रुणद्धि ४—१५

मालविकाग्निमित्रे पात्राणि ।

- १ सूत्रधारः ।
- २ पारिपार्श्वकः ।
- ३ गणदासः—मालविकागुरुर्धारिणीपक्षीयो नाट्याचार्यः ।
- ४ राजा—अग्निमित्रो नायकः ।
- ५ अमात्यः—वाहतकनामा ।
- ६ हरदत्तः—द्वितीयो नाट्याचार्यो गणदासस्य प्रतिपक्षः ।
- ७ परिव्राजिका—धारिण्याः पीठमर्दिका कौशिकीसंज्ञा ।
- ८ कौचुकी—मौद्गल्यनामा ।
- ९ बकुलावलिका—धारिण्याः परिचारिका मालविकायाः सखी ।
- १० कौमुदिका—द्वितीया धारिण्याः परिचारिका ।
- ११ विदूषकः—राज्ञो वयस्यो गौतमशर्मा ।
- १२ धारिणी—अग्निमित्रस्य पट्टमहिषी ।
- १३ मालविका—नायिका ।
- १४ इरावती—अग्निमित्रस्य भोगिनी भार्या ।
- १५ निपुणिका—इरावत्याश्चेटी ।
- १६ चन्द्रिका—इरावत्या द्वितीया चेटी ।
- १७ उद्यानपालिका—मधुकरिकासंज्ञा ।
- १८ समाहितिका—परिव्राजिकायाः परिचारिका ।
- १९ प्रतिहारी—जयसेनासंज्ञा ।
- २० सारसः (सिकः)—धारिण्याः परिचारकः कुब्जः ।
- २१ मदनिका—विदर्भराजेनोपदीकृता शिल्पकारिका ।
- २२ ज्योत्स्निका—इयमपि तथैव ।

१ अत्र सूत्रधारात्कञ्चुकिनं यावदुत्तमानि तद्भिन्नानि च नीचपात्राणि इत्यान्धादर्शे ।

॥ श्रीशिवः शरणम् ॥

अथ

बालबोधिन्याख्यव्याख्यासंवलितं
मालविकाग्निमित्रम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले यः स्वयं कृत्तिवासाः
कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्ताद्यतीनाम् ।
अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्विभ्रतो नाभिमानः
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ॥ १ ॥

भूयः प्रणम्य चरणौ शशिशेखरस्य

भ्रश्यत्तमः प्रसरमद्भियुगं गुरोश्च ।

व्याख्यामि शिष्यजनबुद्धिसुखस्य हेतोः

श्रीकालिदासकृतमालविकाग्निमित्रम् ॥ १ ॥

प्रायेण संशयोच्छित्त्यै कोशव्याकरणादिकम् ।

यथास्थानमविस्तीर्णं सप्रमाणं निवेश्यते ॥ २ ॥

अथ तत्रभवान् महाकविः श्रीकालिदासः “ नाटकान्तं कवि-
त्वम् ” इति कवित्वस्य नाटकान्तत्वमवगच्छन् मालविकाग्निमित्रं
नाम नाटकं चिकीर्षुस्तस्याविघ्नपरिसमाप्त्यै शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं
दीरूपं प्रबन्धादौ निबध्नाति—एकैश्वर्य इति ॥ प्रणतानां नम्राणां
क्तानां बहूनि फलानि सुखावाप्त्यादीनि यस्मात् तादृशे । एकै-
र्ये एकं श्रेष्ठं यदैश्वर्यम् ईश्वरत्वं तत्र स्थितोऽपि तेन युक्तोऽपी-
र्थः । अत्र अपिशब्दस्यार्थो विरोधः । यः स्वयं कृत्तिवासाः
क्तिः गजचर्मैव वासः वस्त्रं यस्य तथाभूतः । अनेन निष्कचनत्वं

द्योत्यते । तथा च ईश्वरत्वाकिंचनत्वयोर्विरुद्धधर्मयोरेकत्र समावेशाद्विरोधस्य ईश्वरे सर्वसम्भवात् परिहारः । एवम् उत्तरत्रापि । कान्तया संमिश्रो मिलितो देहो यस्य तथाभूतोऽपि अर्धनारीनटेश्वरोऽपि यः अविषयमनसाम् अविषयाणि विषयेभ्य उपरतानि इन्द्रियाणि येषां तथाभूतानाम् । “ कोशलोपरमेषु च ” इति नञर्थे मेदिनी । यतीनां योगिनां परस्तात् परः “ दिक्शब्देभ्यः प्रथमा ” इत्यादिना प्रथमार्थे अस्तातिः । सन्निहितकान्तोऽपि जितेन्द्रियवर्य इति प्रभावातिशयो गम्यते । अष्टाभिः तनुभिः “ भूर्जलं वह्निराकाशं वायुर्यज्वा शशी रविः । ” इत्युक्ताभिरष्टमूर्तिभिः करणभूताभिः कृत्स्नं सर्वमपि जगद्धिभ्रतो धारयतो यस्य नाभिर्मानः न गर्वः भवतीति शेषः । अत्र अपिभिन्नक्रम इति कृत्स्नपदस्योत्तरं योज्यः । परे त्वस्य विरोधार्थकतामेवाहुः । स ईशः शिवः कर्ता वः युष्माकं कर्तारि षष्ठी । सन्मार्गालोकनाय सतः साधोर्मार्गस्य धर्माचारादिरूपस्य आलोकनाय विलोकनार्थम् । यद्वा । सतां साधूनां मार्ग आचारस्तस्यालोचनाय । वः इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रापि योज्यम् । वः युष्माकं तामसीं तमोगुणमयीमज्ञानात्मिकां वृत्तिं चित्तस्य धर्मं व्यपनयतु दूरीकरोतु । “ आशिषि लोऽह् । ” तमसः ज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्तस्य दूरीकरणेन ज्ञानं प्रयच्छत्विति भावः । अत्र प्रतिचरणं विरुद्धयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशाद्विरोधालङ्कारः । तल्लक्षणं तु साहित्यरत्नाकरे सप्तमतरङ्गे । “ आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता । ” इति । स च आशीरलङ्कारेण तल्लक्षणम् । “ आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसुनं यथा । ” इति दण्डी प्राह । संसृष्टः तृतीयपादेऽभिमानहेतोः सकलजगद्भरणसत्त्वेऽप्यभिमानानुत्पत्तेस्तत्र च ईश इति हेतोरुपादानाच्च उक्तमिदं विशेषोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । “ सति हेतौ फलाभा विशेषोक्तिस्तथा द्विधा । ” इति । एतेषां च परस्परानपेक्षतश्च संसृष्टिः । “ मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते । ” इति

(नान्द्यन्ते) १

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) मारिष ! इतस्तावत् ॥ २

(प्रविश्य)

पारिपार्श्वकः—भाव ! अयमस्मि ॥ ३

सूत्रधारः—अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा कालिदासग्रथित-
वस्तु मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकमस्मिन् वसन्तोत्सवे प्रयोक्त-
व्यमिति । तदारभ्यतां सङ्गीतम् ॥ ४

स्रग्धरा वृत्तम् । “ म्रभैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा
कीर्तितेयम् । ” इत्युक्तेः ॥ १ ॥

१ नान्दी सूत्रधारेण कर्तव्यं पूर्वरङ्गस्याङ्गम् । “ प्रत्याहारादि-
कान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी
विघ्नोपशान्तये ॥ ” अस्याः स्वरूपं च । “ आशीर्वचनसंयुक्ता
स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ ”
इति दर्पणे । पदादिनियमस्तु वा इति काट्यवेमः ॥

२ सूत्रधारः सूत्रधारसदृशः स्थापको नटविशेषः । “ पूर्वरङ्गं
विधायैव सूत्रधारो निवर्तते । प्रविश्य स्थापकस्तद्वद्वङ्गमास्थापये-
त्ततः ॥ ” इत्युक्तेः । नेपथ्यं जवनिकान्तरितं पात्राणां भूमिकाप-
रिग्रहस्थानम् । मारिष सूत्रधारेण पारिपार्श्वको मारिष इति संबोधनीय
इति पारिपार्श्वकस्य संबुद्धिरियम् । “ सूत्रधारो मारिषेति ” इति
दर्पणे । तावत्सत्वरम् । आगम्यतामिति शेषः । “ तावन्मानेऽवधारणे ।
मुंभ्रमे च ” इति मैदिनी ॥

३ पारिपार्श्वकः प्रस्तावनायां सूत्रधारेण सह संलापकारी नट-
विशेषः । भाव विद्वन् ! “ भावो विद्वान् ” इत्यमरः । “ सूत्रधारं वदे-
द्भाव इति वै पारिपार्श्वकः । ” इति साहित्यदर्पणे ॥

४ परिषदा सभया कुर्या । अभिहितोऽस्मि उक्तोऽस्मि । किं
तद्वचनमित्याह । कालिदासेति । कालिदासेनेतः पूर्वं १९५७ वत्सरे

पारिपार्श्वकः—मा तावत् । प्रथितयशसां धावकसौमिल्लक-
विपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ
कथं बहुमानः ॥ १

वर्तमानेन विक्रमसभापण्डितेन कविना ग्रथितं गुम्फितं संद्व्य-
मित्यर्थः । वस्तु इतिवृत्तं यत्र तथाभूतम् । “ वस्तु तत्स्यात्प्रब-
न्धस्य शरीरं कविकल्पितम् । इतिवृत्तं तदेवाहुः ” इति भावप्रकाशे ।
मालविकाग्निमित्रं मालविकासहितमग्निमित्रमधिकृत्य कृतं शाकपा-
र्थिवादित्वात्समासे “ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ” इत्यण् । अन्यथाहि
“ शिशुक्रन्द ” इत्यादिना छः स्यात् । नाम प्रसिद्धौ । “ नार्यिका-
नायकारख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु । ” इत्युक्तेः । मालविकाग्निमित्र-
मिति नाटकसंज्ञा । नाटकं ख्यातवृत्तौ रूपकभेदः । तल्लक्षणं सा-
हित्यदर्पणे । “ नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासधर्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूति-
नानारसनिरन्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिधीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो
वा गुणवान्नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽद्भुतम् ॥ चत्वारः पञ्च वा मुख्याः
कार्यव्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाग्रसमानं तु बन्धनं तस्य कीर्ति-
तम् ॥ ” इति । प्रयोक्तव्यम् अभिनेतव्यम् । अभिनयश्चोक्तः सा-
हित्यदर्पणे । “ भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः ” इति । “ नैटे रङ्गादि-
मिर्युधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ” इति च । सङ्गीतं गीत-
नृत्यवाद्यानि । “ गीतं नृत्यं च वाद्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते । ”
इति सङ्गीतरत्नाकरे ॥

१ मा तावदिति । तावद्वधारणे मा निषेधे । मालविकाग्निमि-
त्रमिति निर्धारणं न कर्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्याह । धावकेत्यादि ।

सूत्रधारः—अयि ! विवेकविश्रान्तमभिहितम् । पश्य ॥ १.
पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ २ ॥

त्रय इमे प्राचीनाः कवयः । ननु तेऽपि कालिदासाविशेषा एव ।
तत्को बाधोऽस्य प्रयोग इत्यत आह । प्रथितयशसामिति । प्रथि-
तयशसां विस्तीर्णकीर्तीनाम् । “ प्रथ विस्तारे ” क्तः । तेन कालि-
दासस्य तदानीमप्रथितकीर्तित्वं गम्यते । तेषां श्रेष्ठत्वे क्तप्रत्यय-
सूचिबन्धं प्राचीनत्वमपि हेतुः । अतिक्रम्य अवमत्य । वर्तमानो वि-
द्यमानः । इदमेव बहुमानाविषयत्वे बीजम् । “ नवीनकविकाव्ये
चेज्जागर्ति रसशालिता । पारिभद्रतरोर्मूले किं न स्यात्काणितो-
दयः ॥ ” इत्युक्तेः ॥

१ विवेकः विश्रान्तोऽवसितो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अभि-
हितं प्रोक्तं त्वयेति शेषः ॥

विवेकशून्यत्वं प्रतिपादयति—पुराणमिति ॥ सर्वं काव्यं पुराणं
प्राचीनम् इति हेतौरेव न साधु न समीचीनम् । न चापि नवं
नवीनमिति हेतोः अवद्यं गह्वं भवतीति शेषः । “ अवद्यपण्य ”
इति निपातनात् साधु । काव्यस्य साधुत्वे तदितरत्वे च न पुरा-
णत्वं नवीनत्वं वा हेतुः किन्तु सगुणत्वं निर्गुणत्वं चेति भावः ।
काव्यलक्षणं साहित्यदर्पणे । “ वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ” इति ।
सन्तः गुणदोषविवेकक्षमा विद्वांसः परीक्ष्य समालोच्य उभ-
युमिति शेषः । अन्यतरत् उभयोरेकं श्रेष्ठत्वेन निर्णीतम् । “ अद्-
इडतरादिभ्यः ” इत्यद्डादेशः । भजन्ते सेवन्ते स्वीकुर्वत इत्यर्थः ।
मूढः गुणदोषविवेचनाक्षमो मूर्खः तु इति गम्यम् । परप्रत्ययेन
अन्यस्य प्रत्ययेन साधुत्वासाधुत्वानुभवेन नेया वर्तनीयेति

१ आस्तं दुर्बलमिति काट्यवेमो व्याचख्यौ । भासो भासनामा कविः । “ यस्या-
श्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः । ”
इत्युद्भटः । स च कदा समुत्पन्न इति तत्वतो न ज्ञायते ।

पारिपार्श्वकः—आर्यमिश्राः प्रमाणम् ॥ १

सूत्रधारः—तेन हि त्वरतां भवान् ॥ २

शिरसा प्रथमगृहीतामाज्ञामिच्छामि परिषदः कर्तुम् ।

देव्या इव धारिण्याः सेवादक्षः परिजनोऽयम् ॥ ३ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

यावत् । बुद्धिर्यस्य तथाभूतः । आत्मनोऽक्षमत्वात्परनिर्णीतमेव प्रमाणीकृत्य वर्तमान इत्यर्थः । भवतीति शेषः । तथा च बहुमाने सत्त्वमेव प्रयोजकं न तु प्राचीनत्वम् अत एव प्रेक्षावतामत्र प्रवृत्तिः साहजिकीति भावः । उपजातिवृत्तं तल्लक्षणं श्रुतबोधे । “यत्र द्वयो-
रप्यनयोस्तु पादा भवन्ति सीमन्तिनि चन्द्रकान्ते । विद्वद्गिराद्यैः
परिकीर्तिता सा प्रयुज्यतामित्युपजातिरेषा ॥ ” इति ॥ २ ॥

१ आर्यमिश्रा इति । आर्यश्रेष्ठा इत्येके । षट्शास्त्रवेत्तारो मिश्रा-
स्तादृशा आर्याः । आर्यलक्षणं शब्दस्तोममहानिधौ । “कर्तव्य-
माचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य
इति स्मृतः ॥ ” इति प्रमाणं सदसद्विवेकित्वे तेषामेव प्रामाण्यमि-
ति भावः । एतावताऽत्राभिनये श्रोतृणां प्रवृत्तेरुन्मुखीकरणात्प्ररोचना
नाम भारती वृत्तेरङ्गमुक्तम् । तल्लक्षणं तु “....अत्रोन्मुखीकारः
प्रशंसातः प्ररोचना । ” इति ॥

२ तेन हि तर्हीति यावत् । त्वरतां त्वरां करोतु । सङ्गीतारम्भ
इति शेषः ॥

शिरसेति ॥ शिरसा मूर्धा प्रथमगृहीताम् आदौ गृही-
बहुमानमङ्गीकृतामिति भावः । परिषदः सभायाः कर्तारि षष्ठा ।
आज्ञां मालविकाग्निमित्रप्रयोगरूपमादेशं कर्तुम् इच्छामि । कथमिवे-
त्याह । अयमित्यङ्गुलीनिर्देशे । देव्याः कृताभिषेकाया राजभार्यायाः
धारिण्या एतन्नामायाः परिजनः सेवकलोक इव । अनेन बकुला-

इति प्रस्तावना । १

(ततः प्रविशति बकुलावलिका ।) २

बकुलावलिका—आणत्तलि देवीए धारिणीए । अईरप्प-
वुत्तोवदेसं छलिअं णाम णट्टअं अन्तरेण कीरिसी मालविअ त्ति
णट्टाअंरिअं अज्जगणदासं पुच्छिदुं ता दाव संगीदसालं गच्छ-
म्हि ॥ (आज्ञप्ताऽस्मि देव्या धारिण्या । अचिरप्रवृत्तोपदेशं
छलिकं नाम नाट्यमन्तरेण कीदृशी मालविका इति नाट्याचार्य
आर्यगणदासं प्रष्टुम् । तत्तावत् सङ्गीतशालां गच्छामि) ॥ ३

वलिकायाः प्रवेशः सूच्यते । “ देवी कृताभिषेकायाम् ” इत्यमरः ।
आर्या जातिः । तल्लक्षणं श्रुतबोधे । “ यस्याः प्रथमे पादे द्वादश
मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽ-
र्या ॥ ” इति ॥ ३ ॥

१ प्रस्तावना तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे । “ नटी विदूषको वापि
पारिपार्श्वक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तच्च विज्ञेयं
नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥ ” इति । तस्याश्चात्र अवलगितं नाम
भेदः । तल्लक्षणं तु “ यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ॥ ” इति ॥

२ ततः सूत्रधारनिष्क्रमणानन्तरम् । बकुलावलिका एतन्नामा
रक्ष्याः दासी । वसन्ते बकुलावल्याः वर्ण्यतया अस्या बकुलाव-
लीति नाम कृत्वा कविना । “ चेटचेटचोस्तथा पुनः । वसन्तादिषु
वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ॥ ” इत्युक्तेः । एवमन्यत्राप्युह्यम् ॥

३ अचिरात् प्रवृत्त आरब्ध उपदेशः प्रयोगशिक्षा यस्य तत्

१ अचिरोवणीदा छलिअणाम णट्टअअंतरे उपदेशग्रहणे । (अचिरोपनीता छ-
लिकनाम्नाट्यान्तरे उपदेशग्रहणे ।

(ततः प्रविशत्याभरणहस्ता द्वितीया चेटी ।) ?

प्रथमा—(द्वितीयां दृष्ट्वा) हला कोमुदीए ! कुदो दाणीं इअं दे धीरदा ? जं समीए वि अदिक्रमन्ती इदो दिद्वि ण देसि ॥ (हल कौमुदिके ! कुत इदानीमियं ते धीरता ? यत्समीपेऽपि अतिक्रामन्ती इतो दृष्टिं न ददासि) ॥ २

द्वितीया—अम्भो बउलावलिआ । सहि ! देवीए इदं सिण्पि-सआसादो आणीदं णागमुद्दासणाहं अंगुलीअअं सिणिद्धं णि-भालअंती तुह उवालंभे पडिदम्हि ॥ (अम्भो बकुलावलिका । सखि ! देव्या इदं शिल्पिसकाशादानीतं नागमुद्रासनाथमङ्गुली-यकं स्निग्धं निभालयन्ती तवोपालम्भे पतिताऽस्मि) ॥ ३

छलिकं नाम नाट्यम् अन्तरेण मध्ये । “ अन्तरान्तरेण युक्ते ” इति द्वितीया । छलिकलक्षणं तु प्राह काट्यवेमः । “ तदेव छलिकं नाम साक्षाद्यदभिनीयते । व्यपदिश्य पुरावृत्तं स्वाभिप्रायप्रकाशकम् ॥ ” इति । मालविका एतस्य नाटकस्य नायिका । नाट्याचार्यं नाट्यशास्त्रगुरुम् । सङ्गीतशालां सङ्गीतशिक्षणगृहम् । परिक्रामति पर्यटति । “ क्रमु पादविक्षेपे ” लट् ॥

१ आभरणं हस्ते यस्याः सा आभरणहस्ता । आभरणमङ्गुली-यरूपम् । चेटी दासी । तत्र प्रथमा बकुलावलिका द्वितीया कौमुदिका ॥

२ हला इति सखीसंबोधनेऽव्ययम् । “ हंपडे हञ्जे हलाहस्ते नीचां चेटीं सखीं प्रति । ” इत्यमरः । धीरता अचाञ्चल्यम् । प्रकृतविषयेऽतिमात्रासक्तिरित्यर्थः । अतिक्रामन्ती गच्छन्ती । ददासि क्षिपसि ॥

३ स्त्रीणामाश्चर्यसूचकम् अम्भो इत्यव्ययम् । नागमुद्रासनाथं नागमुद्रया सर्पविषहारकमणिखचितया नागस्याकृत्या सनाथं यु-

प्रथमा—(विलोक्य) ठाणे सज्जति दे दिद्वी । इमिणां-
गुलीअएण उभिण्णकिरणकेशरेण कुसुमिदो विअ दे अग्ग-
हत्थो ॥ (स्थाने सज्जति ते दृष्टिः । अनेनाङ्गुलीयकेनोद्धिन्न-
किरणकेशरेण कुसुमित इव तेऽग्रहस्तः) ॥ १

द्वितीया—हला ! कर्हिं पत्थिदा सि ? (हला ! कुत्र
प्रस्थितासि ?) ॥

प्रथमा—देवीए वअणेण णट्टाआरिअं अज्जगणदासं पु-
च्छिदुंम् । “ उपदेशग्रहणे कीरिस्सी मालविए ” ति ॥ (देव्या
वचनेन नाट्याचार्यमार्यगणदासं प्रष्टुम् । “ उपदेशग्रहणे कीदृशी
मालविका ” इति) ॥ २

द्वितीया—सहि ! ईरिसेण वावारेण असण्णिहिदा वि सा
कहं भट्टिणा दिट्ठा ॥ (सखि ! ईदृशेन व्यापारेण असन्निहि-
तापि सा कथं भर्त्रा दृष्टा ?) ॥ ३

क्तम् । अङ्गुलीयकम् अङ्गुलीभूषणम् । स्निग्धं निपुणं यथा तथा ।
निभालयन्ती पश्यन्ती । तव त्वत्कर्तृके । उपालम्भे निन्दायाम् ॥

१ स्थाने योग्यपदार्थे । “ स्थाने तु करणार्थे स्याद्युक्तसादृश्य-
योरपि । ” इत्यव्ययवर्गे मेदिनी । सज्जति आसक्ता भवति । उ-
द्धिन्नकिरणकेशरेण उद्धिन्नाः उद्गताः किरणा एव केशरं यत्र तेन ।
कुसुमित इव सञ्जातकुसुम इव । तारकादित्वादितचू । अग्रहस्तः
हस्तस्याग्रम् । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥

२ उपदेशस्य प्रयोगशिक्षायाः ग्रहणं स्वीकारः तत्र विषये ॥

३ ईदृशेन नाट्यशिक्षणरूपेण व्यापारेण कर्मणा हेतुना । असं-
निहिता गणदासगृहावस्थित्या विप्रकृष्टां । भर्त्रा राज्ञा । नीचैः
राजा भर्तेति वक्तव्यः । “ भर्तेति चाधमैः ” इत्युक्तेः ॥

प्रथमा—आं । सो जणो देवीए पासगदो चित्ते दिहो ॥
(आं । स जनः देव्याः पार्श्वगतः चित्रे दृष्टः) ॥ १

द्वितीया—कहं विअ ॥ (कथमिव) ॥

प्रथमा—सुणाहि । चित्रशालं गदा देवी जदा पञ्चमवर्ण-
राअं चित्तलेहं आआरिअस्स पलोअन्ती चिठ्ठदि । तहिं अन्ते
भट्टा उवट्टिदो ॥ (शृणु । चित्रशालां गता देवी यदा प्रत्यग्रव-
र्णरागां चित्रलेखामाचार्यस्यालोकयन्ती तिष्ठति । तस्मिन्नन्ते
भर्ता उपस्थितः) ॥ २

द्वितीया—तदो तदो ॥ (ततस्ततः) ॥ ३

प्रथमा—उवआराणन्तरं एक्कासणोवविट्ठेण भट्टिणा चित्त-
गदाए देवीए परिअणमइज्जगदं आसण्णपरिआरिअं पेक्खिअ
देवी पुच्छिदा ॥ (उपचारान्तरमेकासनोपविष्टेन भर्ता चित्रगता-
या देव्याः परिजनमध्यगतामासन्नपरिचारिकां दृष्ट्वा देवी पृष्ठा) ॥ ४

१ आं जानासीत्यर्थः । “ आं ज्ञाननिश्चयस्मृत्योः ” इति मे-
दिनी । स जनः मालविका । पार्श्वगता समीपवर्तिनी ॥

२ चित्रशाला चित्रलेखनगृहम् “ शाला दुस्कन्धशाखायां गृह-
गेहैकदेशयोः । ” इति मेदिनी । देवी राजभार्या । प्रत्यग्रवर्णरागां
प्रत्यग्रो नवीनः वर्णरागो वर्णरञ्जनं यस्यां तथाभूताम् । “ प्रत्य-
ग्रोऽभिनवो नव्यः ” इत्यमरः । आचार्यस्य चित्रगुरोः कर्तारि-
षष्ठी । तेनालिखितामित्यर्थः । चित्रलेखां चित्रलिपिं चित्रलेखनमि-
त्यर्थः । “ लेखा लिपिराजिकयोर्मता ” इति मेदिनी ॥

३ ततस्ततः तदनन्तरं किं वृत्तमित्यर्थः ॥

४ उपचारानन्तरम् अभ्युत्थानादिराजोचितस्योपचारस्य विधा-
नानन्तरम् । एकासनोपविष्टेन एकस्मिन् देव्या आसनादभिन्ने आसने

द्वितीया—किं त्ति ॥ (किमिति) ॥ १

प्रथमा—अपुष्वा इअं दारिआ देवीए आसण्णा आलिहिदा
किंणामहेए त्ति ॥ (अपूर्वा इयं दारिका देव्या आसन्ना आ-
लिखिता किंनामधेया इति) ॥ २

द्वितीया—आकिदिविसेसे आअरो पदं करेदि । तदो तदो ॥
(आकृतिविशेषे आदरः पदं करोति ततस्ततः) ॥ ३

प्रथमा—तदो अवहीरिअवअणो भट्टा संकिदो देवीं पुणोवि
अणुबंधिदुं पउत्तो । तदो कुमारीए वसुलच्छीए आअखिखदं
अज्ज एसा मालविए त्ति ॥ (ततोऽवधीरितवचनो भर्ता शङ्कितो
देवीं पुनरप्यनुबन्धुं प्रवृत्तः । ततः कुमार्या वसुलक्ष्म्या आख्या-
तम् । “ आर्य एषा मालविका ” इति) ॥ ४

उपविष्टेन निषण्णेन । आसन्नपरिचारिकाम् आसन्ना समीपवर्तिनी
परिचारिका सेविका ताम् ॥

१ किमिति केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥

२ अपूर्वा नवीना । दारिका बालिका । दारकशब्दाद्यापि “ प्रत्यय-
स्थात्कात् ” इति इत्त्वम् । आसन्ना समीपगता । “ आ + लिख् चि-
त्रलेखने ” नामधेयं नाम । “ नामरूपभागेभ्यः ” इति धेयः स्वार्थे ॥

३ आकृतिविशेषे आकारभेदे । आदरः गौरवं पदं स्थानं
करोति । दर्शनमात्रेणापि रमणीयाकारविलोकनादरः साहजिक
इति भावः ॥

४ अवधीरितवचनः अवधीरितं प्रत्युत्तरादानेन अवज्ञातं वचनं
यस्य तथाभूतः । अत एव शङ्कितः “ यत् इयं न मामुत्तरयति
तदत्र केनापि बलीयसा कारणेन भवितव्यम् ” इति सञ्जाता
शङ्का धितर्को यत्र तथाभूतः । तारकादित्वात् इतच् । “ शङ्का त्रासे

द्वितीया—(सस्मितम्) सरिसं खु एदं बालभाभस्स ।
तदो अवरं कहेहि ॥ (सदृशं खल्वेतद्बालभावस्य । ततोऽपरं
कथय) ॥ १

प्रथमा—किं अण्णं । संपदं मालविआ सविसेसं भाट्टिणो
दंसणपहादो रस्वीअदि ॥ (किमन्यत् । साम्प्रतं मालविका
सविशेषं भर्तुर्दर्शनपथात् रक्ष्यते) ॥ २

द्वितीया—हला ! अणुचिट्ट अत्तणो णिओअं । अहं वि
एदं अंगुलीअअं देवीए उवणइस्सम् ॥ (हला ! अनुतिष्ठात्मनो
नियोगम् । अहमपि एतदङ्गुलीयकं देव्यै उपनेष्यामि) ॥
(इति निष्क्रान्ता) ३

वितर्के च ” इति मेदिनी । अनुबन्धुं कथान्तरप्रवृत्तामात्मनोऽभी-
ष्टेन प्रश्नेन संबन्धुम् । वसुलक्ष्मीरिति कुमार्याः नाम ॥

१ सस्मितं स्मितेन हसितेन सहितं यथा तथा । देव्या गोप-
नीयोऽर्थोऽनया प्रकाशित इति स्मिते निमित्तम् । स्मितेन चास्या
उत्तमप्रकृतित्वं गम्यते । तदुक्तं “ ज्येष्ठानां स्मितहसितै ” इति ।
तल्लक्षणं च भरते । “ ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं विदुः ॥ ” इति एतत् रहस्य-
प्रकाशनम् । सदृशं योग्यं साहजिकमिति यावत् ॥

२ सविशेषं विशेषेण आधिक्येन सहितं यथा तथा । पूर्वापि-
क्षयाऽधिकमित्यर्थः । दर्शनपथात् विलोकनमार्गात् । “ भीत्राऽर्था-
नाम् ” इति पञ्चमी । “ वाटः पथश्च मार्गश्च ” इति त्रिकाण्ड-
शेषः । “ ऋक्पूरब्धुः पथाम् ” इति समासान्तः ओ वा ॥

३ नियोगं नियोज्यन्तेऽस्मिन्नियोगः । संदिष्टं कार्यम् । अनुतिष्ठ
कुरु । देव्यै इति सम्प्रदानविवक्षायां चतुर्थी । अन्यथा ह्यकथितकर्म-
वाद्द्वितीया स्यात् । उपनेष्यामि दास्यामीति यावत् ॥

प्रथमा—(परिक्रम्यावलोक्य च) एसो णट्टाआरिओ संगी-
दसाल्लादो णिग्गच्छदि । दावसे अत्ताणं दंसेमि ॥ (एष
नाट्याचार्यः सङ्गीतशालातो निर्गच्छति । तावदस्यात्मानं
दर्शयामि) ॥ (इति परिक्रामति) ॥ १

गणदासः—(प्रविश्य) कामं खलु सर्वस्यापि कुलविद्या
बहुमता न पुनरस्माकं नाट्यं प्रति मिथ्यागौरवम् । तथा हि ॥ २

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं ऋतुं चाक्षुषं

रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।

त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥ ४ ॥

१ सङ्गीतशालातः गीतनृत्यवाद्यानां शिक्षणालयात् । निर्ग-
च्छति बहिर्याति ॥

२ सर्वस्यापि सर्वैरपीत्यर्थः । कर्तरि षष्ठी । “ मतिबुद्धिपूजार्थ-
भ्यश्च ” इति वर्तमाने क्तप्रत्यये बहुमतेति सिद्धम् । ततश्च त-
द्योगे “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति सर्वशब्दात्षष्ठी । कुलविद्या वंश-
क्रमागता विद्या । कामम् अत्यन्तं योग्यत्वाभावेऽपीति ध्वनिः ।
बहुमता मान्या । वस्तुत उत्तमां निकृष्टामपि वा कुलविद्यां सर्वेऽपि
बहुमन्यन्ते । न चेयं निकृष्टेति ब्रुवते । वयं तु न केवलं कुलविद्ये-
ति नाट्यं प्रशंसामहे किन्तु वस्तुत एवेदं प्रशस्यतममित्याह । पुनः-
शब्दस्तु इत्यर्थे । अस्माकं तु नाट्यं प्रति मिथ्यागौरवम् असत्यं
महत्त्वं न । वयं तु कुलविद्यात्वादेव नाट्यस्य साधुतां न ब्रूम इ-
त्यर्थः । तथा हि मिथ्यागौरवाभावं प्रतिपादयति ॥

देवानामिति ॥ मुनयः नाट्यशास्त्रवेत्तारो भरतादयः । इदं ना-
ट्यम् । देवानां शेषे षष्ठी । कान्तं सुन्दरं चाक्षुषं चक्षुर्ग्राह्यं ऋतुं

यागम् आमनन्ति कथयन्ति । अत्र शान्तमिति पाठो न शोभते
 'चक्षुर्ग्राह्ये कान्तत्वस्यैवोचितत्वात् । ऋतुरिति नाट्यस्य महत्त्वातिशयो
 ग्म्यते । रुद्रेण सकलसुरनायकेन महेश्वरेणापि कर्त्रा । उमाकृत-
 व्यतिकरे उमया पार्वत्या कृतो व्यतिकरोऽर्धात्मकत्वरूपः संबन्धो
 यत्र तथाभूते स्वाङ्गे आत्मनः देहे । द्विधा द्विप्रकारेण विभक्तम् ।
 रुद्रस्य अर्धमङ्गं स्त्री अर्धं च पुमान् तेन एकस्मिन्नेव शरीरे लास्यं
 स्त्रीनृत्यं ताण्डवं पुन्नाट्यम् इति नाट्यभेदद्वयस्यावस्थानम् । अत्र
 अस्मिन् नाट्ये । त्रैगुण्योद्भवं त्रयः सत्वरजस्तमोरूपा गुणा एव
 त्रैगुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । तत उद्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य तथाभूतम्
 अत एव नानारसं नाना अनेका रसाः शृङ्गारादयो यत्र तथाभूतम् ।
 “ नानाशब्दो विनार्थे च तथाऽनेकोभयार्थयोः । ” इति मेदिनी ।
 लोकचरितं लोकानां चरितं वृत्तम् । दृश्यते प्रत्यक्षं भवति । अत
 एव एकं नाट्यम् । भिन्नरुचेः भिन्ना अनेका रुचयोऽभिलाषाः
 यस्य तथाभूतस्य जनस्य बहुधा श्रोत्रमनोनेत्रादिप्रीतिजनकत्वाद्-
 नेकप्रकारं समाराधनं सेवासाधनम् । अत्र प्रथमचरणे ऋत्वपेक्षया
 नाट्ये कान्तत्वचाक्षुषत्वरूपाधिकवैशिष्ट्यारोपणात् “ अधिकारूढ-
 वैशिष्ट्यं नाम रूपकम् ” । द्वितीये रुद्रकर्तृकेण विभागरूपेण कार्येण
 नाट्यस्य पारमार्थिकसत्त्वरूपं कारणं गम्यत इति । अप्रस्तुत-
 प्रशंसा । चतुर्थपादगते भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधा समाराधनरूपेऽर्थे
 तृतीयपादगतं वाक्यं हेतुरिति वाक्यार्थगतहेतुकं काव्यालिङ्गमल-
 ङ्कार इति । तेषां परस्परनैरपेक्ष्येण अवस्थानात् संसृष्टिः । तल्लक्ष-
 णानि तु “ अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् । ” “ कार्याग्नि-
 मित्तं कार्यं च हेतोरथ समात्समम् । अप्रस्तुतात्प्रस्तुतं चेद्गम्यते
 पञ्चधा ततः ॥ अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ॥ ” “ हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्य-
 लिङ्गमुदाहृतम् । ” इति च । शार्दूलविक्रीडितम् । “ सूर्याश्वैर्यदि
 मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । ” इत्युक्तेः ॥ ४ ॥

बकुला— (उपेत्य) अज्ज ! वन्दे ॥ (आर्य ! वन्दे) ॥

गणदासः—भद्रे चिरंजीव ॥

बकुला—अज्जं देवी पुच्छदि । “ अवि उवदेसग्गहणे णअ-
दिकिलिस्सदि वो सिस्सा मालविण् ? ” ति ॥ (आर्यं देवी
पृच्छन्ति । “ अपि उपदेशग्रहणे नातिक्लिश्यति वः शिष्या माल-
विका ? ” इति) ॥ १

गणदासः—भद्रे ! विज्ञाप्यतां देवी । “ परमनिपुणा मेधाविनी
च ” इति । किं बहुना ॥ २

यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥ ५ ॥

१ अपीति प्रश्ने । उपदेशस्य गुरूपदिष्टस्याभिनयस्य ग्रहणे
स्वीकारेऽवबोधे इति यावत् । वैषयिकाधारे सप्तमी । नातिक्लिश्यति
नातिव्यथते । क्लेशमन्तरोपदेशं ग्रहीतुं शक्नोति वा इति भावः ॥

२ परमनिपुणा अत्यन्तकुशला । मेधाविनी बुद्धिमती । माल-
विकेत्यर्थात् “ अस्माया मेधा ” इति मत्वर्थे विनिः ॥

यद्यदिति ॥ मया तस्यै मालविकायै प्रयोगविषये नाट्यप्रयो-
गस्य विषये । यत् यत् भाविकं भावाय “ वागङ्गमुखरागेण सान्त्व-
नाभिनयेन च । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥ ” इति
भरतोक्तलक्षणाय हितम् अङ्गविक्षेपादि । वाचस्पतिरत्रार्थे ठकमाह ।
उपदिश्यते शिक्षयते ३ बाला अप्रौढाऽपि सा मालविका कर्त्री ।
बालापदं बुद्धिमत्त्वातिशयं द्योतयति । विशेषकरणात् शिक्षितापेक्ष-
याऽधिकप्रयोगकरणात् हेतोः । तत् तत् भाविकम् । मे मह्यं प्रत्यु-
पदिशतीव प्रतिशिक्षयतीव इति वाच्याक्रियोत्प्रेक्षा । विशेषाऽभि-
ज्ञोऽविशेषज्ञं शिक्षयतीति मालविकाया विशेषज्ञत्वात्प्रत्युपदेशोत्प्रे-
क्षा । आर्या जातिः तल्लक्षणं तृतीयपद्ये द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

बकुलावलिका—(आत्मगतम्) अतिक्रमन्ती विअ इरा-
वदिं पेस्वामि (प्रकाशम्) किदत्था दाणिं वो सिस्सा जस्सि
गुरुअणो एवं तुस्सदि ॥ (अतिक्रमन्तीमिवेरावतीं प्रेक्षे कृतार्था
इदानीं वः शिष्या यस्यां गुरुजन एवं तुष्यति) ॥ १

गणदासः—भद्रे ! तद्विधानामसुलभत्वात्पृच्छामि । कुतो
देव्या तत् पात्रमानीतम् ? ॥ २

बकुलावलिका—अत्थि देवीए वण्णावरो भादा वीरसेणो
णाम । सो भट्टिणा अन्तवालदुगे णम्मदातीरे ठाविदो । तेण
सिप्पाहिआरे जोग्गा इअं दारिएत्ति बहिणीए देवीए उवाअणं
पेसिदा ॥ (अस्ति देव्या वर्णावरो भ्राता वीरसेनो नाम । स
भर्त्रा अन्तपालदुर्गे नर्मदातीरे स्थापितः । तेन शिल्पाधिकारे
योग्या इयं दारिकेति भगिन्या देव्या उपायनं प्रेषिता) ॥ ३

१ आत्मगतं स्वगतम् । “ अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्व-
गतं मतम् । ” इत्युक्तेः । प्रकाशम् “ सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् ”
इत्युक्तलक्षणम् । इरावती अप्सरोविशेषः । अतिक्रमन्तीं गुणैरति-
शयानामित्युत्प्रेक्षा । कृतार्था समाप्तेतिकर्तव्या । गुरुजनतोष एव
हि शिष्यस्य कर्तव्यम् । यस्यामिति यस्यां विषये ॥

२ तद्विधानां मालविकासदृशीनां पात्रम् “ तन्वी रूपवती
श्यामा पीनोन्नतपयोधरा । प्रगल्भा सरसा त्तित्रा कुशला ग्रहमोक्ष-
योः ॥ चारुताललयाभिज्ञा मण्डलादिविचक्षणं । नातिस्थूला नाति-
कृशा नात्युच्चा नातिवामना ॥ सुदीर्घलोचना गीतवाद्यतालानुवर्तिनी ।
पराध्यभूषासंपन्ना प्रसन्नमुखपङ्कजा ॥ भावहावविलासाढ्या नर्तकी
स्याञ्जितश्रमा । नर्तकीं पात्रमित्याहुर्गुणाधारतया बुधाः ॥ ”
इत्यभिज्ञानशाकुन्तलस्य लास्याख्यव्याख्यायां श्रीनिवासाचार्याः ॥

३ वर्णतः ब्राह्मणादिभावेन अवरः भ्राता । युगान्तरे हि उत्तम-

गणदासः—(स्वगतम्) आकृतिविशेषप्रत्ययादेनामनूनवस्तु-
कां संभावयामि । (प्रकाशम्) भद्रे ! मयाऽपि यशस्विना भवि-
तव्यम् । यतः ॥ १

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ ६ ॥

बकुलावलिका—अज्ज ! कहिं दाणिं वो सिस्सा ? ॥ (आ-
र्य ! कुत्रेदानीं वः शिष्या ?) ॥

वर्णा हीनवर्णकन्यका अपि भार्यात्वेन स्वीकुर्वते स्म । तत्र देव्याः
पितुर्हीनवर्णभार्यायाः सकाशाज्जातो वीरसेन इति स देव्या वर्णावरो
भ्राता । अन्तपालदुर्गे अन्तपालस्य राज्यसीमापालस्य दुर्गे ।
शिल्पाधिकारे शिल्पस्य कलादिकर्मणः अधिकारो व्यवस्था ।
तत्र “ शिल्पं कर्म कलादिकम् ” इति । “ प्रक्रिया त्वधिकारः
स्यात् ” इति चामरः । “ अधिकारो व्यवस्थापनम् ” इति महेश्वरः ।
उपायनम् उपहारः ॥

१ आकृतिविशेषप्रत्ययात् आकृतौ अवयवसन्निवेशे यो विशेषः
वैलक्षण्यं तस्य प्रत्ययादनुभवात् । एनां मालविकाम् । अनूनवस्तु-
काम् अनूनम् उत्तमं वस्तु कुलादिकं यस्यास्तथाभूताम् । संभाव-
यामि तर्कयामि । यशस्विना कीर्तिमता । “ अस्माया ” इति विनिः ।
उत्तमशिष्यसंक्रान्तगुणा हि गुरवः कीर्तिमन्तो भवन्ति । तेन
निपुणतरयाऽनया शिष्ययाऽहमपि कीर्तिमान् भविष्यामीत्यर्थः ॥

पात्रविशेष इति ॥ आधातुः विन्यासकर्तुः शिक्षकस्य शिल्पं
कर्तुं । पात्रविशेषे उत्तमपात्रे । पात्रं गुरुशिक्षितगुणाधारतया शिष्य
एव । न्यस्तं स्थापितं सत् । गुणान्तरम् अन्यं गुणम् उत्तमगुणत्व-
मित्यर्थः । याति प्राप्नोति । समुद्रशुक्तौ न्यस्तम् । पयोदस्य मेघस्य
जलं मुक्ताफलतां मौक्तिकत्वमिव । पूर्णोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्प-

गणदासः—इदानीमेव पञ्चाङ्गादिकमभिनयमुपदिश्य मया विश्रम्यतामित्यभिहिता दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता प्रवात्तमासेवमाना तिष्ठति ॥ १

बकुलावलिका—तेन हि अणुजाणादु मं अज्जो । जाव से अज्जपरितोसणिवेदणेण उत्साहं वहेमि ॥ (तेन हि अनुजानातु मामार्यः । यावदस्या आर्यपरितोषनिवेदनेन उत्साहं वर्धयामि) ॥ २

गणदासः—दृश्यतां सखी । अहमपि लब्धक्षणः स्वगेहं गच्छामि । (निष्क्रान्तौ) ॥ ३

णे । “सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्” इति । सा चात्र श्रौती । “श्रौती यथेववा शब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि । ” इति । आर्या जातिः लक्षणं तृतीयपद्ये ॥ ६ ॥

१ पञ्चाङ्गादिकम् “ चित्ताक्षिभ्रूहस्तपादैरङ्गैश्चेष्टादिसाम्यतः । पात्राद्यवस्थाकरणं पञ्चाङ्गोऽभिनयो मतः ॥ ” इत्युक्तलक्षणम् । अत्रादिपदेन “ आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा । ” इति चतुरङ्गकोऽपि ग्राह्य इति वाचस्पतिः । काट्यवेमस्तु पञ्चाङ्गमिति पठित्वा तच्च प्रेरणामिति व्याख्याय “ नृत्तं तथा च कैवारो मर्मरो जागरं तथा । गीतं चेति समाख्यातं प्रेरणस्याङ्गपञ्चकम् ॥ ” इति तस्याङ्गान्याह । एतेन छलिकं साकल्येन परिशीलितमिति सूच्यते । दीर्घिकेति । दीर्घिकायाः वाप्याः अवलोकनं यस्मात् तथाभूते गवाक्षे वातायने गता विद्यमाना । प्रकृतं प्रकृष्टं वायुम् ॥

२ अनुजानातु आज्ञां ददातु । आर्यपरितोषनिवेदनेन आर्यस्य भवतो गणदासस्य यः परितोषः शिष्यानैपुण्यावलोकनजो हर्षः तस्य तत्कर्मकेण निवेदनेन । उत्साहं शिक्षणौत्सुक्यम् ॥

३ लब्धक्षणः लब्धः प्राप्तः क्षणो विश्रान्तिर्येन तथाभूतः । “निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः । ” इत्यमरः ॥

मिश्रविष्कम्भकः । १

(ततः प्रविशति एकान्तस्थितपरिजनो मन्त्रिणा लेखहस्तेना-
न्वास्यमानो राजा) ॥ २

राजा—(अनुवाचितलेखममात्यं विलोक्य) वाहतक ! किं
प्रतिपद्यते वैदर्भः ? ॥ ३

अमात्यः—देव ! आत्मविनाशम् ॥ ४

१ मिश्रः संकीर्णः विष्कम्भकः अर्थोपक्षेपकविशेषः । तल्लक्षणं
यथा । “ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । सङ्क्षिप्तार्थस्तु
विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां
संप्रयोजितः । शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यप्रयोजितः ॥ ” इति ।
तत्र वृत्तः कथांशो राज्ञा मालविकादर्शनादि । वर्तिष्यमाणस्तु यश-
स्विना भवितव्यमिति सूचितः हरदत्तकलहरूपः । नीचं पात्रं बकु-
लावलिका कौमुदिका च मध्यस्तु गणदास इति ॥

२ तत इति । अत्रेदमिति वृत्तमवबोध्यम् । “ मालवाधिपति-
र्माधवसेनो नाम आत्मनो भगिन्या वरत्वेन अग्निमित्रं स्थिरीकृत्य
विवाहं निष्पादयितुकाम आगच्छन् पथि तस्यैव पितृव्यपुत्रेण
विदर्भाधिपेन अवरुध्य कारागारे स्थापितः । तं च मुञ्च इति अग्नि-
मित्रः विदर्भाधिपाय पत्रं प्रेषयामास । इदानीं च तेन प्रहितं तस्यो-
त्तरमालोच्यते ” इति एकान्तस्थितपरिजनः । एकान्ते स्थिताः
परिजनाः सेवका यस्य तथाभूतो राजा । लेखहस्तेन लेखः पत्रं
हस्ते यस्य तेन । मन्त्रिणा अमात्येन । अन्वास्यमानः पश्चादुपवे-
शनेन सेव्यमानः । “ अन्वासितमरुन्धत्या ” इतिवत् । अनुपूर्वस्य
आस्तेः सकर्मकत्वम् इति वाचस्पतिः ॥

३ वाहतक इति मन्त्रिणो नाम । वैदर्भः विदर्भाणां देशविशेषा-
णामीश्वरः । “ तस्येश्वरः ” इत्यणू । प्रतिपद्यते अङ्गीकरोति ॥

४ आत्मविनाशम् आत्मनो विनाशे हेतुं वक्ष्यमाणमभिसन्धि-
मित्यर्थः ॥

राजा—निदेशमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ॥ १

अमात्यः—इदमिदानीमनेन प्रतिलिखितम् । पूज्येनाहमा-
दिष्टः । पितृव्यपुत्रो भवतः कुमारो माधवसेनः प्रतिश्रुतसंबन्धो म-
मोपान्तिकमुपसर्पन् अन्तरा त्वदीयेनान्तपालेनावस्कन्द्य गृहीतः ।
स त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्या मोक्तव्य इति तत्र वो न
विदितम् ? यत्तुल्याभिजनेषु भूमिधरेषु राज्ञां वृत्तिः । अतोऽत्र
मध्यस्थः पूज्यो भवितुमर्हति । सोदरा पुनरस्य ग्रहणविषुवे
नष्टा तदन्वेषणाय यतिष्ये । अथ अवश्यमेव माधवसेनो मया
पूज्येन मोचयितव्यः । श्रूयतामभिसन्धिः ॥ २

१ निदेशम् उत्तरम् । “दिशिरुच्चारणक्रियः” इत्युक्तेः । तदेव हि
इदानीं वैदर्भस्योच्चार्यम् ॥

२ इदं वक्ष्यमाणम् । अनेन वैदर्भेण । लिखितमाह । पूज्येनेति ।
पूज्येन संमाननीयेन भवतेत्यर्थः । अहं वैदर्भः । आदिष्ट आज्ञप्तः ।
आदेशमनुवदति । मोचयितव्य इत्यन्तेन । पितृव्यपुत्र इति । अग्नि-
मित्रेण वैदर्भाय प्रहितस्य पत्रस्यानुवादोऽयम् । अतोऽत्र युष्मदर्थकः
शब्दो वैदर्भवाचकः । भवतः वैदर्भस्य पितृव्यपुत्रः पितुभ्रातुः पुत्रः ।
कुमार इति स्वस्मात्कनीयस उपपदम् । माधवसेनो मालवाधिपतिः
पुरुषविशेषः । प्रतिश्रुतसंबन्धः प्रतिश्रुतः अङ्गीकृतः संबन्धः मह्यं
स्वसोदर्याः प्रदानेन संपादनीयः सुहृत्त्वरूपो येन तथाभूतः सन् ।
मम अग्निमित्रस्य । उपान्तिकं समीपम् । उपसर्पन् आगच्छन्
अन्तरा मार्गस्य मध्ये । त्वदीयेन त्वं वैदर्भः तस्य संबन्धिना । अ-
न्तपालेन राज्यस्य पर्यन्तरक्षिणाऽधिकारिविशेषेण कर्त्रा । अवस्कन्द्य
निगृह्य । त्वया वैदर्भेण । मदपेक्षया ममाग्निमित्रस्य अपेक्षया अनुरो-
धेन । सकलत्रसोदर्यः कलत्रं भार्या सोदर्या भगिनी च ताभ्यां
सहितः । “कलत्रं श्रोणिभार्ययोः । समानोदर्यसोदर्य” इत्युभय-

आर्यसचिवं विमुञ्चति यदि पूज्यः संयतं मम श्यालम् ।

मोक्ता माधवसेनस्ततो मया बन्धनात्सद्यः ॥ ७ ॥ इति ।

त्राप्यमरः । इति आदेशानुवादसमाप्तौ । अतः परं युष्मच्छब्दार्थकः शब्दोऽग्निमित्रवाची । अस्मदर्थस्तु वैदर्भवाचीति ध्येयम् । तत्र मोचनविषये वो युष्माकं गौरवे बहुत्वं न विदितम् अवगतम् । “ मतिबुद्धि ” इति क्तः । “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति षष्ठी । अत्र काक्का प्रश्नो व्यज्यते । इदं वक्ष्यमाणम् । यत् वेद्यम् । तुल्याभिजनेषु समानवंशेषु । “ कुलान्यभिजनान्वयौ । वंशः ” इत्यमरः । भूमिधरेषु राजसु राज्ञां वृत्तिर्वर्तनं व्यवहार इत्यर्थः । यद्वा वृत्तिर्जीवनम् । स्वसमानवंशीयं राजानं निर्जित्यैव सम्पाद्यते भूपैर्वृत्तिरित्यर्थः । तथा च माधवसेनोऽस्माकं समानवंश इति तेन सहास्माकं वैरं साहजिकमिति भावः । अतो हेतोः अत्र अस्मिन् विषये मध्यस्थः मध्ये उभयपक्षसाहाय्यस्याभावे तिष्ठति तथाभूत उभयत्रापि समान इत्यर्थः । भवितुम् अर्हति योग्यो भवति । यदि तु भवते प्रतिश्रुताया माधवसेनसोदर्याः पाणिग्रहणार्थमेवायं यत्नस्तदा स निष्फल इत्याह । सोदरीति । पुनःशब्दस्त्वर्थे । अस्य माधवसेनस्य सोदरा भगिनी तु ग्रहणविप्लवे ग्रहणे माधवसेननिरोधे यः विप्लवो लुण्ठनादिसंमर्दस्तत्र विनष्टा तिरोभूता । यदि तु माधवसेनपक्षपातित्वमेव रोचते तदा प्राह । अथेति । अथ यदीत्यर्थे । पूज्येन मान्येन भवताऽग्निमित्रेण प्रयोजककर्त्रा । मया कर्त्रा । मोचायितव्यः बन्धमोक्षं प्रापणीयस्तदा अभिसन्धिः कार्यविनिमय इति यावत् । अभिमुखः सन्धिः पणः उद्देश्यो वेति वाचस्पतिः । यदि भवानेवं कुर्यात्ततोऽहमपि एवं कुर्यामिति परकार्यानुष्ठाने यत्स्वकार्यविधानं नैमित्तिकतया निर्दिश्यते सोऽभिसन्धिः । तमेवाह ॥

आर्येति ॥ पूज्यः भवान् अग्निमित्रः कर्ता । संयतं त्वयैव निगृहीतम् । आर्यसचिवम् आर्यं श्रेष्ठं सचिवममात्यम् । अत्र मौर्यसचिवमिति, पाठे मौर्यनामानं सचिवमिति काट्यवेमः । मम श्यालं पत्न्याः

राजा—(सरोषम्) कथं कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरत्य-
नात्मज्ञः । वाहतक ! प्रकृत्यमित्रः प्रतिकूलकारी च मे वैदर्भः ।
तद्यातव्यपक्षे स्थितस्य पूर्वसंकल्पितसमुन्मूलनाय वीरसेनमुखा
दण्डचक्रमाज्ञापय ॥ १

अमात्यः—यदाज्ञापयति देवः ॥ २

भ्रातरम् । “श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः” इत्यमरः । यदि मुञ्चति ।
ततः तदा मया वैदर्भेण कर्त्रा । माधवसेनः कर्मभूतः सद्यः तत्काल-
मेव बन्धनात् निगडात् मोक्ता मोक्ष्यते । “मुच्ल्मोक्षणे” इत्यतः
कर्मणि लुट् । अत्र “मोक्ता माधवसेनं ततोऽहमपि बन्धनात्सद्यः”
इति पाठे स्यामिति शेषोऽध्याहर्तव्यः । “मुच्ल्मोक्षणे” इत्य-
तस्तृन् । “तृन्” इति सूत्रेण तद्योगे च माधवसेन इत्यतः “न
लोक” इति षष्ठीनिषेधः । अत एव द्वितीया कर्मणि । माधवसेनं मोक्तुं
शीलं यस्य तथा स्यामित्यर्थः । आर्या जातिः । तृतीयपद्ये लक्षणं
द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

१ कथं गर्हायाम् । “कथं हर्षे च गर्हायाम्” इति मेदिनी ।
अनात्मज्ञः आत्मानं न जानाति तथाभूतः । आत्मनो योग्यतान-
भिज्ञ इत्यर्थः । वैदर्भः । कार्यविनिमयेन कर्मणः परिवृत्त्या ।
मयि ममाग्निमित्रस्यापि विषये । मयीति शौर्यातिशयो गम्यते ।
व्यवहरति व्यवहारं करोति । स्वापेक्षया शूरेऽप्येवमाचारात्तस्याना-
त्मज्ञत्वम् । प्रकृत्यमित्रः प्रकृत्या स्वभावादेव अमित्रः शत्रुः । निस-
र्गशत्रुः । प्रतिकूलकारी अनिष्टकर्ता यातव्यपक्षे धुद्धार्थमभिगन्तव्या-
नां वर्गे । पूर्वसंकल्पितसमुन्मूलनाय पूर्वमेव कृतसंकल्पं यत्समुन्मू-
लनं विध्वंसनं तदर्थम् । वीरसेनो देव्याः भ्राता मुखः प्रधानपुरुषो यत्र
तत् । दण्डचक्रं दण्डयते रिपुरेभिर्दण्डाः सैन्यानि तेषां चक्रं समूहः ॥

२ राजाऽमात्यादिभिर्देवं इति वक्तव्यः । तदुक्तं भरतेन । “दे-
वेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा ।” इति ॥

राजा—अथवा किं भवान् मन्यते ? ॥ १

अमात्यः—शास्त्रदृष्टमाह देवः ॥ २

अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् ।

नवसंरोपणशिथिलस्तरुविव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ ८ ॥

राजा—तेन हि अवितथं तन्त्रकारवचनम् । इदमेव निमित्त-

मादाय समुद्योज्यतां सेनापतिः ॥ ३

अमात्यः—तथा (इति निष्क्रान्तः ।) ॥ ४

[परिजनो यथाव्यापारं राजानमभितः स्थितः] ॥ ५

१ पक्षान्तरं पृच्छति । अथवा इति ॥

२ शास्त्रदृष्टं शास्त्रे नीतिविद्यायां दृष्टम् अत एव युक्तमित्यर्थः ।
आह ब्रवीति । “ ब्रुवः पञ्चानाम् ” इति तिपो णल् ब्रुवश्चाहः ॥

शास्त्रे किं दृष्टमित्याह—अचिरेति ॥ अचिराधिष्ठितराज्यः अ-
चिरं नवीनम् अधिष्ठितमध्यासितं स्वीकृतमिति यावत् राज्यं राज्ञः
कर्म येन स तथाभूतः । शत्रुः रिपुः प्रकृतिषु अमात्येषु । अरूढमूल-
त्वात् अरूढम् अदृढीभूतं मूलं वशीकारो यस्य तथाभूतत्वात् हेतोः ।
अनतिपरिचयादवशीकृतामात्य इत्यर्थः । “ मूलं पार्श्वार्थयोरुडौ ।
विकुञ्जशिफयोः स्वीये शिलायां च वशीकृतौ ॥ ” इति हैमः । नवं
नवीनं यत्संरोपणं तेन शिथिलः अदृढः तरुर्वृक्ष इव । सोऽप्यरूढमूल
एव भवति । समुद्धर्तुम् उन्मूलयितुं सुकरः शक्यः पूर्णोपमाल-
ङ्कारः । आर्यालक्षणं तृतीयपद्ये व्याख्यायाम् ॥ ८ ॥

३ वितथम् असत्यं न भवतीत्यवितथम् । तन्त्रकाराः शास्त्रकाराः ।
इदमेव माधवसेनमोचनरूपमेव । आदाय अधिकृत्य समुद्योज्यतां
युद्धार्थं गमनाय प्रवर्त्यताम् ॥

४ तथा इति राजोक्तस्याङ्गीकारे ॥

५ व्यापारः कर्म तदनतिक्रम्य यथाव्यापारम् । स्वस्वकर्मानुरूप-
मित्यर्थः ॥

विदूषकः—(प्रविश्य) आणत्तो म्हि तत्तभवदा रण्णा ।
 “ गौतम ! चिंतेहि दाव उवाअं । जह मे जदिच्छादिद्वप्पडिकिरी
 मालविआ पच्चख्खदंसणा होदि ” ति । मए अ तं तथा किदं
 दाव से णिवेदेमि ॥ (आज्ञप्तोऽस्मि तत्रभवता राज्ञा । “ गौतम !
 चिन्तय तावत् उपायम् । यथा मे यदृच्छादृष्टप्रतिकृतिर्मालविका
 प्रत्यक्षदर्शना भवति ” इति । मयाऽपि तत् तथाकृतं तावदस्मै
 निवेदयामि) (इति परिक्रामति) ॥ १

राजा—(विदूषकं दृष्ट्वा) अयमपरः कार्यान्तरसचिवोऽ-
 स्मानुपस्थितः ॥ २

१ विदूषकः शृङ्गारे सहायः । तल्लक्षणं दर्पणे । यथा “ कुसुम-
 वसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः
 स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥ ” इति । आज्ञप्तोऽस्मि कृताज्ञोऽस्मि । तत्रभवता
 पूज्येन । अनेनाज्ञाकरणयोग्यत्वं ध्वन्यते । आज्ञास्वरूपं प्राह । गौत-
 मोति । यदृच्छादृष्टप्रतिकृतिः यदृच्छया स्वैरितया दृष्टा प्रतिकृतिश्चित्रं
 यस्याः सा । “ यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्ये ” इत्यमरः । “ प्रतिमा
 प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिः ” इति च । प्रत्यक्षदर्शना प्रत्यक्षं
 समक्षम् इन्द्रियग्राह्यमित्यर्थः दर्शनं यस्याः तथाभूता । “ प्रत्यक्षं
 स्यादैन्द्रियकम् ” इत्यमरः । शरदादित्वाट्टचू समासान्तः । “ दर्शनं
 नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु । ” इति मेदिनी । अनेन दर्शनान्माल-
 विकायां पूर्वरोगः कथितः । “ इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने
 च दर्शनम् । ” इत्युक्तेः ॥

२ अपरः वाहतकाद्भिन्नः यद्वा परो न भवति तथाभूतः । मद-
 भिन्न इत्यर्थः । अनेन गुप्तकार्यनियोगयोग्यत्वं सूच्यते । कार्यान्तरे
 राजकीयभिन्नकार्ये सचिवः सहायः । “ सचिवो मन्त्रिचेट्योः । सहा-
 ये च ” इति मेदिनी । उपस्थितः प्राप्तः ॥

विदूषकः—(उपगम्य) वद्वदु भवम् ॥ (वर्धतां भवान्) ॥

राजा—(सशिरःकम्पम्) इत आस्यताम् । (विदूषकं
उपविष्टः) ॥ १

राजा—कच्चिदुपेयोपायदर्शने व्यापृतं ते प्रज्ञाचक्षुः ? ॥ २

विदूषकः—पओअसिद्धिं पृच्छ ॥ (प्रयोगसिद्धिं पृच्छ) ॥ ३

राजा—कथमिव ? ॥ ४

विदूषकः—(कर्णे) एवं(एवमिव) (इत्यावेदयति) ॥ ५ ॥

राजा—साधु वयस्य ! निपुणमुपक्रान्तम् । इदानीं दुरधि-
गमसिद्धावप्यस्मिन्नारम्भे वयं त्वाऽशंसामहे । कुतः ॥ ६

१ आस्यताम् उपविश्यताम् । कर्मणि लोट् ॥

२ उपेयस्य साध्यस्य मालविकासाक्षाद्दर्शनस्य उपायस्य सा-
धनस्य दर्शने ज्ञाने व्यापृतं प्रसृतम् । प्रज्ञाचक्षुः बुद्धिरूपं नेत्रम् ।
कच्चिदिति प्रश्ने । “ कच्चित्कामप्रवेदने । प्रश्न ” इति मेदिनी ।
अपि जानासि कच्चिदुपायं मालविकादर्शने इति भावः ॥

३ प्रयोगसिद्धिं प्रयुज्यतेऽस्मै प्रयोगः कार्यम् । तस्य सिद्धिं
मालविकादर्शनरूपां पृच्छ । न केवलमुपायं जानामि किन्तु माल-
विकादर्शनमपि कारयिताऽस्मीति भावः ॥

४ कथमिव केन प्रकारेण कार्यसिद्धिः ॥

५ प्रसङ्गादग्रे प्रकाशनीयं गोप्यं वस्तु कर्णे एवमिव इति
कविभिः प्रयुज्यते ऽः तदुक्तम् । “ कर्णे एवमिवेत्युक्त्वा ज्ञाप्यः
पश्चात्प्रसङ्गतः । ” इति । एवमिव अनेन प्रकारेण सिद्धिः सा च
नाट्याचार्ययोः कलहोत्पादनपुरःसरं तयोः श्रेष्ठत्वावबोधाय माल-
विकायाश्छलिकनाट्याभिनय इति स्फुटीभविष्यति परस्तात् ॥

६ साधु प्रशंसायाम् । उपक्रान्तम् आरब्धम् । दुरधिगमा दुष्प्रापा
कृच्छ्रसाध्येत्यर्थः सिद्धिर्यस्य तथाभूते । “ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रा-

सप्रतिबन्धं कार्यं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।

दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सुचक्षुरपि ॥ ९ ॥

(नेपथ्ये) अलमलं बहु विकथ्य । राज्ञः समक्षमेवावयोरध-

रोत्तरयोर्व्यक्तिर्भविष्यति ॥ ९

र्थेषु ” इति खलु । अस्मिन् मालविकावलोकनरूपे आरम्भे उद्यमे
“ आरम्भस्तु त्वरायां स्यादुद्यमे ” इति मेदिनी । त्वा त्वाम् आ-
शंसामहे इच्छामः सहायमिति शेषः ॥

सप्रतिबन्धमिति ॥ सप्रतिबन्धं प्रतिबन्धैः सहितं कार्यम्
अधिगन्तुं प्राप्तुं निष्पादयितुमित्यर्थः । सहायवानेव प्रभुः समर्थः ।
अत्र दृष्टान्तमाह । सुचक्षुः प्रशस्तनेत्रोऽपि पुमान् दृश्यम् अव-
लोकनार्हं पदार्थम् अर्हार्थे “ ऋदुपधाच्चाक्कृपि तृचेः ” इति क्यप् ।
तमसि अन्धकारे दीपेन करणभूतेन विना । “ पृथग्विना ” इत्या-
दिना तृतीया । न पश्यति नावलोकयति । यथा तमसावृतं
दृश्यं दीपेन विना न द्रष्टुं शक्यं तथा धारिणीरावत्यादिप्रतिबन्ध-
बहुलमिदं मालविकादर्शनरूपं कार्यं सहायभूतेन त्वां विना न
शक्यं साधयितुम् इति भावः । अत्र सचक्षुरपीति पाठो न युक्तः ।
अपिशब्दस्य स्वारस्याभावापातात् । न ह्यचक्षुः किञ्चिदपि प्रभवति
द्रष्टुमिति विभावनीयं सुधीभिः । कार्यदृश्ययोर्विम्बप्रतिविम्बभावात्
दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तम् । “ दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिवि-
म्बनम् । ” इति । उक्तचरलक्षणा आर्या जातिः । अस्या लक्षणं
तृतीयपद्ये द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

१ नेपथ्ये नटानां भूमिकापरिग्रहस्थानं नेपथ्यं तत्र । विकथ्य
आत्मानं स्तुत्वा अलम् । “ कथ्य श्लाघायाम् ” इत्यतो विपूर्वात्
“ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः ” इति क्त्वाप्रत्यये “ समासेऽनञ्पूर्व ”
इति ल्यप् । प्रत्यक्षम् । “ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ” इति टच् ।
अधरोत्तरयोः भावप्रधानोऽयं निर्देशः । तेन अधरत्वोत्तरत्वयो-

राजा—(आकर्ण्य) सखे ! त्वत्सुनीतिपादपस्य पुष्पमुद्भि-
न्नमिदम् ॥ १

विदूषकः—फलं पि देखिखस्ससि ॥ (फलमपि द्रक्ष्यसि) ॥

[ततः प्रविशति कञ्चुकी ।]

कञ्चुकी—देव ! अमात्यो विज्ञापयति । अनुष्ठिता प्रभोराज्ञा
एतौ पुनर्हरदत्तगणदासौ ॥ २

उभावभिनयाचार्यौ परस्परजयैषिणौ ।

• त्वां द्रष्टुमुद्यतौ साक्षाद्भावाविव शरीरिणौ ॥ १० ॥

रित्यर्थः । अधरोऽनुत्तमः । उत्तर उत्तमः । “अधरस्तु पुमानोष्ठे
हीने ” इति । उत्तरशब्दार्थेषु च । “ नास्यादूर्ध्वोदीच्योत्तरे त्रिषु ”
इति मेदिनी । व्यक्तिः स्पष्टत्वं निर्णय इति यावत् ॥

१ त्वत्सुनीतिपादपस्येति । तव या सुनीतिः मालविकादर्शनार्थं
प्रयुक्ता शोभना युक्तिः सैव पादपो वृक्षस्तस्य पुष्पं पुष्पसदृशो
नाट्याचार्ययोः कलहः । उद्भिन्नमुत्पन्नम् । अभिनयदर्शनव्याजेन
राज्ञे मालविकां दर्शयितुं हरदत्तगणदासयोर्मध्ये विदूषकेणैव कलह
उदपादि । यथा वृक्षस्य प्रथमं पुष्पं ततश्च फलमुत्पद्यते तथा वि-
दूषकप्रयुक्ताया नृत्याः पूर्वावस्थेयं फलप्राप्तेः । फलं तु मालविकाद-
र्शनमवश्यं भावीति पादपशब्देन ध्वन्यते ॥

२ देव राजन् । विज्ञापयति “ ज्ञा नियोगे ” इति चौरादि-
कस्य णिचि पुकि च् रूपम् । अन्यथा हि घटादित्वान्मिन्त्वे विज्ञाप-
यति इति स्यात् । प्रभोर्भवतः आज्ञा सेनापतिस्समुद्योगरूपा ॥

उभाविति ॥ अभिनयाचार्यौ अभिनयशिक्षकौ कर्त्तारौ साक्षा-
न्मूर्तिमन्तौ भावौ अभिप्रायव्यञ्जकचेष्टाविशेषाविव वर्तमानौ पर-
स्परस्य अन्योऽन्यस्य जयम् अभिभवम् इच्छतस्तादृशौ सन्तौ ।
त्वां द्रष्टुम् उद्यतौ प्राप्तौ इति यावत् । “ वागङ्गसत्वोपेतान् काव्यार्थान्
भावयन्वीति भावाः ” इति भरतः ॥ १० ॥

राजा—प्रवेशय तौ ॥

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रम्य ताम्
सह प्रविश्य] इत इतो भवन्तौ ॥ १

गणदासः—(राजानं विलोक्य) अहो दुरासदो राजमहिमा ॥

न च न परिचितो न चाप्यरम्य-

श्वकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।

सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे

भवति स एव नवो नवोऽयमक्ष्णोः ॥ ११ ॥

१ यदाज्ञापयतीति प्रभोर्निदेशाङ्गीकारे प्रयुज्यते ॥

न च नेति ॥ अयं राजा न परिचित इति न । अवश्यं परिचित
इत्यर्थः । नञ्द्वयं प्रकृतार्थदाढर्चायेत्युक्तेः । न चापि अरम्यः असुन्दरः
उग्र इति यावत् । तथापि अपरिचितत्वारम्यत्वरूपभीतिहेत्वोरभा-
वेऽपि । अस्य राज्ञः पार्श्वं समीपं प्रति चकितं सभयं यथा तथा ।
उपैमि प्राप्नोमि । अनेन राज्ञस्तेजस्वितातिशयो व्यज्यते । किं च स
एव दृष्टपूर्वं एव अयं राजा मे अक्ष्णोः नयनयोः सलिलनिधिरिव
प्रतिक्षणं नवो नवो भवति । अत्र पूर्वार्धे भीतिहेत्वभावेऽपि तदुद्भ-
वोक्तेर्विभावनालङ्कारः । तदुक्तम् । “ विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्ति-
र्यदुच्यते । ” इति । उत्तरार्धे तु एकस्यैव पुनः पुनर्नवीनत्वप्रति-
पादनादभेदे भेदप्रतिपादनरूपातिशयोक्तिः । अस्याश्च सलिलनिधि-
रिवेत्युपमाङ्गम् इति तयोरङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः । “ सिद्धत्वेऽध्यवसा-
यस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते । भेदेऽप्यभेदः संबन्धेऽसंबन्धस्तद्विपर्य-
यो ॥ ” इत्युक्तेः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । तल्लक्षणं तु “ अयुजि
नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । ” इति
छन्दोमञ्जर्याम् ॥ ११ ॥

हरदत्तः—महत्खलु पुरुषाकारमिदं ज्योतिः । तथाहि ॥ १

• द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेशः

सिंहासनान्तिकचरेण सहोपसर्पन् ।

तेजोभिरस्य विनिवर्तितदृष्टिपातै-

• वाक्यादृते पुनरिव प्रतिवारितोऽस्मि ॥ १२ ॥

कञ्चुकी—एष देवः । उपसर्पतां भवन्तौ ॥

उभौ—(उपेत्य) विजयतां देवः ॥

राजा—स्वागतं भवद्भ्याम् । (परिजनं विलोक्य) आसने ता-

वदत्रभवतोः । (उभौ परिजनोपनीतयोरासनयोरुपविष्टौ) ॥ २

१ पुरुषाकारं पुरुषात्मकम् इदं दृश्यमानं ज्योतिः तेजः राज-
रूपमित्यर्थः ॥

द्वार इति ॥ द्वारे नियुक्तेन अधिकृतेन पुरुषेण दौवारिकेण
अनुमतः अनुमोदितः प्रवेशो यस्य तथाभूतः सिंहासनान्तिकचरेण
सिंहासनं राजासनं तस्य अन्तिकचरेण समीपसंचारिणा सेवकेन
सह उपसर्पन् समीपं गच्छन् अहमिति शेषः । अनेन प्रतिवारणा-
भावः सूच्यते । विनिवर्तितदृष्टिपातैः विनिवर्तितः प्रतिनिवारितः
दृष्टिपातः नयनविक्षेपो हरदत्तकृत इत्यर्थः । यैस्तथाभूतैः । तेजसा-
मतिदुःसहत्वात्तत्र नेत्रविक्षेपः कर्तुं न शक्यत इति भावः । अत एव
अस्य राज्ञः तेजोभिः कान्तिभिः वाक्यादृते प्रतिवारणवाक्यं वि-
पुनः पर्यायेण प्रतिवारितोऽस्मीव दूरीकृतोऽस्मीवेत्युत्प्रेक्षा । “पुन-
र्भे भेद ” इत्यमरः । भेदश्च पर्यायोऽपि । अत्र प्रतिवारणे विनि-
वर्तितदृष्टिपातैरिति हेतूपादानात् पदगतहेतुककाव्यलिङ्गोत्थापित
शालङ्कारः । वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । वसन्ततिलकारुख्यं वृत्तम् ।
पुं रत्नाकरे । “उक्ता वसन्ततिलका तंभजा जगौ गः” इति ॥ १२
सुष्ठु सुखेन आगतम् आगमनं भवद्भ्यां भवतोरित्यर्थः । “क्रि-

राजा—किमिदं शिष्योपदेशकाले युगपदाचार्याभ्यामत्रोप-
स्थानम् ? ॥ १

गणदासः—देव श्रूयताम् । मया सुतीर्थादभिनयविद्या सु-
शिक्षिता । दत्तप्रयोगश्चास्मि । देवेन देव्या च परिगृहीतः ॥ २

राजा—बाढं जाने । ततः किम् ? ॥ ३

गणदासः—सोऽहममुना हरदत्तेन प्रधानपुरुषसमक्षम् । अयं
न मे पादरजसाऽपि तुल्य इत्यधिक्षितः ॥ ४

यया यमभिप्रैति ” इति संप्रदानतेति वाचस्पतिः । अत्रर्भवतोः
पूज्ययोरनयोः । तावत् सत्वरम् । आसने आनीयेतामिति शेषः ॥

१ इदं शिष्योपदेशकाले शिष्यशिक्षणावसरे । आचार्याभ्यां
शिक्षकाभ्यामिति उपस्थानायोग्यत्वं सूच्यते । युगपत् एकस्मिन्नेव
काले उपस्थानम् आगमनम् । किं किमर्थम् । भावे ल्युट् ॥

२ सुतीर्थात् शोभनगुरोः सकाशात् “ तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ”
इत्यमरः । “ आख्यातोपयोगे ” इत्यपादानत्वे पञ्चमी । अभिन-
यविद्या नाट्यशास्त्रम् । दत्तप्रयोगः दत्तः शिष्येभ्यः प्रतिपादितः
प्रयोगो येन तथाभूतः । शिक्षितशिष्य इत्यर्थः । यद्वा दत्तो दर्शित
इति यावत् प्रयोगः अभिनयो येन तथाभूतः । परिग्रहः स्वीकारोऽ-
नुग्रह इति यावत् ॥

३ बाढम् अत्यन्तम् ॥

४ अमुना इति सर्वनामप्रयोगात् हरदत्तविषये कोपातिशयो
ध्वन्यते । प्रधानपुरुषाणां श्रेष्ठपुरुषाणां समक्षमित्यधिक्षेपायोग्यत्वं
सूच्यते । अधिक्षेपमनुवदति । अयमिति । अयं गणदासः मे ह
दत्तस्य । अधिक्षितः प्रतिक्षितः निन्दित इत्यर्थः । “ कस्यचित् श
र्यादिकं प्रतिस्पर्धमानस्य दुर्वचनमधिक्षेपः ” इत्यमरटीकायां राज
कुटः । एतादृशेन दुर्वचनेनाहं योजित इत्यर्थः ॥

हरदत्तः—देव ! अयमेव प्रथमं परिवादकरः । अत्रभवतः
 किल्मसम च समुद्रपल्वलयोरिवान्तरम् इति । तदत्रभवान् इमं मां
 च शास्त्रे प्रयोगे च विमृशतु । देव एव नौ विशेषज्ञः प्राश्निकः ॥ १
 विदूषकः—समर्थं पठिष्णादम् ॥ (समर्थं प्रतिज्ञातम्) ॥ २
 गणदासः—प्रथमः कल्पः । अवहितो देवः श्रोतुमर्हति ॥ ३
 राजा—तिष्ठ तावत् । पक्षपातमत्र देवी मन्यते। तत् अस्याः
 पण्डितकौशिकीसहितायाः समक्षमेव न्याय्यो व्यवहारः ॥ ४

१ परिवादकरो निन्दाकरः । कासौ निन्देत्याह । अत्रेति । अत्र
 नाट्यशास्त्रे भवतः हरदत्तस्य मम गणदासस्य च। समुद्रपल्वलयोः
 समुद्रालपसरसोः इव । व्युत्क्रमेण यथासंख्यम् । तथा च समुद्र
 इव गणदासो विद्या शेषधिः पल्वल इव किञ्चिज्ज्ञो हरदत्त इत्यर्थः।
 अन्यथा हि परिवादानुपपत्तिः । अत्रभवान् पूज्योऽग्निमित्रः । शास्त्रे
 नाट्यशास्त्रे । प्रयोगे तस्याभिनये च । विमृशतु परीक्षताम् । नौ
 आवयोः विशेषज्ञो ज्ञानाधिक्यवेत्ता । प्राश्निकः प्रश्ने विवादानुगत-
 विषयपृच्छायां नियुक्तः प्राश्निकः सभ्यः । “ तत्र नियुक्तः ”
 इति टिठन् । “ सभ्यास्तु प्राश्निकाः ” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

२ प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञा भावे क्तः । तवेति शेषः । समर्थं योग्यता-
 ज्ञाने शक्तम् । यदुक्तं भवता । “ देव एव नौ विशेषज्ञः प्राश्निक ”
 इति । तथा ते प्रतिज्ञया भवतोगौरवनिर्णयः स्यादित्यर्थः ॥

३ प्रथमो मुख्यः कल्पो न्यायः भवदुक्तिरूप इत्यर्थः । “ प्रथ-
 मस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च ” इति । “ कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये ”
 इति च मेदिनी । अवहितः अनन्यासक्तचित्तः ॥

४ तावत् देव्यागमनपर्यन्तमित्यर्थः । तिष्ठ विरतकर्मा भव ।
 अत्र अस्मत्कृतन्यायाविषये । पक्षपातं पक्षे आत्माभिलषितपक्षे
 पातमभिनिवेशम् । स्वपक्षहितकारित्वं मन्यते मंस्यत इत्यर्थः ।

विदूषकः—सुष्ठु भवं भणादि ॥ (सुष्ठु भवान् भणति) ॥

आचार्यो—यद्देवाय रोचते ॥ १

राजा—मौद्गल्य ! अमुं प्रस्तावं निवेद्य पण्डितकौशिक्या
सार्धमाहूयतां देवी ॥ २

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य सपरिव्राजि-
कया देव्या सह प्रविष्टः ।) इत इतो भवती ॥ ३

धारिणी—(परिव्राजिकां विलोक्य) भवदि ! हरदत्तस्य
गणदासस्य अ संरम्भं कथं पेष्वसि ? ॥ (भगवति ! हरदत्तस्य
गणदासस्य च संरम्भं कथं प्रेक्षसे ?) ॥ ४

“ वर्तमानसामीप्ये ” इति लट् । पण्डिता विदुषी कौशिकी देव्याः
पीठमर्दिका धारिण्याः सकाशे परिव्राजिकारूपेणावस्थिता । “ स्त्रियाः
पुंवत् ” इत्यादिना पण्डिताशब्दस्य पुंवद्भावः । तथा सहितायाः ।
न्याय्यो न्यायादनपेतो युक्त इत्यर्थः । “ धर्मपथ्यर्थन्यायादन-
पेत । ” इति यत् । व्यवहारो विवादः ॥

१ देवाय “ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ” इति चतुर्थी ॥

२ मौद्गल्य इति कञ्चुकिनो नाम । प्रस्तावो नाट्याचार्ययोः
परीक्षारम्भः । सार्धं सह ॥

३ परिव्राजिका संन्यस्ता कौशिकी ॥

४ भगवति कौशिक्याः संबुद्धिः । “ तपस्विन्यो देवताश्च वा-
च्यास्तु भगवन्निह । ” इति भरतः । संरम्भं विवादावेशं कथं केन
प्रकारेण प्रेक्षते पश्यति । उभयोर्मध्ये कस्य जयमुद्भावयसीत्यर्थः ।
“ आवेशाटोपसंरम्भाः ” इति त्रिकाण्डशेषः । अपि नाम स्या-
ज्जयो गणदासस्य इति भावः ॥

परिव्राजिका—अलं स्वपक्षावसादशङ्कया । न परिहीयते
प्रतिवादिनो गणदासः ॥ ३

धारिणी—जइवि एव्वं तहवि राअपरिग्रहो पहुत्तणं उवह-
रदि ॥ (यद्यप्येवं तथापि राजपरिग्रहः प्रभुत्वमुपहरति) ॥ २

परिव्राजिका—अयि ! राज्ञीशब्दभाजनमात्मानमपि चिन्त-
यतु भवती ॥ ३

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः ।

अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः ॥ ३३ ॥

१ स्वपक्षस्य आत्मवर्गस्य अवसादः क्षयः पराजय इति यावत् ।
तद्विषयिण्या शङ्कया भीत्या । “ शङ्का त्रासे ” इति मेदिनी । स च
भीतिः । अत्र हेतुमाह । गणदासः देवीपक्षीयो नाट्याचार्यः प्रतिवा-
दिनो हरदत्तादपेक्षया न परिहीयते न हीनो भवति । किन्तूत्कृष्ट
एवेति भावः ॥

२ एवं गणदासः प्रतिवादिनोऽपेक्षया न हीनगुण इति सत्यम् ।
राजपरिग्रहः राज्ञः परिग्रह आत्मीयत्वेन स्वीकारः । प्रभुत्वं साम-
र्थ्यम् उपहरति ददाति ॥

३ यदि राजपरिग्रहस्य महत्त्वे हेतुत्वं तदा राज्ञीपरिग्रहोऽपि
तथाविध एव समानन्यायात् इत्याह । अयीति ॥

पतिरिव पत्न्यापि स्वपक्षीयमहत्त्वप्रकाशने प्रभवतीति दृष्टान्तेन
द्रव्यति—अतिमात्रेति ॥ अनलः अग्निः कर्ता । भानोः सूर्यस्य
परिग्रहात् स्वतेजःप्रदानरूपादनुग्रहात् हेतोः । अतिमात्रभासुर-
त्वम् अतिमात्रमत्यन्तं भासुरत्वं प्रकाशशालित्वं पुष्यति वर्धयति ।
“ भञ्जभासमिद ” इति घुरच् । प्रकाशशाली भवतीत्यर्थः । निशा-
परिगृहीतः रात्र्या कृतानुग्रहः चन्द्रोऽपि महिमानं गौरवं प्रकाशा-
तिशयशालित्वरूपम् अधिगच्छति प्राप्नोति । “ रात्र्यां स्वकीयं तेजो

विदूषकः—अविहा अविहा । उवठिदा देवी पीठमदिअं
पण्डिदकोसिइं पुरोकरिअ तत्तभोदी धारिणी ॥ (अपिहा अपि-
हा । उपस्थिता देवी पीठमर्दिकां पण्डितकौशिकीं पुरस्कृत्य
तत्रभवती धारिणी) ॥ १

राजा—पश्याम्येनां यैषा ॥

मङ्गलालङ्कृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।

त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥ १४ ॥

रविरग्नौ निदधाति ” इति धर्मशास्त्रकारा मन्यन्ते । यथा रविपरि-
गृहीतोऽग्निस्तथैव निशापरिगृहीतश्चन्द्रो महिमानं भजत इति तुल्य-
योग्यताकत्वाद्वाजपक्षीयो हरदत्त इव भवत्पक्षीयो गणदासोऽपि
न हीनगौरवो भविष्यतीति भावः । अत्र एकस्यैव अतिमात्रभासुर-
त्वरूपधर्मस्य पृथङ्निर्देशात्प्रतिवस्तूपमा । तदुक्तम् । “ प्रतिव-
स्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो
यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥ ” इति । आर्याजातिः लक्षणं तृतीयपद्ये
द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

१ अपिहा इत्यानन्देऽव्ययम् । पीठमर्दिकां धारिणीरूपनायि-
कायाः प्रियाम् । पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा । “ अतः कृकामि ” इति सः ।
“ पीठमर्दोऽतिधृष्टे स्यान्नायकस्य प्रियेऽपि च । ” इति मेदिनी ।
स्वार्थे कः ततष्ठाप् । “ प्रत्ययस्थात्कात् ” इति इत् । धारिणी देवी
धारिणी नाम राज्ञो ज्येष्ठा भार्या । पीठमर्दलक्षणं दर्पणे । “ दूरानु-
वर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेऽतिवृत्ते तु । किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय
एवास्य पीठमर्दारुह्यः ॥ ” इति ॥

मङ्गलेति ॥ यैषेति सम्बध्यते । मङ्गलालङ्कृता मङ्गलानि अल-
ङ्कृतानि भूषणानि यस्यास्तथाभूता । यतिवेषया यतीभां वेष
आकारो यस्यास्तथाभूतया परिव्राजिकया कौशिक्या । सहार्थकश-

परिव्राजिका—(उपेत्य) विजयतां देवः ॥

राजा—भगवति ! अभिवादये ॥ १

परिव्राजिका—महासारप्रसवयोः सदृशक्षमयोर्द्वयोः ।

धारिणीभूतधारिण्योर्भव भर्ता शरच्छतम् ॥ १५ ॥

बदप्रयोगाभावेऽपि तृतीया । “वृद्धो यूना” इति निर्देशात् । कौशिक्या सहितेत्यर्थः । विग्रहवत्या मूर्तिमत्या । “शरीरं वर्ष्म विग्रहः ” इत्यमरः । अध्यात्मविद्यया आत्मानं ब्रह्म अधिकृत्य या विद्या तया ब्रह्मप्रतिपादिकाभिरुपनिषद्भिरित्यर्थः । समं सह । “सहयुक्ते ” इति तृतीया । त्रयी ऋग्यजुःसामरूपं वेदत्रयमिव भाति शोभते । अत्र कौशिक्या इत्यस्याध्यात्मविद्ययेति प्रतिबिम्बनाद्विम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमालङ्कारः । पथ्यावक्रं वृत्तम् । तल्लक्षणं तु “युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्रं प्रकीर्तितम् । ” इति ॥ १४ ॥

१ अभिवादये प्रणमामि ॥

महासारेति ॥ द्वयर्थमिदं पद्यम् । महासारप्रसवयोः महान् सारो बलं यस्य तथाभूतः प्रसवो अपत्यं यस्याः । पक्षे महता आसारेण धारासम्पातेन पर्जन्यातिशयेन प्रसवः फलं यस्याः तथाभूतयोः सदृशक्षमयोः । राज्ञीपक्षे सदृशी योग्या राजकुलोचिता क्षमाऽपराधसहिष्णुत्वं यस्यां तथाभूता । पृथ्वीपक्षे सदृशी उचिता क्षमा भूतधारणसामर्थ्यवती च तयोः । धारिणीभूतधारिण्योः धारिणीनामायाः राज्ञ्याः पृथिव्याश्च । शरदां वर्षाणां शतम् । “कालाध्वनोः” इति द्वितीया । भर्ता पतिः पोषकश्च भव । अत्र सदृशक्षमयोरिति अर्थस्यापाततः पौनरुक्त्याभासात्पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः शाब्दः । महासारेत्यादौ पदानामेकार्थस्वभावानामनेकार्थवाचनाच्छ्लेषः । अभिलषितवस्त्वाशंसनाच्च आशीरलङ्कारः । सर्वेषां च तिलतन्दुलन्यायेन संसृष्टिः । लक्षणानि तु “आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् । पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारश

धारिणी—जेदु जेदु अज्जउत्तो ॥ (जयतु जयत्वार्यपुत्रः) ॥ १

राजा—स्वागतं देव्यै । (परिव्राजिकां विलोक्य) भगवति !

क्रियतामासनपरिग्रहः ॥ २

(सर्वे उपविशन्ति ।)

राजा—भगवति ! अत्रभवतोः हरदत्तगणदासयोः परस्परं
विज्ञानसङ्घर्षिणोर्भगवत्या प्राश्निकपदमध्यासनीयम् ॥ ३

परिव्राजिका—(सस्मितम्) अलमुपालम्भेन । पत्तने सति
ग्रामे रत्नपरीक्षा ? ॥ ४

ब्दगः ॥” इति । “शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् । ”
इति च । आशीर्लक्षणं तु प्रथमपद्ये द्रष्टव्यम् । उक्तपूर्वं वृत्तम् ।
अत्रेष्टाशंसनात् आशीर्नाम नाट्यालङ्कारोऽपि । तल्लक्षणं दर्पणे ।
“आशीरिष्टजनाशंसा ” इति ॥ १५ ॥

१ आर्यपुत्रः “ आर्यपुत्रेति संबोध्यः पतिः पत्नीजनेन वा । ”
इति भरतः ॥

२ आसनपरिग्रहः आसनस्य स्वीकारः ॥

३ परस्परम् अन्योऽन्यम् । विज्ञानसङ्घर्षिणोः सङ्घर्षः पराभवेच्छा
अस्त्यनयोस्ती सङ्घर्षिणौ । “अत इनिठनौ ” इति मत्वर्थे इनिः ।
विज्ञाने शास्त्रज्ञानविषये सङ्घर्षिणोः स्पर्धावतोः । “विज्ञानं शिल्प-
शास्त्रयोः ” इति अमरः । अध्यासितव्यं स्वीकर्तव्यम् । अत्रा-
ध्यासनीयमित्यपि पाठः । प्राश्निकपदं सभ्यस्थानं सभ्याधिकार
इत्यर्थः ॥

४ उपालम्भः परिहासः । पत्तने नगरे बहुविधपरीक्षकसङ्कुल
इत्यर्थः । ग्रामे अनभिज्ञजनबहुल इत्यर्थः । रत्नस्य परीक्षा योग्य-
ताज्ञानम् । अत्र पत्तनादीनां सम्बन्धोऽसम्भवन् क्रमेण राजपरि-
व्राजिकानाट्याचार्यपरीक्षाणां विम्बानुविम्बत्वं बोधयतीति असं-

राजा—नैतदेवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती पक्षप्राति-
नावहं देवी च ॥ १

आचार्यो—सम्यगाह देवः । मध्यस्था भगवती नौ गुणदोषतः
परिच्छेत्तुमर्हति ॥ २

राजा—तेन हि प्रस्तूयतां विवादः ॥ ३

परिव्राजिका—देव ! प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रम् । किमत्र
वाग्व्यवहारेण ? कथं वा देवी मन्यते ॥ ४

देवी—जइ मं पुच्छसि तदा एदाणं विवादो एव ण मे रुच्च-
दि ॥ (यदि मां पृच्छसि तदा एतेषां विवाद एव न मे रोचते) ॥ ५

भवद्भस्तुसंबन्धो निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तम् “ सम्भवन् वस्तुसंब-
न्धोऽसम्भवन्वापि कुत्रचित् । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत्सा
निदर्शना ॥ ” इति । तथा च त्वयि सति मम प्राश्निकपदस्वीकारो
न युक्त इत्यर्थः ॥

१ पण्डितकौशिकी पण्डा तत्त्वातत्त्वविवेकक्षमा बुद्धिः सञ्जाता-
स्यां तथाभूता पण्डिता चासौ कौशिकी चेति । “ बुद्धिः पण्डा
विदा चार्वा ” इति त्रिकाण्डशेषः । अनेन परीक्षाक्षमत्वं ध्वन्यते ॥

२ नौ आवां प्रति परिच्छेत्तुं परिमातुम् । एतस्यैतावन्तो गुणा
एतस्यैतावन्तो दोषाश्चेति परिमाणं कर्तुमित्यर्थः । गुणदोषतः
गुणेषु दोषेषु च सप्तम्यर्थे तसिः ॥

३ प्रस्तूयताम् आरभ्यताम् । प्रपूर्वात्स्तौतेरारम्भार्थात्कर्मण्यधीष्टे
लोट् ॥

४ प्रयोगप्रधानं प्रयोगोऽभिनय एव प्रधानो मुख्यो यत्र तथा-
भूतम् । अत्र नाट्यशास्त्रे वाग्व्यवहारेण वाङ्मात्रप्रस्तावेनेत्यर्थः ।
किं निष्फलो वाग्व्यवहार इति भावः ॥

५ एतेषां गौरवे बहुवचनम् । अनयोर्हरदत्तगणदासयोर्विवादः
स्पर्धा । स्पर्धापि न रोचते कुतस्तु प्रयोगपरीक्षेति भावः ॥

गणदासः—देवि ! न मां समानविद्यतया परिभवनीयमवग-
न्तुमर्हसि ॥ १

विदूषकः—भोदि ! पेक्खामो उअरंभरिसंवादं किं मुधा वेद-
णदाणेण एदाणं ॥ (भवति ! प्रेक्षामह उदरम्भरिसंवादम् । किं
मुधावेतनदानेन एतेषाम्) ॥ २

देवी—णं कलहप्पिओ सि ॥ (ननु कलहप्रियोऽसि) ॥

विदूषकः—मा एवं चंडि ! अण्णोण्णकलहप्पिआणं मत्तह-
त्थिणं एकदरस्सि अणिज्जिदे कुदो उवसमो ॥ (मा एवं चण्डि !
अन्योऽन्यकलहप्रिययोर्मत्तहस्तिनोरेकतरस्मिन्ननिर्जिते कुत उप-
शमः) ॥ ३

१ विवादारम्भे कदाचिदात्मपक्षीयस्य गणदासस्य पराभवः
स्यादित्याशङ्क्य देव्या इयमुक्तिः इति सम्भावयन् गणदासः प्राह
देवीति । परिभवनीयं पराभवार्हम् । तेन न किञ्चित्प्रयोगदर्शने
प्रतिबन्धकमिति भावः ॥

२ उदरम्भर्योः स्वोदरपूरकयोः तन्मात्रव्यवसाययोरित्यर्थः । सं-
वादं विवादरूपम् । उदरोपपदाद्भ्रज इन् । चान्द्रमते आत्मोदरकुक्षि-
ष्विनो विधानात्साधुः । तथा च प्रयोगोऽनर्घराग्नवे । “ स्मेरा दिशः
कुमुदमुद्भिदुरं पिवन्ति ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः । ” इति ।
अत्र उरभ्र इति पाठे उरभ्रौ एडकौ तयोरिव प्रमत्तयोरित्यर्थः ।
मुधा व्यर्थम् । यदि नैतौ विवादक्षमौ तदा व्यर्थमेतयोर्वेतनदानं
योग्यत्वाभावादिति भावः । गौरवे बहुवचनम् ॥

३ मत्तहस्तिनोः इति निर्धारणे षष्ठी । तयोर्मध्ये । एकतर-
स्मिन् एकस्मिन् । “ द्विवचनविभज्योपपदे ” इति तरप् ॥

राजा—ननु स्वाङ्गसौष्टवातिशयमुभयोर्दृष्टवती भगवती ॥ १

• परिव्राजिका—अथ किम् ॥ २

राजा—तदिदानीमतः परं किमाभ्यां प्रत्याययितव्यम् ? ॥ ३

परिव्राजिका—तदेव वक्तुकामाऽस्मि ॥ ४

• शिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था

संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां

धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥ १६ ॥

१ स्वाङ्गसौष्टवातिशयम् । अनयोर्हरदत्तगणदासयोः स्वाङ्गसौष्टवस्य आत्मनोऽवयवानां पाटवस्यातिशयं विशेषम् । तेन एताभ्यामात्मनैव नाट्यप्रयोगदर्शनं नानुष्ठेयम् । शिष्यद्वारैव तु तदभिनेतव्यमिति ध्वनिः ॥

२ अथ किम् । राजोक्तस्य स्वीकारे एवमिदमित्यर्थः । “अथ किं स्वीक्रियार्थकम् ” इत्यनर्घराघवटीकायां रुचिकरः ॥

३ प्रत्याययितव्यं ज्ञापयितव्यम् । प्रतिपूर्वात् “ इण् गतौ ” इत्यतो णिजन्तात्तव्यः ॥

४ तदेव प्रत्याययितव्यमेव । वक्तुकामा वक्तुं कामो वाञ्छायस्यास्तथाभूता । “तुं काममनसोरपि ” इति म्लोपः ॥

शिष्टेति ॥ कस्यचित् गुरोः आत्मसंस्था स्वनिष्ठा क्रियाऽभिनयरूपा सैव नतु शिष्याध्यापनमित्यर्थः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । शिष्टा विशिष्टा उत्तमेत्यर्थः । उपसर्गाणां द्योतकत्वपक्षे निरुपसर्गाणामपि सोपसर्गवदर्थप्रतीतेः । अन्यस्य तद्विन्नस्य कस्यचित् गुरोः संक्रान्तिः शिष्यमनासि स्वनिष्ठगुणसंयोजनम् । विशेषेण आधिक्येन युक्ता । संक्रान्तिरेव विशेषयुक्ता न त्वात्मनिष्ठा क्रियेति भावः । यस्य उभयम् आत्मनिष्ठा क्रिया

विदूषकः—सुदं अज्जेहिं भअवदीए वअणं ? एसो पिण्डि-
तंतथो उवदेसदंसणादो णिण्णओ त्ति ॥ (श्रुतमार्याभ्यां भग-
वत्या वचनम् ? एष पिण्डितार्थ उपदेशदर्शनान्निर्णय इति) ॥ १

हरदत्तः—परमभिमतं नः ॥ २

गणदासः—देवि ! एवं स्थितम् ॥ ३

देवी—जदा उण मन्दमेधा सिस्सा उवदेसं मलिणेदि तदाणं
आआरिअस्स दोसो ? ॥ (यदा पुनर्मन्दमेधा शिष्योपदेशं मलि-
नयति तदानीमाचार्यस्य दोषः ?) ॥ ४

संक्रान्तिश्चेति द्वयं साधु समीचीनम् । स एव शिक्षकाणामध्यापकानां
धुरिअग्रभागे स्थापयितव्य एव अवश्यं स्थापनीयः । मुख्य इति ज्ञा-
तव्य इति भावः । एवं च आभ्याम् आत्मसंस्था क्रिया संक्रान्तिश्चेति
द्वयमपि प्रत्याययितव्यमिति फलितम् । तत्र च अनयोरात्मसंस्था क्रि-
या प्रतीतपूर्वेवेति केवलमाभ्यां शिष्यसंक्रान्तिरेव प्रत्याययितव्येति
भावः । उपजातिवृत्तं तल्लक्षणं तु “अनन्तरोदीरितलक्षमभाजौ पादौ
यदीयावपजातयस्ताः । ” इति । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मिश्रीभाव
उपजातिरित्यर्थः । तयोश्च लक्षणे । “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ
गः ” । “उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ” इति । तथा चात्र चरण-
त्रयमिन्द्रवज्रायास्तुरीयस्तु चरण उपेन्द्रवज्राया इत्युपजातिः ॥ १६ ॥

१ आर्याभ्यां हरदत्तगणदासाभ्यां कर्तृभ्याम् । पिण्डितार्थो
निष्कृष्टार्थः । कौशिकीवचनस्येति शेषः । उपदेशः शिक्षणं लक्ष-
णया उपदिष्टाभिनय इत्यर्थः ॥

२ परम् अत्यन्तम् अभिमतं संमतम् ॥

३ एवम् अनेन प्रकारेण स्थितम् उपस्थितं प्राप्तम् ॥

४ मन्दमेधा मन्दबुद्धिः । “धीर्धारिणावती मेधा” इत्यमरः ।
उपदेशं शिक्षां मलिनयति विस्मृत्यादिना दूषयति ॥

राजा—देवि ! एवमापठ्यते । विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि
बुद्धिलाघवं प्रकाशयति ॥ १

देवी—(जनान्तिकम्) कंहं दाणिं ? (गणदासं विलोक्य
प्रकाशम्) अलं अज्जउत्तस्स उत्साहकारणं मनोरहं पूरिअ
विरम णिरत्थादो आरंभादो ॥ (कथमिदानीम् ? अलमार्यपुत्रस्यो-
त्साहकारणं मनोरथं पूरयित्वा विरम निरर्थादारम्भात्) ॥ २

१ आपठ्यते उच्यते जनैरिति शेषः । अद्रव्यपरिग्रहः अद्र-
व्यस्य अपात्रस्यायोग्यशिष्यस्येत्यर्थः । परिग्रहः शिक्षणीयतया
स्वीकारोऽपि बुद्धिलाघवं लघोर्मनोज्ञस्य भावो लाघवं बुद्धेर्लाघवं
प्रावीण्यमिति यावत् । “ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ” इति भावेऽण् ।
प्रकाशयति स्पष्टीकरोति । अपात्रप्रयुक्ताऽपि विद्या गुरोर्विद्वत्त्वमनु-
मापयितुं समर्थेति भावः । विपूर्वकस्य णीञ्धातोः शिक्षार्थत्वम् ।
मेदिन्यां यथा । “ विनया तु कलायां स्त्री शिक्षायां प्रणतौ पुमान् । ”
इति । “ लघुरगुरौ च मनोज्ञे ” इत्यपि तत्रैव ॥

२ जनान्तिकं जनस्य अभीष्टमनुष्यस्यैव अन्तिकं समीपे ।
यत्केवलमात्मनोऽभीष्टपुरुषेण श्रोतव्यं नान्यैरिति मनसि कृत्य
तस्यैव समीप उच्यते तज्जनान्तिकम् । तल्लक्षणं दर्पणे । “ त्रिपता-
ककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जना-
न्ते तज्जनान्तिकम् ॥ ” इति । कथमिदानीम् इदानीं कथं कर्तव्यमि-
त्यर्थः । आर्यपुत्रस्य राज्ञः उत्साहकारणम् अध्यवसायबीजम् ।
येन मनुष्योऽसाध्येऽपि कार्ये प्रवर्तते स मनोवर्ती धर्मविशेष
उत्साहः । मनोरथं वाञ्छां पूरयित्वा । “ अलंखल्वोः ” इति क्त्वा ।
निरर्थात् निष्फलात् । आरम्भादुद्योगात् प्रयोगदर्शनरूपात् ।
“ जुगुप्साविराम ” इत्यादिनाऽपादानत्वम् ॥

विदूषकः—सुष्टु भोदी भणादि । भो गणदास ! संगी-
दअपदं लंभिअ सरस्सईए उवाअणमोदआइं खादमाणस्स किं ते
मुहणिग्गहेण विवादेण ? ॥ (सुष्टु भवती भणति । भो गणदास !
सङ्गीतकपदं लब्ध्वा सरस्वत्या उपायनमोदकानि खादतः किं ते
मुखनिग्रहेण विवादेन ?) ॥ १

गणदासः—सत्यमयमेवार्थो देवीवाक्यस्य । श्रूयतामवस-
रप्राप्तमिदानीम् ॥ २

लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरो-

स्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् ।

यस्यागमः केवलजीविकायै

तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥ १७ ॥

१ विदूषकः पुनर्गणदासं प्रवर्त्तयितुकामो व्याजेन स्तौति ।
सुष्टु इति । सुष्टु शोभनम् । सङ्गीतकपदं सङ्गीतशिक्षकस्थानम् ।
उपायनभूतानि उपहारभूतानि । मुखनिग्रहेण मुखस्य निग्रहः खाद-
नप्रतिबन्धो यस्मात्तेन । किं न किञ्चित्फलमित्यर्थः । किमप्यजा-
नतः केवलं शिक्षक इति राजप्रदत्तं वेतनं यदृच्छया स्वीकुर्वतश्च ते
विवादः पराजयमूलकतया नानुष्ठेय इति भावः । अत्र “ धिकू त्वां
वृथा राजद्रव्यापहारिणम् ” इति निन्दाया गम्यमानत्वाव्याजस्तु-
तिरलङ्कारः । “ उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां
वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ॥ ” इत्युक्तेः ॥

२ अयं विदूषकोक्त एव । अवसरप्राप्तं प्रसङ्गागतम् ॥

लब्धास्पद इति ॥ लब्धम् आस्पदं प्रतिष्ठेति यावत् येन
तथाभूतः लब्धप्रतिष्ठोऽस्मीति हेतोः विवादभीरोः विवादाद्गुणशील-
स्य । “ भियः क्रुक्कनौ ” इतिः क्रुः । यदि विवादे पराजयः
स्यात्तदा महती मानहानिः स्यात् इति विवाद्गीतस्येत्यर्थः । किंच

देवी—अइरोपणीदा दे सिस्सा । अवरिणिठ्ठिदस्स उवदेसस्स-
उणअणज्जं आवेदणं ॥ (अचिरोपनीता ते शिष्या । अपरिनि-
ष्ठितस्योपदेशस्य पुनरनार्यमावेदनम्) ॥ १

गणदासः—अत एव मे निर्बन्धः ॥ २

परेण अन्यकर्तृकां निन्दां तितिक्षमाणस्य सहमानस्य । “ तिजेः
क्षमायाम् ” इति सनि लटः शानच् । यस्य शिक्षकस्य आगमः
शास्त्रं केवलजीविकायै जीवनमात्रहेतुर्भवति । न यशसे नापि विवा-
दायेति भावः । तं शिक्षकं ज्ञानमेव पण्यं विक्रेयं वस्तु यस्य
तथाभूतं वणिजं क्रयविक्रयिकं वदन्ति । यथा वणिजः समीपे
वर्तमानं वस्तुजातं केवलं विक्रयस्यैवोपयोगि तथाऽस्य ज्ञानमपि
केवलं शिक्षणमात्रायेति वणिकसाम्यम् । अतः परनिन्दासहिष्णु-
ना यशःकामेन विवादः कर्तव्य एवेति भावः । साङ्गं रूपकं
समस्तवस्तुविषयं वणिजः पणस्य चारोपणात् । तदुक्तम् । “ अङ्गि-
नो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् । समस्तवस्तुविषयमेकदे-
शाविवर्ति च ॥ अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणम् ” इति । उक्तपूर्व-
लक्षणमुपजातिवृत्तम् ॥ १७ ॥

१ अचिरेण शीघ्रम् उपनीता उपदेशग्रहणाय त्वदन्तिकं प्रापि-
ता । ते शिष्या मालविका । अपरिनिष्ठितस्य नूतनतया स्थैर्यमप्राप्त-
स्य । आवेदनं ज्ञापनं सदसत्त्वविचाराय दर्शनमिति यावत् । अनार्य-
मनुचितम् । इयं चोक्तिः कथंचिदपि राज्ञा मालविका न द्रष्टव्ये-
त्याशयेन । एवमुत्तरंवापि द्रष्टव्यम् ॥

२ अत एव उपदेशस्यापरिनिष्ठितत्वादेव । निर्बन्धः प्रयोग-
दर्शनाभिनिवेश इति यावत् । शिष्याया अचिरोपनीतत्वादेव
अभिनयकौशलाधिक्ये ममाधिको मान इत्यनुमन्ये उपदेशदर्शन-
मिति भ्रमः । अत्र मानहानौ हेतुत्वेनोपन्यस्तस्य शिष्याया अचि-
रोपनीतत्वस्य तद्विरुद्धकरणे हेतुत्वेनोपन्यासाद्याघातालङ्कारः ।
तदुक्तम् । “ सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि । ” इति ॥

देवी—तेण हि दुवे वि भअवदीए उवदेसं दंसेह ॥ (तेन हि
द्वावपि भगवत्यै उपदेशं दर्शयतम्) ॥ १

परिव्राजिका—देवि ! नैतन्न्याय्यम् । सर्वज्ञस्याप्येकाकि-
नो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय ॥ २

देवी—(जनान्तिकम्) मूढे परिव्राजिण ! मं जगतिं वि-
सुत्तं विअ करेसि ? ॥ (मूढे परिव्राजिके ! मां जाग्रतीमपि सुप्ता-
मिव करोषि ?) ॥ ३

(इति सासूयं परावर्तते ।) ४

परिव्राजिका—

अनिमित्तमिन्दुवदने किमत्र भवतः पराङ्मुखी भवसि ।

प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ॥ १८ ॥

१ भगवत्यै कौशिक्यायेव नतु राज्ञ इति भावः ॥

२ न्याय्यं युक्तम् । निर्णयस्यायमवरोऽयमुत्तम इति निश्चयस्या-
भ्युपगमोऽङ्गीकारः । दोषाय दोषहेतुः । तेन राजसहकृतयैव मयै-
तयोरुपदेशो द्रष्टव्य इति भावः ॥

३ जाग्रतीं मालविकागोपने सावहिताम् । सुप्ताम् अनवहिता-
मिव । अत्र जाग्रत्सुप्तशब्दौ अवहितानवहितयोर्भाक्तौ ॥

४ सासूयम् असूयया सहितं यथा तथा ! असूयालक्षणं यथा ।
“ असूयान्यगुणधीनामौद्धत्यादसहिष्णुता । क्षोषोद्बोधभूत्रविभेदाव-
ज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत् ॥ ” इति ॥

अनिमित्तमिति ॥ हे इन्दुवदने चन्द्रमुखि अनिमित्तं नास्ति
निमित्तं यत्र कर्मणि तद्यथा तथा निमित्तं विनेत्यर्थः । अत्रभवतः
पूज्यस्य राज्ञः पराङ्मुखीं विमुखी किं कथं भवसि । तव अकारण-
कोपो न युक्त इत्यर्थः । हि यतः प्रभवन्त्योऽपि प्रभुत्ववत्योऽपि

विदूषकः—णं सकारणं एव अत्तणो पक्खो रक्खिदव्वो ।

(गणदासं विलोक्य) णं दिट्ठआ कोपव्वाजेन देवीए परित्तादो भवम् । सुसिक्खिदो वि सव्वो उवदेसदंसणेण णिण्णादो होदि ॥
(ननु सकारणमेव आत्मनः पक्षो रक्षितव्यः । ननु दिष्ट्या को-
पव्याजेन देव्या परित्रातो भवान् सुशिक्षितोऽपि सर्व उपदेशदर्श-
नेन निष्णातो भवति) ॥ १

गणदासः—देवि ! श्रूयताम् । एवं जनो गृह्णाति । तदि-
दानीम् ॥ २

कुटुम्बिन्यः कुलीनस्त्रियः कारणकोपाः कारणेन निमित्तेन कोपो
यासां तथाभूता भवन्तीति शेषः । अत्र कुलीनानां सकारणः
कोप इति सामान्येन वैधर्म्येण राज्ञीकोपानुचितत्वं समर्थ्यत इति
वैधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं
विश्वनाथेन । “ सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यं
च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्या-
सोऽष्टधा ततः । ” इति । दण्डिनो मते त्वयं विशेषस्थोऽर्थान्तरन्या-
सः । आर्या जातिः । लक्षणं तृतीयपद्ये द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

१ नन्विति किं तत्कारणमित्याह । आत्मन इति । गणदासमुत्ते-
जयति । दिष्ट्या हर्षे । देव्याः कोपेन विवादविरामे तव हर्षो
भवत्वित्यभिप्रायः । कोपव्याजेन क्रोधस्य मिषेण । परित्रातो
रक्षितः । कुत एवमित्याह । सुशिक्षितोऽपि किं पुनरशिक्षित इति
भावः । उपदेशदर्शनेन अभिनयदर्शनेन निष्णातः निर्णतिः परि-
च्छिन्नज्ञान इति यावत् । वृथैव गौरवाधिक्यमारूढस्य तेऽभिनयद-
र्शने केवलं मानमङ्गः फलमिति न ते युक्तो विवाद इति भावः ॥

२ एवं विदूषकोक्तमिव । गृह्णाति अवधारयति ॥

१ इति तर्कनाचस्पतिः । परं तु उपदेशदर्शनविषये निष्णातः कुशलो न भवतीति
वृते साध्वैतत् ।

विवादे दर्शयिष्यामि क्रियासंक्रान्तिमात्मनः ।

यदि मां नानुजानासि परित्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ १९ ॥

(इति आसनादुत्थातुमिच्छति ।)

देवी—का गई प्पहवदि आआरिअओ सिस्सजणस्स ॥

(का गतिः प्रभवत्याचार्यकः शिष्यजनस्य) ॥ १

गणदासः—चिरमपदेशशङ्कितोऽस्मि । (राजानमवलोक्य)

अनुज्ञातं देव्या तदाज्ञापयतु देवः । कस्मिन्नभिनेयवस्तुनि प्रयोगं दर्शयिष्यामि ? ॥ २

राजा—यदादिशति भगवती ॥

परिव्राजिका—किमपि देव्या मनसि वर्तते ततः शङ्कि-

ताऽस्मि ॥

विवाद इति ॥ आत्मनः स्वकर्तृकाम् । क्रियासंक्रान्तिं क्रियाया अभिनयादिरूपायाः संक्रान्तिं शिष्यमनासि उपदेशद्वारा संयोजनम् । शिष्यगतमात्मगुणामिति यावत् । नानुजानासि नानु-मन्यसे । परित्यक्तः कृतत्यागः । यदि नानुज्ञास्यसि तदा त्वां परि-त्यक्ष्यामीति भावः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १९ ॥

१ आचार्यकः गुरुः । स्वार्थे कः ॥

२ अपदेशेन व्याजेन शङ्कितः संजातशङ्कः । व्याजश्च “ अभी-प्सितार्थसिद्धयर्थम् अर्थान्तरानुष्ठानम् ” इति महेश्वरः । तथा चात्र राज्ञः मालविकां निगूहयितुं धारिण्या विवादारम्भरूपमर्थान्तरमनुति-ष्ठासितमिति सोऽयमपदेशः । शङ्का च वादभीरुरयमार्कचिञ्ज इति लोका वदेयुरिति भीतिः । अत्र अपदे शङ्कितोऽस्मीति पाठे अपदे अस्थाने भीरुत्वाभावेऽपि वादभीरुत्वेनेत्यर्थः । शङ्कितः तर्कितः परैरिति शेषः । साधुरयमपि पाठः । अभिनयवस्तुनि विषये तैष-यिकाधिकरणे सप्तमी । अभिनयवस्तु अभिनेतव्यमितिवृत्तम् ॥

देवी—भण वीसद्धम् । पहवदि प्पहू अत्तणो परिअणस्स ॥

(भण विश्रब्धम् । प्रभवति प्रभुरात्मनः परिजनस्य) ॥ १

राजा—मम चेति ब्रूहि ॥ २

देवी—भअवदि ! भण दाणिं ॥ (भगवति ! भणेदानीम्) ॥

परिव्राजिका—देव ! शर्मिष्ठायाः कृतिं चतुष्पादोत्थं च्छ-
लिकं दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति । तत्रैकार्थसंश्रयमुभयोः प्रयोगं
पश्यामः । तावता ज्ञायत एवात्रभवतोरुपदेशान्तरम् ॥ ३

आचार्यो—यदाज्ञापयति भगवती ॥

१ विश्रब्धम् अशङ्कितं यथा तथा । प्रभुः स्वामीति राज्ञि
कटाक्षोक्तिः ॥

२ कटाक्षोक्त्याऽत्मनि स्थापितं प्रभुत्वं राज्यामेवारोपयन् राजा
प्राह । ममेति । मम राज्ञः ॥

३ शर्मिष्ठायाः ययातिभार्यायाः कृतिं तथा रचितमित्यर्थः ।
चतुष्पादोत्थं चतुर्भ्यः पदेभ्यो वृत्ततुरीयांशेभ्यः उत्तिष्ठति तादृशम् ।
चतुष्पादीयुक्तमित्यर्थः । च्छलिकं नाट्यविशेषः । तल्लक्षणं तु “तदेव
च्छलिकं नाम साक्षाद्यदाभिनीयते । व्यपदिश्य पुरावृत्तं स्वाभिप्रा-
यप्रकाशकम् ॥” इति । लक्षणसमन्वयस्तु द्वितीयाङ्के प्रदर्शयिष्यते ।
दुष्प्रयोज्यं दुःखेन प्रयोजयितुं शक्यम् । उदाहरन्ति वदन्ति ।
नाट्यवेत्तार इति शेषः । तत्र च्छलिकनाट्ये उभयोर्हरदत्तगणदा-
सयोः एकार्थसंश्रयम् एकः अभिन्नः अर्थः प्रयोज्यं वस्तु संश्रय
आश्रयो यस्य तथाभूतं प्रयोगमभिनयं पश्यामः । छलिकगतमेक-
मेव प्रकरणमेताभ्यामभिनेतव्यामिति भावः । तावता छलिक
प्रयोगेण उपदेशान्तरम् अन्यच्छक्षणं ज्ञायत एव । स्थालीपुला-
कन्यायेनेति भावः ॥

विदूषकः—तेण हि दुवेवि वण्णापेरुखागेहे संगीदरअणं करिअ अत्तभवदो दूदं पेसध । अह वा मुदंगसदो एव्व णो उट्ठावयिस्सदि ॥ (तेन हि द्वावपि वर्णापेक्षागृहे सङ्गीतरचनां कृत्वाऽत्रभवतो दूतं प्रेषयतम् । अथवा मृदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति) ॥ १

हरदत्तः—तथा॥(इत्युत्तिष्ठति गणदासो धारिणीमवलोकयति।)

धारिणी—(गणदासं विलोक्य) जयी भोदु अज्जो । णं विजअबुभत्थिणी अहं अज्जस्स ॥ (जयी भवतु आर्यः । ननु विजयाभ्यर्थिनी अहमार्यस्य) ॥

(आचार्यौ प्रस्थितौ ।)

परिव्राजिका—इतस्तावत् ॥

आचार्यौ—(परिवृत्य) इमौ स्वः ॥

परिव्राजिका—निर्णयाधिकारे ब्रवीमि । सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये विगतनेपथ्ययोः पात्रयोः प्रवेशोऽस्तु ॥ २

१ वर्णापेक्षागृहे वर्णस्य भूमिकार्थं रङ्गस्य अपेक्षाया स्वीकारस्य गृहम् । नेपथ्यमित्यर्थः । सङ्गीतरचनां सङ्गीतस्य नृत्यगीतवाद्यात्मकस्य रचनाम् । स्थलनियमादिव्यवस्थामित्यर्थः । सा च भरते द्रष्टव्या । विस्तरभिया नात्रोच्यते ॥

२ निर्णयाधिकारे निर्णयस्य भवतोः सत्त्वासत्त्वनिर्धारणस्य अधिकारे पदे स्थितेति शेषः । सर्वाङ्गेति । सर्वेषामङ्गानां सौष्ठवस्य अभिनयकुशलत्वात्प्रशस्ततायाः अभिव्यक्तये स्पष्टीकरणार्थम्—“सुष्ठु प्रशंसने” इत्यमरः । उद्गात्रादित्वाद्भावेऽञ् । “प्राणिभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्” इत्युक्तेः । तादर्थ्यं चतुर्थी । विगतनेपथ्ययोः अलङ्कारशून्ययोः पात्रयोः उक्तपूर्वलक्षणयोः । राज्ञो

आचार्यौ-नेदमावयोरुपदेश्यम् ॥ (इति निष्क्रान्तौ ।)

देवी-(राजानमवलोक्य) जइ राअकज्जेसु वि ईरिसी णि-
उणदा अज्जउत्तस्स तदो सोहणं भोदि ॥ (यदि राजकार्येष्वपी-
दृशी निपुणतार्यपुत्रस्य तदा शोभनं भवति) ॥ १

राजा-

अलमन्यथा गृहीत्वा न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् ।

प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः ॥ २० ॥

° (नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः ।) (सर्वे कर्णं ददति ।) २

मालविकायामनुरागातिशयोत्पादनाय तस्याः सर्वाङ्गावलोकनस्या-
वश्यकत्वादेशोक्तिः ॥

१ ईदृशी मालविकादर्शनरूपे कार्ये यादृशी तथाविधा । त्वयै-
वेदमारब्धं विवादप्रकरणमिति भावः ॥

अलमिति ॥ हे मनस्विनि प्रशस्तमनस्के धारिणि ! प्रशंसायां
मत्वर्थे । “ अस्माया ” इति विनिः । अन्यथा असत्यं गृहीत्वा
अवधार्य । मयानारब्धेऽत्र प्रकरणे मदारब्धत्वमारोप्येत्यर्थः ।
अलम् । अन्यथाऽऽशङ्किनी मा भूरित्यर्थः । “ अन्यथा पुनः ।
वितथे च ” इति मेदिनी । “ अलंखल्वोः ” इति क्त्वा । हि इति
गम्यम् । यस्मात् इदं विवादप्रकरणं मया न प्रयुक्तं नोत्पादितमिति
यावत् । कथं तर्हीदमुत्पन्नमित्याह । प्राय इति । समानविद्याः
समाना एका विद्या येषां ते विद्वांसः । प्रायः प्रायेण । परस्परेषाम-
न्योऽन्येषां यशसि कौतौ विषये पुरोभागाः दोषमात्रदर्शिनः भवन्ति ।
अतः समानविद्ययोरनयोर्विवादः साहजिक इति भावः । उक्तपूर्व-
लक्षणोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । आर्या जातिः ॥ २० ॥

२ कर्णमिति “ सरूपाणाम् ” इत्येकशेषो द्वन्द्वश्च । “ प्राणितूर्य-
सेनाङ्गानाम् ” इति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च । ददति मृदङ्गशब्द-
श्रवणे व्युत्पत्त्यन्तीत्यर्थः ॥

परिव्राजिका-हन्त ! प्रवृत्तं सङ्गीतकम् तथा ह्येषा ॥ १

जीमूतस्तनितविशङ्किभिर्मयूरै-

रुद्रीवैरनुगमितस्य पुष्करस्य ।

निहादिन्युपहितमध्यमस्वरोत्था

मायूरी मदयति मार्जना मनांसि ॥ २१ ॥

राजा-देवि ! तस्याः सामाजिका भवामः ॥

१ हन्त हर्षे । प्रवृत्तम् आरब्धम् ॥

जीमूतेति ॥ जीमूतस्तनितविशङ्किभिः जीमूतस्य मेघस्य स्त-
नितं गर्जितं विशङ्कन्ते संदिहते तथाभूतैः । मयूरैः अनुगमितस्य
हर्षनृत्येनानुसृतस्य । “मेघध्वानेषु नृत्तं भवति च शिखिनाम्”
इति कविसमयात् मयूराणां मेघशब्दश्रवणेन नृत्यं वर्णयते । उद्री-
वैरुन्नतकन्धैरिति स्वभावोक्तिः । पूर्वं योज्यमिदम् । पुष्करस्य
मुरजवाद्यविशेषस्य मार्जनेत्यनेन संबन्धः । निहादिनी गभीरस्वर-
वती । उपहितेन संयोजितेन मध्यमस्वरेण मध्यमस्वरग्रामेणेत्यर्थः ।
उत्तिष्ठति तथाभूता । “मायूरी मध्यमग्रामे” इति भरतोक्तेः ।
अत्र उपचितेति पाठे उपचितेन पूर्णतां प्राप्तेनेत्यर्थः । मायूरी
एतत्संज्ञका मार्जना वादनाविशेषः । मनांसि प्रति मदयति हर्षयति ।
“मदी हर्षग्लेपनयोः” इत्यतो णिच् । “मायूरी हर्षमायूरी तथा
कर्मारवी पुनः । तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥
गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे । ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव
मायूर्यां तु स्वरा मताः ॥ ” इति भरतः । अत्र मृदङ्गध्वनौ मयू-
राणां मेघभ्रमप्रतिपादनाद्भ्रान्तिमान्नामाऽलङ्कारः । “साम्यादतस्मि-
स्तद्बुद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभीतिता । ” इति विश्वनाथः । प्रहर्षिणी
वृत्तम् । “व्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इत्युक्तेः ॥ २१ ॥

देवी—(स्वगतम्) अहो !अविणओ अज्जउत्तस्स॥(अहो!
अविनय आर्यपुत्रस्य) ॥ १ (सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।)

विदूषकः—(अपवार्य) भो धीरं गच्छ । तत्तभोदी धारिणी
विसंवादइस्सदि ॥ (भो धीरं गच्छ । तत्रभवती धारिणी विसंवा-
दयिष्यति ॥ २

राजा—धैर्यावलम्बिनमपि त्वरयति मां मुरजवाद्यरावोऽयम् ।
अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्येव ॥ २२ ॥

१ अविनयः धाष्टर्यम् । मत्समक्षमेव मदनिष्ठमालविकादर्शनाभि-
लाष इत्यर्थः ॥

२ अपवार्य अपवारितलक्षणं यथा । “ तद्भवेदपवारितम् ।
रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते ॥ त्रिपताककरेणान्यानप-
वार्यान्तरा कथाम् ॥” इति दर्पणे । धीरं गभीरं यथा तथा अप्रकाशि-
तोद्भित इत्यर्थः । विसंवादयिष्यति आकारचेष्टाविशेषेण भवन्मनो-
रथमवधार्य गूढमभिनयं प्रतिषिध्य च मालविकादर्शने प्रत्यूहं कृत्वा
त्वां विप्रलम्भयिष्यति इति भावः ॥

धैर्यावलम्बिनमिति ॥ धैर्यं विघ्ने सत्यपि कार्यादचलनरूपं
मनसोऽचाञ्चल्यम् आलम्बत आश्रयति तथाभूतं धैर्यावलम्बिन-
मपि धैर्ययुक्तमपीत्यर्थः । “ व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्य-
पि । ” इति दर्पणे । माम् अयं श्रूयमाणः मुरजवाद्यरावः मृदङ्ग-
रूपस्य वाद्यस्य ध्वनिः । त्वरयति त्वरायुक्तं करोति । सिद्धिपथं
मालविकादर्शनरूपस्य कार्यस्य सिद्धेः मार्गम् । अवतरतः स्वमनो-
रथस्य स्वस्यात्मनो मन एव रथस्तस्य शब्द इवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र
पूर्वार्धे त्वरारूपकार्याविरुद्धधैर्यसद्भावमुखेन कार्याभावस्य प्रतिपाद-
नाद्विशेषोक्तिः । धैर्यरूपकारणविरुद्धत्वरसद्भावमुखेन च कारणा-

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः । १

भावप्रतिपादनाद्विभावेत्यनयोः सङ्करः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे विशेषोक्तिप्रकरणे । इह (विशेषोक्तौ) च कार्याभावः कार्यविरुद्ध-सद्भावमुखेनापि निबध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारण-विरुद्धसद्भावमुखेनापि इति । अनयोर्लक्षणे तु । “ विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । ” इति । “ सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिः ” इति च उत्तरार्धे तु उत्प्रेक्षा । तस्याश्च मनसि रथत्यारो-पाद्रूपकमङ्गम् इति तयोरप्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्या जातिः लक्षणं तृतीयपद्ये द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

१ अत्र नृत्याभिनयदर्शननिश्चयान्त एव प्रथमाङ्के परिसमापित-व्ये द्वितीयाङ्के विष्कम्भादौ प्रतिपादनीयायाः सङ्गीतरचनाया अपि अत्रैव प्रतिपादनादङ्गावतारो नाम अर्थोपक्षेपकमुक्तम् । तदुक्तं दर्पणे । “ अङ्गान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः । यत्राङ्गोऽव-तरत्येषोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥ ” इति । अङ्कः । तल्लक्षणं भरते । “ नायकदेवीपरिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् । नैकरसान्तरविहि-तो ह्यङ्क इति स वेदितव्यस्तु ॥ ” इति । सविस्तरं चैतल्लक्षणं प्रतिपादितं साहित्यदर्पणे । यथा “ प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावस-मुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरै-कार्थः किञ्चित्संलग्नबिन्दुकः । युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहति-मान्न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः । आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराह्वानं वधो युद्धं राज्य-देशादिविप्लवः । विवाहो भोजनं शापोत्सर्गो मृत्यू रतं तथा ॥ दन्त-च्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्रीडाकरं च यत् । शयनाधरपानादि नगरा-द्यवरोधनम् ॥ स्नानानुलेपने चैभिर्बर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरिज-

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सङ्गीतरचनायां कृतायामासनस्थः सवयस्यो राजा धारिणी परिव्राजिका विभवतश्च परिवारः ।) १

राजा—भगवति ! अत्रभवतोराचार्ययोः कतरस्य प्रथममुपदेशं द्रक्ष्यामः ? ॥ २

परिव्राजिका—ननु समानेऽपि ज्ञानवृद्धभावे वयोवृद्धत्वाद्गणदासः पुरस्कारमर्हति ॥ ३

राजा—तेन हि मौद्गल्य ! एवमत्रभवतोरावेद्य नियोगमशून्यं कुरु ॥ ४

नादीनाममात्यवणिजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥ ” इति ॥

इति श्रीवैय्याकरणशेखरपण्डितराजवंशावतंसश्रीकान्ताचार्यच्छात्रेण
राशिवडेकरश्रीसदाशिवबुधसूनुना श्रीअप्पाशर्मविद्यावाचस्प-
तिना विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां मालविकाग्नि-
मित्रव्याख्यायां प्रथमोऽङ्कः ।

१ सङ्गीतरचनायां सङ्गीतस्य नृत्यगीतवाद्यानां रचना योजनेति यावत् । तस्यां कृतायां सत्याम् । विभवतः विभवानुरूपेणेत्यर्थः ॥

२ आचार्ययोरिति निर्धारणे षष्ठी । हरदत्तगणदासयोर्मध्य इत्यर्थः । कतरस्यङ्कस्य द्वयोर्निर्धारणे डतरः ॥

३ ज्ञानेन वृद्धो ज्येष्ठः तस्य भावो ज्ञानवृद्धत्वं ज्ञानाधिक्यमित्यर्थः । तस्मिन् समाने तुल्ये सत्यपि । पुरस्कारं प्रथमं प्रयोगदर्शनरूपं संमानम् ॥

४ एवं “ गणदास एव प्रथममुपदेशं दर्शयतु ” इति आवेद्य कथयित्वा । नियोगमादिष्टं कार्यम् अशून्यं कुरु अनुतिष्ठेत्यर्थः ॥

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ॥ (इति निष्क्रान्तः ।)

गणदासः—(प्रविश्य) देव ! शर्मिष्ठायाः कृतिर्लयमध्या
चतुष्पदाऽस्ति । तस्यास्तु छलिकप्रयोगमेकमना देवः श्रोतुमर्हति ॥ १

राजा—आचार्य ! बहुमानादवहितोऽस्मि ॥ २

(निष्क्रान्तो गणदासः ।)

राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य !

नेपथ्यगृहगतायाश्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुकं तस्याः ।

संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणीम् ॥ १ ॥

१ “ शर्मिष्ठा नाम वृषपर्वणो राक्षसराजस्य दुहिता ” इति का-
ट्यवेमः । कृतिः काव्यम् । लयेन तौर्यत्रिकसाम्येन मध्या मध्य-
मानयुक्ता मध्यलयसंयुक्तेत्यर्थः । तस्यां शृङ्गारस्य प्रतिपादान्म-
ध्यो लयस्तदुक्तं भरतेन । “ शृङ्गारहास्ययोर्मध्यलयः ” इति । चतु-
ष्पदा चत्वारि पदानि वृत्ततुरीयांशा यस्यां तथाभूता । छलिकं
छलेन प्रवर्तते तथाभूतो नाट्यविशेषस्तल्लक्षणं तूक्तम् । तस्य प्रयो-
गमभिनयम् । एकमनाः एकस्मिन्नेव वस्तुनि मनो यस्य तथाभूतः ।
अनन्यासक्तचित्तः सन् । एतच्च नृत्यमन्यदीयावस्थाऽभिनयच्छले-
नात्मनोऽवस्थां सूचयितुं प्रयुज्यत इति च्छलिकमित्युच्यते ॥

२ बहुमानात् अत्यादरेणेत्यर्थः । अवहित एकाग्रचित्तः ॥

नेपथ्येति ॥ नेपथ्यगृहे भूमिकापरिग्रहगेहे स्थितायाः गता-
याः विद्यमानायाः तस्याः मालविकायाः । दर्शनसमुत्सुकं दर्शने
अवलोकने समुत्सुकमुत्कण्ठितं मे मम चक्षुः नयनं कर्तुं । अधीर-
तया कालातिशयासहिष्णुत्वेनेत्यर्थः । हेतौ तृतीया । तिरस्करिणीं
ज्वनिकां संहर्तुमुद्धर्तुं पाटयितुमिति यावत् । व्यवसितामिव उद्यत-
मिव । अतिशयोक्त्यनुप्राणितं उत्प्रेक्षालङ्कारः । आर्या तल्लक्षणं तु
प्रथमाङ्के तृतीयपद्ये द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

विदूषकः—(अपवार्य) उवाचिदं णअणमहु । ता अप्पमृतो दाणिं पेक्ख ॥(उपस्थितं नयनमधु । तदप्रमत्त इदानीं प्रेक्षस्व)॥ १

(ततः प्रविशत्याचार्यावेक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा मालविका ।)

विदूषकः—(जनान्तिकम्) पेक्खदु भवम् । ण क्खुमे पडिच्छंदादो वि हीअदि मधुरदा ? ॥ (प्रेक्षतां भवान् । न स्व-
त्वस्याः प्रतिच्छन्दादपि हीयते मधुरता ?) ॥ २

राजा—(अपवार्य) वयस्य !

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवादशङ्कि मे हृदयम् ।

सम्प्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता ॥ २ ॥

१ नयनमधु नयनयोर्नेत्रयोर्मधु इवास्वाद्यं । नयनसुभगं वस्तु मालविकेत्यर्थः । उपस्थितं प्राप्तम् ॥

२ अस्याः मालविकायाः मधुरता रमणीयत्वम् । प्रतिच्छन्दात् दृष्टचरप्रतिमायाः अपेक्षया न हीयते न न्यूनं भवतीति प्रश्नः । यथा त्वया चित्रे मालविकाया रूपं दृष्टं तदपेक्षया प्रत्यक्षीभूतमिदं हीनमुताहो उत्तमम् इति भावः ॥

चित्रगतायामिति ॥ चित्रे गतायां विद्यमानायामस्यां माल-
विकायां दृष्टायामिति शेषः । मे मम हृदयं मनः कर्तुं । कान्तेः
विसंवादम् असादृश्यं शङ्कते संदिग्धे तथाभूतम् । यथा चित्रे दृश्यते
तथैवास्या लावण्यं स्यान्न वेति शङ्कितमासीदित्यर्थः । सम्प्रति
इदानीं तु येन चित्रकारेण इयं मालविका आलिखिता चित्रे निवे-
शिता तमालेखकम् । शिथिलसमाधिं शिथिलः लावण्यातिशयचि-
न्तनेन स्वलितधैर्यतया अदृढः समाधिः चित्तस्यैकाग्र्यं यस्य तथा-
भूतं मन्ये । चित्रापेक्षयाप्यधिकसौन्दर्यस्य प्रत्यक्षीभावात् । “ नी-
वातदीपवञ्चित्तं समाधिरभिधीयते । ” इति विद्यारण्याचार्याः ।
प्रायेण चित्रकारा हीनमपि पदार्थं लावण्यमयमिवालिखन्तीति चि-

गणदासः—वत्से ! मुक्तसाध्वसा सत्त्वस्था भव ॥ १

राजा—(स्वगतम्) अहो सर्वस्थानानवद्यता रूपस्य ।
तथा हि ॥ २

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितोऽमितं च जघनं पादावरालाङ्गुली

छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथाऽस्या वपुः ॥ ३ ॥

त्रगतसौन्दर्यमेव पारमार्थिकसौन्दर्यमतिशेते । इयं तु चित्रमपि
सौन्दर्येणातिरिणक्ति इति भावः । कान्त्यतिशयो द्योत्यते । आर्या
जातिः । लक्षणं तु प्रथमाङ्के तृतीयपद्ये द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

१ मुक्तसाध्वसा मुक्तं त्यक्तं साध्वसं भयं यया तथाभूता । स-
त्वस्था सत्त्वे मनसो निर्विकारत्वे तिष्ठति तथाभूता सत्त्वगुणयुक्ते-
त्यर्थः । सत्त्वं तु “ चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति । ”
इति । “ सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनान्तरो धर्मः ”
इति विश्वनाथः ॥

२ सर्वस्थानानवद्यता । सर्वेषु स्थानेष्ववयवप्रदेशेषु अनवद्यता
अगर्ह्यत्वं सौन्दर्यमित्यर्थः ॥

दीर्घाक्षमिति ॥ वदनं मुखम् । दीर्घाक्षं दीर्घं विशाले अक्षिणी
नेत्रे यस्य तथाभूतम् । किं च । शरदिन्दुकान्ति शरदिन्दोरिव शर-
त्कालिकचन्द्रस्येव कान्तिर्यस्य तथाभूतम् । अस्तीति शेषः । बाहू
भुजौ अंसयोः स्कन्धयोः अपेक्षया नतौ नम्रौ । उरः हृदयं निबि-
डोन्नतस्तनं निबिडौ परस्परं संश्लिष्टौ उन्नतौ च स्तनौ यत्र तथा-
भूतम् । अत एव संक्षिप्तं सङ्कुचितमविशालमिति यावत् । पार्श्वे
कुक्षिप्रदेशौ प्रमृष्टे कृतमार्जने इव । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । अत्र
न्यग्भवनमेव वाचस्पत्यभिमतम् । “ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ” इति

• मालविका—(उपगानं कृत्वा चतुष्पदवस्तु गायति) ॥ १

दुल्लहो पिओ मे तस्मि भव हिअअ णिरासं अंभो अपंगओ
मे परिप्फुरइ किंवि वामओ । एसो सो चिरदिट्ठो कहं उण
उवणइदव्वो णाह मं पराहीणं तुइ गणअ सतिण्हम् ॥ ४ ॥

• (दुर्लभः प्रियो मे तस्मिन् भव हृदय निराशम्

अहो अपाङ्गको मे परिस्फुरति किमपि वामकः ।

एष स चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतव्यो

• नाथ मां पराधीनां त्वयि गणय सतृष्णाम् ॥४॥)

प्रगृह्यतायां “ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ” इति प्रकृतिभावः ।
मध्यो मध्यदेशोऽवलग्नं पाणिमितः मुष्टिग्राह्यः अतिकृश इत्यर्थः ।
जघनं काटिपुरोभागः । अमितं विशालम् । अत्र नितम्बीति पाठे
नितम्बयुक्तमित्यर्थः । पादौ अरालाङ्गुली अराला वक्राः सङ्कुचिता
इति यावत् । अङ्गुलयो यत्र तथाभूतौ । अत एव अस्यावपुः शरीरं
कर्तृ । नर्तयितुः नृत्यं कारयितुः नाट्यगुरोर्गणदासस्य मनसि
यथा यादृशं छन्दः अभिलाषः तथा श्लिष्टं संनिहितमित्यर्थः ।
समश्लिषज्जतुकाष्ठमित्यादौ श्लिषेः प्रत्यासत्तिमात्रार्थकत्वस्याप्यभ्यु-
पगमात् । सङ्गतमिति तु काट्यवेमः । अनेन नृत्यप्रावीण्यं ध्वन्य-
ते । शार्दूलविक्रीडितम् । “ सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दू-
लविक्रीडितम् । ” इत्युक्तेः । अत्र चतुर्थपादार्थं चरणत्रयगतवा-
क्यानि हेतव इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । “ हेतोर्वा-
क्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् । ” इत्युक्तेः ॥ ३ ॥

१ उपगानं गानात्प्राकर्तव्यं रागानुगतं स्वरपरिवर्तनमित्यर्थः ।
चतुष्पदवस्तु चतुष्पदं चरणचतुष्टययुक्तं वस्तुप्रबन्धम् । “ प्रबन्धो
रूपकं वस्तु निबन्धस्याभिधात्रयम् । ” इत्युक्तेः ॥

दुर्लभ इति ॥ हे हृदय चित्त ! प्रियः कान्तः दुर्लभः कृच्छ्रेण

(ततो यथारसमभिनयति ।) १

विदूषकः—(अपवार्य) भो वअस्स ! चतुष्पदवत्थुअं दुग्ग-
रीकरिअ तुइ उवहाविदो विअ अप्पा अत्तभोदीए ॥ (भो
वयस्य ! चतुष्पदावस्थाकं द्वारीकृत्य त्वय्युत्थापित इवात्माऽ-
त्रभवत्या) ॥ २

राजा—सखे ! एवमेव ममापि हृदयम् । अनया खलु ॥ ३

प्राप्यः । अतः तस्मिन् तद्विषये निराशमाशारहितं भव । दुर्लभस्य
प्राप्त्याशाया निष्फलत्वादिति भावः । अहो इत्याश्चर्ये । आशाया
निष्फलत्वेऽपि इष्टप्राप्तिफलकस्य वामनयनस्य स्फुरणादाश्चर्यम् । मे
वामको वामः अपाङ्गको नेत्रप्रान्तः । किमपि कथमपि किमर्थमि-
त्यर्थः । स्फुरति प्रियस्य दुर्लभत्वादस्य स्फुरणेन किं फलमिति भावः ।
एषः मनसि प्रत्यक्षायमाणः स प्रियः पुनः कथम् उपनेतव्यः प्राप्त-
व्यः । एवमात्मनोऽभिलाषं सूचयित्वा प्रियं संबोध्य प्रार्थयति । हे
नाथ ! पराधीनामस्वतन्त्रामपि मां त्वयि त्वद्विषये सतृष्णाम् ।
अभिलाषयुक्तां त्वत्प्राप्त्यभिलाषवतीमित्यर्थः । गणय मन्यस्व ।
निश्चिन्विति यावत् ॥ ४ ॥

१ यथारसं रसानुगुणम् ॥

२ चतुष्पदावस्थाकं चतुष्पदरूपा एव अवस्था यत्र तद्गीतं द्वा-
रीकृत्य निमित्तीकृत्य । अत्रभवत्या मालविकया । आत्मा स्वशरीरं
त्वयि त्वद्विषये उपस्थापित उपहारीकृत इत्यर्थः । गीते चतस्रोऽ-
वस्थास्तु वैराग्यमौत्सुक्यं संकल्प आत्मोपसर्पणं चेति । “ दुर्लभः
प्रिय ” इति पद्ये त्विमाः क्रमशः प्रतिचरणं द्रष्टव्याः ॥

३ हृदयमभिप्राय इत्यर्थः ॥

जनमिममनुरक्तं विद्धि नाथेति गेये

वचनमभिनयन्त्या स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् ।

प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणी सन्निकर्षा-

दहमिव सुकुमारप्रार्थनाव्याजमुक्तः ॥ ५ ॥

(मालविका गीतान्ते निष्क्रमितुमारब्धा ।)

विदूषकः—भोदि चिह्न । किं वि वो विमुमारिदो तत्त

कम्मभेदो । तं दाव पुच्छिस्सम् ॥ (भवति ! तिष्ठ । किमपि

वो विस्मृतः तत्र कर्मभेदः । तं तावत्प्रक्षयामि) ॥ १

जनमिति ॥ हे नाथ ! इमं मद्रूपं जनम् । अनुरक्तं त्वद्विषय-
कप्रीतियुतं विद्धि जानीहि । इति एतदात्मकं गेये गाने स्थितमिति
शेषः । वचनं स्वाङ्गस्यात्मनः शरीरस्य निर्देशः पूर्वं यत्र कर्मणि
तथाभूतं यथा तथा । नाथ मामिति मालविकास्वरूपमात्मानं निर्दि-
श्येत्यर्थः । अभिनयन्त्या हस्तादिना तदभिप्रायं सूचयन्त्या । धारि-
णीसंनिकर्षात् राज्ञ्याः सामीप्याद्धेतोः । प्रणयगतिं प्रणयस्यात्म-
विषयकानुरागस्य गतिं राजमनासि प्रवेशम् । अदृष्ट्वा अनालोक्य ।
प्रणयोद्भूतेरोमाश्चादिसमुद्भवमदृष्ट्वेत्यर्थः । सुकुमाराऽनुद्धता प्रार्थनैव
व्याजो मिषं यत्र कर्मणि तथोक्तम् । “ नाथ मां पराधीनां त्वयि
गणय सतृष्णाम् ” इति प्रार्थनामिषेणेत्यर्थः । अहम् उक्त इवे-
त्युत्प्रेक्षा । मालिनी वृत्तम् । “ ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलो-
कैः । ” इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

१ भवति मालविकासंबोधनमिदम् । “ वदेद्राज्ञीं च चेटीं च
भवतीति विदूषकः । ” इत्युक्तेः । कर्मभेदः । अभिनये विशेषः
विधिविशेषो वा । किमपि कश्चिदित्यर्थेऽव्ययमिदम् । एतद्वाक्य-
मारभ्य “ सा ननु वो विस्मृता ” इत्यन्तेन राज्ञा मालविकादर्शनार्थं
हास्यकरवचनप्रयोगाद्याहारो नाम वीथ्यङ्गमुक्तं भवति । तल्लक्षणं

गणदासः—वत्से ! क्षणमात्रं स्थित्वोपदेशविशुद्धा यास्यसि ।
(मालविका स्थिता) ॥ १

राजा—(स्वगतम्) अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभान्तरं
पुष्यति । तथा हि ॥ २

वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे

कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।

पादाद्गुणालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं

नृत्यादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्धम् ॥६॥

तु साहित्यदर्पणे । “ व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यलोभकरं वचः । ”
इति । मालविकां राज्ञः पुराश्चिरमवस्थापयितुं च विदूषकवचनप्रवृत्तिः ॥

१ वत्से शिष्यो गुरुणा वत्स इति वक्तव्यः । तदुक्तम् । “ वत्स
पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः । शिष्योऽनुजश्च वक्तव्यः ”
इति । स्त्रियां टाप् । उपदेशे नाट्यप्रयोगरूपे विशुद्धा कर्मविस्मरण-
रूपदोषरहिता सती विस्मृतं कर्म प्रदर्श्येत्यर्थः ॥

२ शोभान्तरं कान्तिविशेषम् । अनेन माधुर्यं नाम नायिकाल-
ङ्कार उच्यते । तदुक्तम् । “ सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता । ”
इति ॥

वाममिति ॥ सन्धिस्तिमितवलयं सन्धौ मणिवन्धरूपे स्ति-
मितानि निश्चलतयावस्थितानीत्यर्थः वलयानि कङ्कणानि यस्मिंस्त-
थाभूतम् । वामं सव्यं हस्तं नितम्बे कटिपश्चाद्भागे न्यस्य निधाय ।
द्वितीयं दक्षिणं हस्तमित्यर्थः । स्रस्तं शिथिलं यथा तथा मुक्तं
विसृष्टम् । अत एव श्यामायाः सरलालतायाः विटपेन शाखया सदृशं
कृत्वा । तदुक्तम् ऋतुसंहारे । श्यामालताः कुसुमभारनतप्रवालाः
स्त्रीणां हरन्ति धृतभूषणबाहुकान्तिम् । ” इति । पादाद्गुणेषु
आलुलितानि ईषच्चालितानि कुसुमानि पूर्वं विकीर्णानि पुष्पाणि

• देवी—णं गोदमवअणं वि अज्जो हिअए करेदि ? ॥ (ननु, गौतमवचनमप्यार्यो हृदये करोति ?) ॥ १

गणदासः—देवि ! मा मैवम् । देवप्रत्ययात् संभाव्यते सूक्ष्म-
दर्शिता गौतमस्य । पश्य ॥ २

• मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः ।

पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥ ७ ॥

यस्य तथोक्ते कुट्टिमे इन्द्रनीलादिभिर्निबद्धायां भूमौ । पातिताक्षं
पातिते व्यापारिते अक्षिणी नेत्रे यस्मिन् तथाभूतम् । द्विया चरणा-
ग्रन्यस्तदृष्टीत्यर्थः । ऋजु सरलमायतं च अर्धम् उपरितनः शरी-
रार्धभागो यत्र तथाभूतं च । अस्याः मालविकायाः स्थितमवस्थानं
निष्क्रयतया स्थितिरित्यर्थः । नपुंसके भावे क्तः । नृत्यात् नृत्यापे-
क्षया कान्तं रमणीयं वर्तत इति शेषः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलि-
ङ्गमलङ्कारः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । “ मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसहयैर्मौ
मनौ तौ गुरु चेत् । ” इति रत्नाकरे ॥ ६ ॥

१ गौतमवचनमिति गौतमस्य काक्वा अनभिज्ञस्येत्यर्थः । हृदये
करोति विचार्यतयाऽङ्गीकरोति ॥

२ देवप्रत्ययात् देवे राज्ञि प्रत्ययात् सूक्ष्मदर्शित्वस्यानुभावाद्धे-
तोः । गौतमस्य विदूषकस्यापि सूक्ष्मदर्शित्वं संभाव्यते । साहचर्य-
नियमादित्यर्थः । पश्यति तथा हीत्यर्थे ॥

मन्द इति ॥ विपश्चितो विदुषः संसर्गेण सहवासेन मन्दो
मूर्खोऽपि अमन्दताम् अमूर्खत्वं विद्वत्त्वमित्यर्थः एति प्राप्नोति । पङ्कं
छिनत्ति दूरीकरोति पङ्कच्छिद कतकनामा वृक्षः तस्य फलस्य
निकषेण संसर्गेणेति यावत् । आविलं कलुषं पयो जलमिव । अत्रा-
मन्दता नाम शुद्धत्वम् । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(विदूषकं विलोक्य) तच्छृणुमो विवक्षितमार्यस्य ॥ १

विदूषकः—(गणदासं विलोक्य) कोसिदं दाव पुच्छ ।
पच्छा जो मए कम्मभेदो दिट्ठो तं भणिस्सम् ॥ (कौशिकी
तावत्पुच्छ । पश्चाद्यो मया कर्मभेदो दृष्टस्तं भणिष्यामि) ॥ २

गणदासः—भगवति ! यथादृष्टमभिधीयतां गुणो पा दोषो
वेति ॥ ३

परिव्राजिका—यथादृष्टं सर्वमनवद्यम् । कुतः ॥ ४

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादन्यासो लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ॥८॥

१ विवक्षितं वल्लुमिष्टम् ॥

२ तावत् प्रथमम् ॥

३ यथादृष्टं दृष्टमनुसृत्येत्यर्थः ॥

४ यथादृष्टं दृष्टमनतिक्रम्य । अनवद्यमगर्हं रमणीयमित्यर्थः ।

“ अवद्यपण्य ” इति निपातनात् साधु ॥

अङ्गैरिति ॥ अन्तर्निहितवचनैः अन्तः अन्तर्भागे निहितं
वचनं गीतोक्तिर्येस्तथाभूतैरिवेति गम्योत्प्रेक्षा । अङ्गैरवयवैः करण-
भूतैः अर्थः सम्यक् सूचितः । गीतानुरूपाभिनयकरणेऽङ्गानां पाट-
वातिशयादेषोक्तिः । पादन्यासः पादयोर्नृत्यावसरे निक्षेपः । लयं
मानसाम्यमनुगतोऽनुसृतः । अत्रोपगत इत्यपि पाठः । लयलक्षणं
तु भरते । “ च्छन्दोऽक्षरपदानां हि समत्वं यत्प्रकीर्तितम् । कलाक-
लान्तरकृतः स लयो मानसंज्ञितः ॥ ” इति । तथा रसेषु शृङ्गा-
रादिषु तन्मयत्वं रसात्मकत्वमिवास्या भवतीति शेषः । रसानुगुण-
चेष्टाकरणे तस्याः पाटवातिशयादेवमुत्प्रेक्षा । अभिनयः नाट्यप्र-

• गणदासः—देवः कथं मन्यते ? ॥

— राजा—वयं स्वपक्षशिथिलाभिमानाः संवृत्ताः ॥ १

गणदासः—अद्य नर्तयिताऽस्मि । कुतः ॥ २

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।

• श्यामायते न विद्वत्सु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥ ९ ॥

योगः । “ प्रयोगो यस्तु नाट्यादेर्भवेदभिनयो हि सः । ” इत्युक्तेः । शाखायोनिः शाखा आङ्गिकोऽभिनयः योनिः प्रभवो यस्य तथा-भूतः । आङ्गिकबहुल इत्यर्थः । “ आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा ” इति भरतः । मृदुरनुद्धतश्च सुकुमार इत्यर्थः । “ प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाट्यमाश्रितः । सुकुमारस्तथा विद्धो नानाभावरसाश्रयः ॥ ” इति भरतोक्तेः । आङ्गिकेऽपि मृदुत्वोक्त्या नैपुण्यातिशयो द्योत्यते । तद्विकल्पानुवृत्तौ तस्य नाट्यप्रयोगस्य विकल्पसहिता विरामसह-कृता या अनुवृत्तिः पुनः प्रयोगः तत्र । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । भावः हस्तादिभिः पद्यार्थसूचनम् । कर्ता स एव । अत्र एवशब्दोऽत्यन्तसादृश्ये । सः नायकादौ प्रत्यक्षायमाण एव रागबन्धः प्रीति-सम्बन्ध इव वर्तमान इति शेषः । यथा नायकादौ पूर्वरगाद्युत्पत्तौ दृश्यतेऽवस्था तथैवास्यामवलोकितेति भावः । स च भावं मनः प्रति । विषयात् अन्यविषयात् आच्छिद्य नुदति आत्मनि प्रेरयती-त्यर्थः । अस्या भावमवलोक्य मनो विषयान्तराणि विस्मरतीवेत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ८ ॥

१ स्वपक्षशिथिलाभिमानाः । स्वस्यात्मनः पक्षे पक्षविषये शिथिलाभिमानाः क्षीणगर्वाः संवृत्ताः जाताः । हरदत्तशिष्यापेक्षयाऽस्यां कौशलातिशयप्रत्ययादिति भावः ॥

२ नर्तयिता नाट्यगुरुः । शिष्यप्रशंसाया अद्यैव जातत्वाद्-द्याहं कृतार्थोऽस्मि इत्यर्थः ॥

उपदेशमिति ॥ सन्तः सदसद्विवेकक्षमा विद्वांसः कर्तारः उप-

देवी—दिष्टिआ परिक्खआराहणेण अज्जो वड्ढदि ॥ (दि-
ष्ट्या परिषदाराधनेन आर्यो वर्धते) ॥ १

गणदासः—देवि ! त्वत्परिग्रहोऽपि मे वृद्धिहेतुः । (विदूषकं
विलोक्य) गौतम ! वदेदानीं यत्ते मनसि वर्तते ॥

विदूषकः—पढमोवदेसदंसणे पढमं बह्मणपूजा कारव्वा ।
सा णं वो विमुमरिदा ॥ (प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणपूजा
कर्तव्या । सा ननु वो विस्मृता) ॥ २

परिव्राजिका—अहो प्रयोगाभ्यन्तरः प्रश्नः ॥ ३

(सर्वे प्रहसिताः मालविकाऽपि स्मितं करोति ।)

देशिनः उपदेशुः शिक्षकस्येत्यर्थः । तं वक्ष्यमाणम् उपदेशं शिक्षां
शुद्धं निर्दोषं विदुः जानन्ति । “विदो लटो वा ” इति उस् । कमुपदे-
शमित्याह । यः उपदेशः । अग्निषु काञ्चनं सुवर्णमिव विद्वत्सु
संक्रान्तः न श्यामायते न दुष्टो भवति । “ लोहितादिडाज्भ्यः ”
इति क्यषि “ वा क्यषः ” इत्यात्मनेपदम् । अनुक्तहेतुको व्य-
तिरेकालङ्कारः । उपमानात्काञ्चनादपेक्षयोपदेशस्याधिक्यबोधनात् ।
“ आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्धूनताऽथ वा । व्यातिरेके एक उक्ते
हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥ ” इत्युक्तेः ॥ ९ ॥

१ परिषदाराधनेन परिषदः सभाया आराधनेन संतोषणेन
हेतुना ॥

२ एतेन शुद्धहास्यविहितं नर्म नाम कौशिक्यङ्गमुक्तम् । तल्ल-
क्षणं तु “ वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म । इष्टजनावर्जनकृत्तच्चापि त्रिविधं
मतम् । विहितं शुद्धहास्येन सशृङ्गारभयेन च ॥ ” इति ॥

३ प्रयोगाभ्यन्तरः प्रयोगानुगत इत्यर्थः । उपहासोऽयम् ॥

राजा—(स्वगतम्) उपात्तसारश्चक्षुषा मे स्वविषयः ।
शूदनेन ॥ १

स्मयमानभायताक्ष्याः किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम् ।

असमग्रलक्ष्यकेशरमुच्छ्वसदिव पङ्कजं दृष्टम् ॥ १० ॥

गूणदासः—महाब्राह्मण ! न खलु प्रथमं नेपथ्यसवनमिदम् ।

अन्यथा कथं त्वां दक्षिणीयं नार्चयिष्यामः ॥ २

विदूषकः—मए णाम सुखधणगज्जिदे अंतरिक्षे जलपा-
णं इच्छदा चादआइदं ॥ (मया नाम शुष्कघनगर्जितेऽन्तरिक्षे
जलपानमिच्छता चातकायितम् ॥) ३

१ मे मम चक्षुषा कर्त्रा । स्वविषयः मालविकादर्शनमित्यर्थः ।
उपात्तसारः उपात्तो गृहीतः सारः स्थिरांशो यस्य तथाविधः कृत
इत्यर्थः । दृष्टद्रष्टव्यं मे चक्षुरित्यर्थः । अनेन नेत्रेण कर्त्रा ॥

स्मयमानमिति ॥ आयताक्ष्याः विशालनेत्रायाः मालविका-
याः । किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि किञ्चिदीषदभिव्यक्तैः स्पष्टी-
भूतैः दशनैर्दन्तैः शोभते तथाभूतम् । स्मयमानम् ईषद्भासं कुर्वत् ।
“ ष्मिङ् ईषद्भासने ” इत्यतोलटः शानच् । मुखं वक्त्रं कर्मभूतम् ।
असमग्रलक्ष्यकेशरम् असमग्रम् असाकल्येन लक्ष्याणि नयनगोच-
रीभवन्ति केशराणि यस्य तथाभूतम् उच्छ्वसत्फुल्लत् पङ्कजं कमलमिव
दृष्टम् । अत्र दशनकेशराणां मुखकमलयोः स्मितविकाशयोर्विम्बा-
नुविम्बभावेनोपन्यासाद्धिम्बानुविम्बभावेनोपमा । आर्याजातिः १०

२ नेपथ्यसवनं नाट्यमण्डपे विघ्नोपशान्तये प्रथमं क्रिय-
माणो यज्ञः । स च भरतेन नाट्यशास्त्रारम्भे प्रोक्तः । नेपथ्यसे-
वनमित्यपि पाठः । तत्र च भूमिकापरिग्रह इत्यर्थः । महाब्राह्मण-
मिति दक्षिणीयमिति च व्याजोक्तिः । दक्षिणामर्हति दक्षिणीयः ।
“ कडङ्गरदक्षिणाच्छ च ” इति छः ॥

३ अन्तरिक्षे गगने । शुष्कघनानां निर्जलमेघानां गर्जितं यत्र

परिव्राजिका—एवमेव ॥

विदूषकः—तेण हि पण्डितपरितोषप्रत्यया णं मूढा जातिः । यदि अत्तभोदीए शोहणं भणितं तदो इमं से पारितोसिअं पअच्छामि ॥ (तेन हि पण्डितपरितोषप्रत्यया ननु मूढा जातिः । यद्यत्रभवत्या शोभनं भणितं तत इदं ते पारितोषिकं प्रयच्छामि) ॥ १

(इति राज्ञो हस्तात्कटकमाकर्षति ।)

देवी—चिठ दाव । गुणंतरं अजाणंतो किं णिमित्तं तुमं आहरणं देसि ? ॥ (तिष्ठ तावत् । गुणान्तरमजानन् किंनिमित्तं त्वमाभरणं ददासि ?) ॥

विदूषकः—परकेरं ति करिअ ॥ (परकीयमिति कृत्वा) ॥ २

देवी—(आचार्यं विलोक्य) अज्ज गणदास ! णं दंसिदोवदेसा दे सिस्सा ॥ (आर्य गणदास ! ननु दर्शितोपदेशा ते शिष्या) ॥ ३

तथाभूते सति । चातकायितं चातकवदाचरितम् । “ कर्तुः क्यङ्कसलोश्च ” इति क्यङ्क उक्तश्च ततः । यथा शुष्कमेघगर्जितमाकर्ण्य चातको वञ्चितो भवति एवं भवतः प्रयोगडम्बरमालोकमानोऽहं विप्रलब्ध इति भावः । शुष्कं निःसारं निष्फलमित्यर्थः । इति वा एतच्च गर्जितविशेषणम् ॥

१ मूढा जातिः मादृशो मूढजन इत्यर्थः । पण्डितपरितोषप्रत्यया पण्डितानां विशेषज्ञानां परितोष एव प्रत्ययो विश्वाससाधनं यस्याः सा हेतुहेतुमतोरभेदाङ्गीकारात् । पण्डितजनसन्तोषत एव मूढैः साधोः साधुत्वं प्रतीयते इति भावः । पारितोषिकम् उपहारः ॥

२ परकीयमन्यदीयम् । इति कृत्वा इति हेतोरित्यर्थः ॥

३ दर्शितोपदेशेति । तेन हि गच्छत्वेषेति भावः ॥

• गणदासः—वत्से ! एहि गच्छाव इदानीम् ॥ (सहाचार्येण निष्क्रान्ता मालविका ।)

विदूषकः—(जनान्तिकम्) एत्तिओ मे मदिविहवो भवंतं सेविदुम् ॥ (एतावान्मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम्) ॥ १

राजा—अलमलं परिच्छेदेन । अहं हि ॥ २

भाग्यास्तमयमिवाक्ष्णोर्हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।

द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करिणीम् ॥ ११ ॥

विदूषकः—(जनान्तिकम्) साहु ! दलिदो विअ आदुरो वेज्जेण ओसहं दीअमाणं इच्छसि ? ॥ (साधु ! दरिद्र इवातुरो वैद्येनौषधं दीयमानमिच्छसि ?) ॥ ३

१ एतावान् मालविकादर्शनपर्यन्त इत्यर्थः । मतिविभवः बुद्धि-प्रभावः । एतावानेव नाधिक इत्यर्थः । अत एव परिच्छेदोऽयम् ॥

२ परिच्छेदेन एतावानितीयत्ताकरणेन । अतः परमपि भवत्साहाय्यमपेक्षितमिति भावः ॥

भाग्येति ॥ तस्याः मालविकायाः तिरस्करिणीं जवनिकान्तः-प्रवेशमिति यावत् । अक्ष्णोर्नेत्रयोर्भाग्यास्तमयमिव भाग्यविनाश-मिव । हृदयस्य मनसः महोत्सवावसानमिव महोत्सवस्यावसानं समाप्तिमिव । धृतेः धैर्यस्य द्वारपिधानमिव निरोधमिव प्रवेशप्रति-बन्धमिवेत्यर्थः । तस्यां निष्क्रान्तायां नयनं निष्फलीभूतम् । महोत्सवो नष्टो धैर्यं च व्यपेतमिति भावः । अत एव ममानवधानाद्भवन्तमन्तरा न मे गतिरिति एतावान्मे मतिविभव इति परिच्छेदो न कर्तव्य इति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । आर्या जातिः ॥ ११ ॥

३ यथा रोगातुराय दरिद्राय वैद्यो नौषधं ददात्येवं तव सहाय्यं नाहं करामीति भावः ॥

हरदत्तः—(प्रविश्य) देव ! मदीयमिदानीं प्रयोगमवलोक-
यितुं प्रसादः क्रियताम् ॥

राजा—(स्वगतम्) अवसितो मे दर्शनार्थः । (दाक्षिण्यम-
वलम्ब्य प्रकाशम्) ननु पर्युत्सुका एव वयम् ॥ १

हरदत्तः—अनुगृहीतोऽस्मि ॥

(नेपथ्ये)

जयतु जयतु देवः । उपारूढो मध्याह्नः । तथा हि ॥ २

पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां
सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।

विन्दूत्क्षेपान्पिपासुः परिसरति शिखी भ्रान्तिमद्वारियन्त्रं

सर्वैरुस्रैः समग्रस्त्वमिव नृप गुणैर्दीप्यते सतसतिः ॥ १२ ॥

१ अवसित इति । दर्शनार्थः दर्शनस्य प्रयोगावलोकनस्यार्थः
प्रयोजनं मालविकादर्शनरूपम् अवसितं समाप्तं निष्पन्नमिति यावत् ।
दाक्षिण्यं सारल्यमुभयत्र तुल्यत्वम् । पर्युत्सुकाः प्रयोगदर्शन
उत्कण्ठिताः ॥

२ उपारूढः उत्पन्न इत्यर्थः । मध्याह्नोऽह्नो मध्यं दिनस्य
मध्यकाल इत्यर्थः ॥

पत्रच्छायास्विति ॥ हंसाः कर्तारः । दीर्घिकापद्मिनीनां
दीर्घिकाणां वापीनां सम्बन्धिनीनां पद्मिनीनां कमलिनीनां छायासु
मुकुलितनयनाः मुकुलितानि निमीलितानि नयनानि नेत्राणि यैस्त-
थाभूताः सन्तीति शेषः । रविकराणामतिप्रखरत्वादसह्यत्वेन मुकु-
लितनयना इति स्वभावोक्तिः । सौधानि राजगृहाणि कर्तृणि ।
“सौधोऽस्त्री राजसदनम्” इत्यमरः । बलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि
बलभीनां गृहच्छादनार्थं वक्रदारूणां परिचयं द्विषन्ति तथाभूताः
पारावताः कलरवाः यत्र तथाभूतानि । अत्र हेतुः । अत्यर्थतापात्

विदूषकः—अविहा अविहा ! अह्लाणं भोअणवेला । अत्त-
 णदो उइदवेलादिक्रमे चिइच्छआ दोसं उदाहरंति । हरदत्त !
 किं भणासि ? ॥ (अविहा अविहा ! अस्माकं भोजनवेला ।
 अत्रभवत उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति ।
 हरदत्त ! किं भणासि) ? ॥ १

हरदत्तः—अस्ति चान्यस्य वचनावकाशोऽत्र ॥ २

अत्यन्ततापात् हेतोः । “ गोपानसी तु वलभी च्छादने वक्रदारु-
 णि । ” इत्यमरः । अस्य ह्रस्वान्तत्वमप्याह महेश्वरः । पिपासुः
 जलं पातुमिच्छुः । “ पा पाने ” इत्यतः सनि “ सनाद्यन्त ” इत्युः शि-
 खी मयूरः । बिन्दूनां जलकणानामुत्क्षेपान् उद्गमान् उत्पतितान्
 जलबिन्दूनित्यर्थः । भ्रान्तिमद्भ्रमणयुक्तं वारियन्त्रं जलयन्त्रं
 परिसरति उपगच्छति । हे नृप राजन् । गुणैः शौर्यादिभिः समग्रः
 पूर्णस्त्वमिव । सर्वैरुसैः किरणैः समग्रः पूर्णः सप्तसप्तिः सप्त सप्त-
 योऽश्वा यस्य स सूर्यः कर्ता । दीप्यते प्रकाशते । “ हयसैन्धवसप्तयः ”
 “ समग्रं सकलं पूर्णम् ” इति चामरः । अत्र समग्रैरिति पाठे चैतद्गु-
 णानामेव विशेषणम् । सूर्यस्य सप्ताश्वत्वे प्रमाणं श्रुतिः । “ सप्त
 त्वा हरितोरथे वहन्ति देव सूर्य ” इति । अत्र हंसादीनां नयन-
 मुकुलनादौ सूर्यदीपनस्य हेतुत्वेनोपन्यासाद्वाक्यार्थहेतुर्कं काव्य-
 लिङ्गम् । तस्य चतुर्थपादगता बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमाङ्गम् इति
 सङ्करः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १२ ॥

१ अत्रभवतः पूज्यस्य भोजनस्येत्यर्थः । उचितवेलातिक्रमे
 योग्यकालस्योल्लङ्घने सति चिकित्सका वैद्याः दोषम् उदाहरन्ति कथ-
 यन्ति । तद्गन्तव्यमिति भावः । “ नाजीर्णे भोजनं कुर्यात्कुर्यान्ना-
 तिबुभुक्षितः । ” इत्युक्तेः ॥

२ अन्यस्य प्रतिपक्षिणो गणदासस्य । कर्तरि षष्ठी । वचनाव-
 काशः वचनस्य “ त्वत्पक्षपातिनापि राज्ञा नावलोकितस्ते प्रयोग

राजा—तेन हि त्वदीयमुपदेशं श्वो द्रक्ष्यामः। विरमतु भवान्॥

हरदत्तः—यथाज्ञापयति देवः ॥ (इति निष्क्रान्तः ।)

देवी—णिव्वत्तेदु अज्जउत्तो मज्झणविहिम् ॥ (निर्वर्तयत्वार्यपुत्रो मज्जनविधिम्) ॥ २

विदूषकः—भोदी ! विसेसेण पाणभोअणं तुवरावेहि ॥
(भवति ! विशेषेण पानभोजनं त्वरय) ॥

परिव्राजिका—(उत्थाय) स्वस्ति भवते ॥ (इति देव्या सह निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—भो ! ण केवलं रूपे सिप्पे वि अदुदीआ मालवि-
आ ॥ (भो ! न केवलं रूपे शिल्पेऽप्यद्वितीया मालविका) ॥ ३

राजा—वयस्य !

अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता ।

उपकल्पितो विधात्रा बाणः कामस्य विषदिग्धः ॥ १३ ॥

इति मदपेक्षया निकृष्टतरस्त्वम् ” इतिरूपस्य निन्दावचनस्य अव-
काशोऽवसरः । तेन मदुपदेशमवलोक्यैव गमनं युक्तमिति भावः ॥

१ तेन हि एवं चेदित्यर्थः । विरमतु विरामं लभताम् । विरम्य-
तामित्ययुक्तः पाठः ॥

२ मज्जनविधिं स्नानक्रियाम् । निर्वर्तयतु निष्पादयतु करोत्वित्यर्थः । मध्याह्नविधिमिति पाठे मध्याह्नसम्बन्धिनं विधिं स्नानभोजनादिक्रियामित्यर्थः ॥

३ अद्वितीया न विद्यते द्वितीयम् उपमानं यस्मास्तथाभूता निरुपमा ॥

अव्याजेति ॥ अव्याजसुन्दरीम् । अव्याजेन भूषणभारादिव्याजाभावेन सुन्दरीं स्वभावसुन्दरीमित्यर्थः । तां ललितेन विज्ञानेन । सुन्दरेण शिल्पज्ञानेन योजयता विधात्रा ब्रह्मणा कर्त्रा । विषदिग्धः विषेण दिग्ध उपलिप्तः कामस्य मदनस्य बाणः उपकल्पितः सन्नि-

किं बहुना चिन्तयितव्योऽस्मि ॥ १

विदूषकः—भवदा वि अहं । दिढं विपणिकंदू विअ मे
हिअअब्भंतरं दज्जइ ॥ (भवताऽप्यहम् । दढं विपणिकन्दुरिव
मे हृदयाभ्यन्तरं दह्यते) ॥ २

राजा—एवमेव भवानस्मदर्थे त्वरताम् ॥ ३

विदूषकः—गृहीददक्खिणो ह्मि । किंतु मेहावलीणिरुद्धा
जोणहा विअ पराहीणदंसणा तत्तभोदी मालविआ । भवं वि सूणा-
परिचरो विअ गिद्धो आमिसलोलुवो भीरुओ अ । अच्चंतादुरो
विअ कज्जसिद्धिं पत्थंतो मे रोअसि ॥ (गृहीतदक्षिणोऽस्मि ।
किंतु मेहावलीनिरुद्धा ज्योत्स्नेव पराधीनदर्शना तत्रभवती माल-
विका । भवानपि सूनापरिचर इव गृध्र आमिषलोलुपो भीरुक-
श्च । अत्यन्तातुर इव कार्यसिद्धिं प्रार्थयमानो मे रोचसे) ॥ ४

धापितः । यथा विषदिग्धो बाणः समधिकं पीडयति एवं स्वभाव-
सुन्दर्यपि विज्ञानयुक्त्यं मे मनसि मदनानलं समधिकमुद्दीप्य
व्यथयतीति भावः । अत्र विज्ञानयोजनबाणसन्निधापनरूपयोर्व-
स्तुनोः संबन्धोऽसंभवन् मालविकाशिल्पज्ञानयोर्बाणविषसादृश्यमा-
क्षिपतीति निदर्शनालङ्कारः । आर्या जातिः ॥ १३ ॥

१ चिन्तयितव्यः स्मरणीयस्त्वयेति शेषः । कामस्यातीवोद्दीपना-
दतः परं न जीविष्यामि इति भावः ॥

२ भवतापि चिन्तनीय इत्यनुषज्यते । अत्र हेतुमाह । विपणिक-
न्दुरिव विपण्याः पण्यवीथिकायाः संबन्धी कन्दुः स्वेदनी भाटी इति
ख्यातः पात्रविशेषः । सुरानिष्पादनपात्रविशेष इति महेश्वरः ।
काटयवेमस्तु भ्राष्ट्रमित्याह । यथा भ्राष्ट्रं कान्दविकविपणौ दह्यते
तथैव मम हृदयाभ्यन्तरं बुभुक्षया पीडयत इति भावः ॥

३ एवमेव यथा भोजने त्वरसे तथेति भावः ॥

४ गृहीतदक्षिणः गृहीता दक्षिणा पुरस्कारद्रव्यं येन तथाभूतः

राजा—कथमनातुरो भविष्यामि ॥

सर्वान्तःपुरवनिताव्यापारप्रतिनिवृत्तहृदयस्य ।

सा वामलोचना मे स्नेहस्यैकायनीभूता ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

बद्धपरिकर इति यावत् । यथा दत्तद्रव्यः सेवकः सर्वदा सन्निहितो यथाकालं कार्यं साधयते तथाहमस्मीति भावः । परिहासोऽयम् । मेघावलीनिरुद्धा मेघावल्या मेघपङ्क्त्या निरुद्धा अन्तरिता ज्योत्स्ना चन्द्रिकेव । पराधीनं दर्शनं यस्यास्तथाभूता पराधीनदर्शना । राज्ञी-प्रतिबन्धादिति भावः । सूनापरिचरः सूनायां वधस्थानस्य परिचरः समीपसंचारी । आमिषलोलुपो आमिषे मांसे पक्षे भोग्यवस्तुनि च लोलुपोऽतिशयेन लुब्धः । गृध्रः पक्षिविशेष इव । भीरुर्मयशीलश्च । अत्रोपमायागर्हत्वमपि विदूषकवचनान्न दोषाय । अत्यन्तातुरः रोगेणात्यन्तपीडितः आसन्नमरण इति यावत् । कार्यसिद्धिं रोगपरिहाररूपाम् । प्रार्थयमानः इच्छन् । रोचसे प्रतिभासि । “चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना” इत्यमरः । “सूना पुत्र्यां वधस्थाने” इति । “आमिषं पुन्नपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पल्लेऽपि च ॥ ” इति च मेदिनी । अनातुर इति युक्तः पाठ उत्तरवचनानुरोधात् । तथा च त्वं नातुरोऽसीति भावः ॥

सर्वेति ॥ सर्वासामन्तःपुरवनितानाम् अवलोक्यवर्तिस्त्रीणां व्यापारात्संबन्धात्प्रतिनिवृत्तं परावृत्तं हृदयं यस्य तथाभूतस्य मे मम स्नेहस्य प्रीतेः सा वामलोचना सुन्दरनयना मालविकैव एकायनीभूता मुख्याश्रयभूता । अत एव तदलाभादातुर एवाहमिति भावः । आर्या ॥ १४ ॥

इति श्रीअप्पाशर्मविद्यावाचस्पतिविरचितायां बालबोधिन्याख्यायां

मालविकाग्निमित्रव्याख्यायां द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परिव्राजिकायाः परिचारिका समाहितिका ।)

समाहितिका—आणत्त लि भअवदीए । “समाहितिए ! देवस्स उववणत्थं बीजपूरअं गेण्हिअ आअच्छे” ति । ता दाव पमदवणपालिअं महुअरिअं अण्णेसामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एसा तवणीआसोअं आलोअंती महुअरिआ चिट्ठदि । ता जावणं संभावेमि ॥ (आज्ञप्ताऽस्मि भगवत्या । “समाहितिके ! देवस्योपवनस्थं बीजपूरकं गृहीत्वा आगच्छ ” इति । तद्यावत्प्रमदवनपालिकां मधुकरिकामन्विच्छामि । एषा तपनीयाशोकमालोकमाना मधुकरिका तिष्ठति । तद्यावदेनां संभावयामि) ॥ १ (ततः प्रविशत्युद्यानपालिकां ।)

१ भगवत्या कौशिक्या । “ भगवन्निति वक्तव्याः सर्वे देवर्षि-
लिङ्गिनः । ” इति साहित्यदर्पणे । आज्ञामनुवदति । समाहितिके
इति । देवस्य राज्ञः । उपवनस्थं कृत्रिमवनवर्ति बीजपूरकं मातुलुङ्ग-
फलम् । “ फले लुक् ” इति विकारार्थप्रत्ययलुक् । स्वार्थे कः ।
“ आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् । ” इति । “ फलपूरो
बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके । ” इति चामरः । प्रमदवनपालिकां
प्रमदवनस्य राज्ञामन्तःपुरोचितस्य वनस्य पालिकां रक्षणकर्त्रीम् ।
अन्विच्छामि मार्गयामि । “ प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ” इत्यमरः । मधु-
करिकेति उद्यानपालिकाया नाम । तपनीयाशोकं तपनीयं सुवर्ण-
मिव पीतोऽशोकस्तपनीयाशोकः । पीतवर्णपुष्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।
संभावयामि वाचा संमानयामीत्यर्थः ॥

समाहितिका—(उपसृत्य) मधुअरिण! अवि सुहो दे उज्जाण-
वावारो ? ॥ (मधुकरिके ! अपि सुखस्ते उद्यानव्यापारः ?) ॥ १

मधुकरिका—अम्भो समाहितिआ । सहि ! सागदं दे ॥
(अहो समाहितिका । सखि ! स्वागतं ते) ॥

समाहितिका—हला ! भअवदी आणवेदि । अरिक्त्पा-
णिणा अह्लारिसजणेण देवी देक्खिखदव्वा ता बीजपूरण पेक्खेदुं
इच्छामि ति ॥ (हला ! भगवती आज्ञापयति । “ अरिक्त्पाणि-
नाऽस्मादृशजनेन देवी द्रष्टव्या तद्बीजपूरकेण प्रेक्षितुमिच्छामि ”
इति) ॥ २

मधुकरिका—णं सण्णिहिदं जेव्व बीजपूरअम् । कहेहि
अण्णोणसंघस्सिदाणं णट्टाआरिआणं उवदेसं देक्खिअ कदरो
भअवदीए पसंसिदो ? ॥ (ननु सन्निहितमेव बीजपूरकम् । कथय
अन्योऽन्यसद्बर्षितयोर्नाट्याचार्ययोरुपदेशं दृष्ट्वा कतरो भगवत्या
प्रशंसितः ?) ॥ ३

१ उद्यानव्यापारः उद्यानस्य राज्ञः साधारणवनस्य व्यापारः
पालनादिकर्म । सुखः सुखकरः ॥

२ अस्मादृशजनेन अस्मत्सदृशेन जनेन । “ त्यदादिषु दृशोऽना-
लोचने कञ् च ” इति दृशेः कञि “ आसर्वनाम्नः ” इति अस्मद्-
आदन्तादेशः । अरिक्त्पाणिना न रिक्त्तः फल्लादिभिः शोभनव-
स्तुभिः शून्यः पाणिर्यस्य तथाभूतेन । किमपि करे गृहीत्वेत्यर्थः ।
“ रिक्त्पाणिर्न गच्छेत्तु राजानं देवतां गुरुम् । ” इत्युक्तेः । बीज-
पूरकेण मातुलुङ्गफलेन युक्ता । उपलक्षणे तृतीया । एवं “ ज-
टाभिः सिग्धताम्राभिराविरासीदृषध्वजः । ” इति । “ त्रिवर्णराजिभिः
कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः । ” इत्यादयो दण्डिनः प्रयोगा द्रष्टव्याः ॥

३ अन्योऽन्यसद्बर्षितयोः अन्योऽन्यं परस्परं सद्बर्षितयोः सञ्जात-

समाहितिका—दुवे वि किल आगमिणो पओअणिउणा आ
 िन्दु सिस्साए मालविआए गुणविसेसेण गणदासस्स उवदेसो^१
 पसंसिदो ॥ (द्वावपि किल आगमिनौ प्रयोगनिपुणौ च । किंतु
 शिष्याया मालविकाया गुणविशेषेण गणदासस्योपदेशः प्रशंसितः

मधुकरिका—अह मालविआगदं कोलीणं कीरिसं सुणी-
 अदि ? (अथ मालविकागतं कौलीनं कीदृशं श्रूयते ?) ॥ २

समाहितिका—बाहं किल तस्सि साहिलासो भट्टा ।
 केवलं देवीए धारिणीए चित्तं रक्खन्तो अत्तणो पहुत्तणं दंसेदि ।
 मालविआ वि इमेसु दिअसेसु अणुहूतमुत्ता विअ मालदीमाला मि-
 लाणालक्खीअदि । अदो अवरं ण जाणे । विसज्जेहि मं ॥ (बाढं
 किल तस्यां साभिलाषो भर्ता । केवलं देव्या धारिण्याश्वित्तं
 रक्षन् आत्मनः प्रभुत्वं दर्शयति । मालविकापि अनुभूतमुक्तेव
 मालतीमाला म्लाना लक्ष्यते । अतोऽपरं न जाने । विसृज माम्) ॥ ३

सङ्घर्षयोः । सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा । परस्परपराभवेच्छावतोरित्यर्थः ।
 नाट्याचार्ययोर्गणदासहरदत्तयोर्मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । प्रशंसितः
 अभिनन्दितः । उत्तमत्वेन निर्णीत इत्यर्थः ॥

१ आगमिनौ शास्त्रिणौ नाट्यशास्त्रवेत्तारवित्यर्थः । “ आगमः
 शास्त्रआगमे ” इति मेदिनी । प्रयोगनिपुणौ प्रयोगेऽभिनयविषये नि-
 पुणौ कुशलौ । गुणविशेषेण गुणाधिक्येन हेतुना । हेतौ तृतीया ॥

२ मालविकागतं मालविकायां विषये गतं विद्यमानं मालविकासं-
 वन्धीत्यर्थः । कौलीनं “ राजा मालविकां स्पृहयति ” इति लोक-
 वादः । कीदृशम् । “ इदं किमोरीशकी ” इति किमः की । “ स्या-
 त्कौलीनं लोकवादः ” इत्यमरः ॥

३ बाढमत्यन्तम् । तस्यां मालविकायां विषये । साभिलाषः अ-

मधुकरिका—एदं साहावलंबि बीजपूरअं गेण्ह ॥ (एतच्छा-
खावलम्बि बीजपूरकं गृहाण) ॥ १

समाहितिका—(नाट्येन गृहीत्वा) हला ! तुमं वि इदो पेश-
लतरं साधुजणसुस्सूसाए फलं पावेहि ॥ (हला ! त्वमपीतः
पेशलतरं साधुजनशुश्रूषायाः फलं प्राप्नुहि) ॥ (इति प्रस्थिता ।) २

मधुकरिका—सहि ! समं जेव्व गच्छह । अहं वि अस्स
चिरायमाणकुसुमोग्गमस्स तवणीआसोअस्स दोहलणिमित्तं
देवीए णिवेदेमि ॥ (सखि ! सममेव गच्छावः । अहमप्यस्य
चिरायमाणकुसुमोद्गमस्य तपनीयाशोकस्य दोहदनिमित्तं देव्यै
निवेदयामि) ॥ ३

भिलाषेण इच्छया सहितः । चित्तं रक्षन् आवर्जयन्नित्यर्थः । प्रभु-
त्वं स्वामित्वं कामवेदनासहनसामर्थ्यमित्यर्थः । दर्शयति प्रकटीक-
रोति । कामावस्थां न प्रकटीकरोतीति भावः । अनुभूतमुक्ता आदौ
अनुभूता पश्चान्मुक्ता । “पूर्वकालैकसर्वजरत्” इत्यादिना समासः ।
मालतीमाला मालत्याः जातीपुष्पाणां माला इव । “पुष्पमूलेषु
बहुलम्” इति तद्धितलुप् । “सुमना मालती जातिः” इत्यमरः ।
म्लाना क्षीणहर्षा हीनकान्तिश्च । लक्ष्यते दृश्यते । अनेन वैवर्ण्य-
रूपः सात्विकभावः प्रोक्तः । “वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका
मताः ।” इति दर्पणे । “विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ।”
इति च । विसृज बीजपूरं दत्त्वा प्रतिनिवर्तय ॥

१ शाखावलम्बि शाखाश्रितं शाखायां विद्यमानमित्यर्थः ॥

२ इतः बीजपूरात् पेशलतरं चारुतरं नित्यत्वात् । सुकृतरूप-
मित्यर्थः । साधुजनशुश्रूषायाः साधुजनस्य कौशिकीरूपस्य शुश्रू-
षायाः सेवायाः बीजपूरप्रदानरूपायाः । फलं सुकृतरूपं प्राप्नुहि ॥

३ समं सह एव । चिरायमाणकुसुमोद्गमस्य चिरायमाणो विल-

समाहितिका—जुज्जइ । अहिआरो कखु तुह ॥ (युज्य-
ने । अधिकारः खलु तव) ॥ २

(इति निष्क्रान्ते ।)

इति प्रवेशकः । ३

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा विदूषकश्च ।) ३

राजा—(आत्मानं विलोक्य)

शरीरं क्षामं स्यादसति दयितालिङ्गनसुखे

भवेत्सास्रं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।

तया सारङ्गाक्षया त्वमसि न कदाचिद्विरहितं

प्रसक्ते निर्वाणे हृदयपरितापं व्रजसि किम् ॥ १ ॥

म्बमानः कुंसुमोद्गमः पुष्पोत्पत्तिर्यस्य तथाभूतस्य । तपनीयाशो-
कस्य पीताशोकस्य । दोहदनिमित्तं दोहदस्य नारीपादाघातरूपस्य
निमित्तं प्रयोजनं यद्वा निमित्तान्तं क्रियाविशेषणम् । तेन दोहदवि-
षये इत्यर्थः । देव्यै धारिण्यै निवेदयामि कथयामि ॥

१ युज्यते योग्यमिदमित्यर्थः । अत्र हेतुः । अधिकार उद्यान-
पालिकात्वाद्दुद्याने विशेषानुष्ठेयनिवेदनं ते कर्मैवेति ॥

२ नीचपात्रैः प्राकृतभाषया विहितमर्थोपक्षेपकं प्रवेशकः । तदु-
क्तं भरतेन । “ नोत्तममध्यमपुरुषैरारचितो नाप्युदात्तवचनकृतः ।
प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ” इति ॥

३ कामयमानावस्थः कामयमानानां कामुकानामिवावस्था यस्य
तथाभूतः । व्याधिरूपां कामदशामनुभवन्नित्यर्थः । तास्तु दर्पणे ।
“ अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ
व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥ ” व्याधिलक्षणं तु
“ व्याधिस्तु दीर्घनिश्वासपाण्डुताकृशतादयः । ” इति । एतच्चानु-
पदं व्याख्यास्यमाने “ शरीरं क्षामं स्यात् ” इति पद्ये द्रष्टव्यम् ॥
शरीरमिति ॥ दयितालिङ्गनसुखे दयितायाः प्रियाया माल-

विदूषकः—अलं भवदो धीरदां उज्झित परिदेवितेण
दिद्धा मए मालविआए पिअसही बउलावलिआ । सुणावि
अ अत्थं जो भवता संदिद्धो ॥ (अलं भवतो धीरतामुज्झित्वा
परिदेवितेन । दृष्टा मया मालविकायाः प्रियसखी बकुलावलिका ।
श्राविता चार्थं यो भवता संदिष्टः) ॥ १

राजा—ततः किमुक्तवती ? ॥

विकाया आलिङ्गनसुखे आश्लेषजन्ये सुखे असति अविद्यमाने ।
शरीरं देहः क्षामं कृशं स्यात् भवेत् । शरीरकार्ये दयितालिङ्गनसु-
खाभावस्य हेतुत्वात्तद्युक्तमिति भावः । “ क्षायो मः ” इति निष्ठा-
तस्य मः । सा प्रिया क्षणमपि न दृश्यते इति हेतोः चक्षुर्नयनं
कर्तृ सास्त्रं वाष्पयुक्तं भवेत् । तद्दर्शनस्याह्लादकत्वाद्दर्शनाभवे
दुःखं युक्तमिति भावः । हे हृदय त्वं कर्तृ । तथा सारङ्गाक्ष्या मृग-
लोचनया मालविकया कदाचित् कदापि विरहितं वियुक्तं नासि न
भवसि इति निर्वाणे सुखे प्रसक्ते प्राप्ते सति । परितापं सन्तापं किं
किमर्थं व्रजसि यासि । तस्या विरहाभावात्तव सन्तापोऽयुक्त इति भावः ।
“ निर्वाणं निर्वृत्तौ मोक्षे ” इति त्रिकाण्डशेषः । एतेन चिन्तानाम
व्यभिचारिभाव उच्यते । तल्लक्षणं तु । “ ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः
शून्यताश्वासतापकृत् ॥ ” इति । विभावनाविशेषोक्तयोः सङ्करः । शिख-
रिणी वृत्तम् । “ रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ”
इत्युक्तेः ॥ १ ॥

१ धीरतां धैर्यम् । उज्झित्वा त्यक्त्वा । परिदेवितेन विलापेन ।
संदिष्ट उक्तः । तमिति शेषः । तमर्थं श्राविता “ श्रु श्रवणे ” इत्यतो
णिजन्तान्निष्ठा ॥

विदूषकः—विण्णवेहि भट्टारअम् । अणुगिहीदं लि इमिणा
णिओएण । किंदु सा तवस्सिणी देवीए अहिअअरं रक्खीअ-
माणा णाअरस्सिखदो विअ णिही ण सुहं समासादइदव्वा । तह
वि जतिस्सम् ॥ (विज्ञापय भट्टारकम् । अनुगृहीताऽस्म्यनेन
नियोगेन । किंतु सा तपस्विनी देव्याऽधिकतरं रक्ष्यमाणा नाग-
रक्षित इव निधिर्न सुखं समासादयितव्या । तथापि यतिष्ये) ॥ १

राजा—भगवन् संकल्पयोने ! प्रतिबन्धवत्स्वपि विषयेष्वभि-
निवेश्य किं तथा प्रहरसि ? यथा जनोऽयं न कालान्तरक्षमो
भवति ॥ २

(सविस्मयम्)

क्व रुजा हृदयप्रमाथिनी क्व च ते विस्मयनीयमायुधम् ।

मृदु तीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि ॥ २ ॥

१ तपस्विनी अनुकम्पार्हा मालविका । “ तपस्वी तापसे चानु-
कम्प्ये त्रिषु ” इति मेदिनी । अधिकतरं सविशेषं यथा तथा ।
नागरक्षितः नागेन सर्पेण रक्षितः पालितः । निधिः भूम्यादौ न्यस्तं
द्रव्यम् । सुखं यथा तथा । समासादयितव्या समासादयितुं प्राप्तुं
शक्या न । यतिष्ये तथा भवन्तं सङ्गमयितुमित्यर्थः ॥

२ संकल्पयोने मदन । “ सङ्कल्पभवोऽङ्गजश्च रूपास्त्रः ” इति
मदननामसु त्रिकाण्डशेषः । प्रतिबन्धवत्स्वपि सप्रतिबन्धेष्वपि
विषयेषु पदार्थेषु विषये अभिनिवेश्य इच्छातिशयमुत्पाद्य । प्रहरसि
आहंसि ॥

केति ॥ हृदयप्रमाथिनी हृदयस्य क्लेशदात्री रुजा तापः क्व । ते
तव विश्वसनीयम् “ कुसुममथत्वान्नेदं दुःखं जनयिष्यति ” इति
विश्वासपात्रम् आयुधम् अस्त्रं कुसुममित्यर्थः क्व । “ मौर्वी रोल-
म्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोः । ” इति कविस-

विदूषकः—णं भणामि तस्मिन् साहणिजे कजे किदो मए
 उवाओवक्खेवो त्ति । ता पज्जवत्थावेदु भवं अत्ताणम् ॥ (ननु
 भणामि तस्मिन् साधनीये कार्ये कृतो मयोपायोपक्षेप इति ।
 तत्पर्यवस्थापयतु भवानात्मानम्) ॥ १

राजा—अथेमं दिवसशेषमुचितव्यापारविमुखेन चेतसा क
 नु यापयामि ? ॥ २

मयः । द्वयमिदमत्यन्तं विरुद्धमित्यर्थः । हे मन्मथ मदन । “ मद्-
 नो मन्मथो मारः ” इत्यमरः । मृदु सुकुमारं वस्तु । तीक्ष्णतरम्
 अत्यन्तप्रखरम् इति यत् उच्यते लोकैरिति शेषः । तन्मृदोस्ती-
 क्ष्णत्वम् इदं प्रत्यक्षायमाणं त्वयि दृश्यते । तवायुधस्य मृदुत्वेऽपि
 तीक्ष्णत्वादित्यर्थः । अत्र आयुधरूपहेतोः रोगरूपकार्यस्य च मृदु-
 त्वसन्तापकत्वरूपविरुद्धगुणोद्भवाभिधानाद्विषमालङ्कारः । तदुक्तं
 विश्वनाथेन । “ गुणौ क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः । य-
 द्धारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च संभवः ॥ विरूपयोः सङ्घटना या
 च तद्विषमं मतम् । ” इति । सुन्दरी वृत्तम् । “ अयुजोर्यदि सौ
 जगौ युजोः सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा । ” इत्युक्तेः ॥ २ ॥

१ साधनीये साधयितुं योग्ये कार्ये कार्यविषये । उपायोपक्षेप
 उपायस्य साधनयुक्तेरुपक्षेप आरम्भः । पर्यवस्थापयतु स्थिरी-
 करोतु। धैर्यमवलम्बस्वेति भावः ॥

२ उचितव्यापारविमुखेन उचिते योग्ये व्यापारे कर्मणि विमुखेन
 पराङ्मुखेन चेतसा मनसा युक्तः । यापयामि अतिवाहयामि । वर्त-
 मानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥

विदूषकः—अज्ज एव्व पढमावदारसुहआणि रत्तकुरवआ-
णि उवाअणं पेसिअ णववसंतावदारव्ववदेसेण इरावदीए णिउणि-
आमुहेण आचविखदो । “ इच्छेमि अज्जउत्तेण सह दोलाधिरो-
हणं अणुभविदुं ” त्ति । भवदा वि से पडिण्णादम् । ता पमदवणं
एव्व गच्छह्म ॥ (अद्यैव प्रथमावतारसुभगानि रक्तकुरवकाणि
उपायनं प्रेष्य नववसन्तावतारव्यपदेशेनेरावत्या निपुणिकामुखे-
नाख्यातः । “ इच्छाम्यार्यपुत्रेण सह दोलाधिरोहणमनुभवितुम् ”
इति । भवतापि अस्यै प्रतिज्ञातम् । तत्प्रमदवनमेव गच्छामः) ॥ १

राजा—न क्षमामिदम् ॥ २

विदूषकः—कहं विअ ? ॥ (कथमिव ?) ॥

१ प्रथमावतारसुभगानि प्रथमेनावतारेण प्रादुर्भावेन हेतुना सुभ-
गानि सुन्दराणि । रक्तकुरवकाणि रक्तकुरण्टकपुष्पाणि । तद्रूपमि-
त्यर्थः । उपायनमुपढौकनं प्रेष्य । नववसन्तावतारव्यपदेशेन नव-
स्य नवीनस्य वसन्तावतारस्य वसन्तर्तुप्रादुर्भावस्य व्यपदेशेन मि-
षेण । इरावती कनीयसी राजभार्या । निपुणिका इरावत्याः दासी ।
आख्यात उक्तो भवानिति शेषः । उक्तिमनुवदति । इच्छामीति ।
दोलायां प्रेङ्गायाम् अधिरोहणमारोहणम् । अस्यै एतामनुकूलयितुम् ।
“ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ” इति चतुर्था । प्रतिज्ञातं
स्वीकृतम् । आगमिष्यामीत्युक्तमित्यर्थः । प्रमदवनं राज्ञामन्तः-
पुरोचितं वनम् ॥

२ न क्षमं न योग्यम् । “ क्षमा भूमौ तितिक्षायां स्त्रियां युक्ते
नपुंसकम् । ” इति मेदिनी ॥

१ ‘ कोण्टा ’ इति भाषायाम् । २ ‘ नजराणा ’ इति भाषायाम् । ३ ‘ झोपाळा ’
इति भाषायाम् ।

राजा-वयस्य ! निसर्गनिपुणाः स्त्रियः । कथं मामन्यसं-
क्रान्तहृदयमुपलालयन्तमपि ते सखी न लक्षयिष्यति ? अत्र
पश्यामि ॥ १

उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं

बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।

उपचारविधिर्मनस्विनीनां

न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥ ३ ॥

१ निसर्गनिपुणाः निसर्गेण स्वभावत एव निपुणाः परोद्धितज्ञाने
कुशलाः । उपलालयन्तं बाह्यव्यापारेण प्रीतिमाविष्कुर्वन्तम् अपि
माम् । अन्यसंक्रान्तहृदयम् अन्यस्यां स्वस्माद्भिन्नायां स्त्रियां
संक्रान्तं मिलितं आसक्तमित्यर्थः । हृदयं मनो यस्य तथाभूतम् ।
न लक्षयिष्यति न ज्ञास्यति । पश्यामि मन्ये ॥

उचित इति ॥ उचितः योग्योऽपि प्रणयः प्रार्थना विहन्तुं
खण्डयितुमित्यर्थः । वरं मनाम् युक्तः । “ वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे
मनाक् प्रिये ” इत्यमरः । हि यतः खण्डेनहतवः प्रणयभङ्गकार-
णानि बहवो दृष्टाः बहवः कल्पयितुं शक्या इत्यर्थः । प्रणयभङ्गे
सुस्पष्टान्यपि बहूनि कारणानि कथयितुं शक्यातीति भावः । तु किंतु
पूर्वाभ्यधिकोऽपि पूर्वस्मादुपचारविधेरधिकोऽपि भावशून्यः नायि-
कान्तरव्यापृतचित्तत्वादनुरागरहितः । मनस्विनीनां प्रशस्तमनस्का-
नां स्त्रीणाम् । अनेन परोद्धितज्ञत्वं व्यज्यते । उपचारविधिः सेवन-
क्रिया न वरमित्यनुषङ्गः । अत्र मनस्विनागुं पचारविधेर्मनागपि
प्रियत्वाभावं प्रति भावशून्य इति पदं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । “ तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौ-
पच्छन्दसिकं कवीन्द्रहृद्यम् । ” तत्रैव वैतालीय एव । तल्लक्षणं तु
“ षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र
पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ ” इति ॥ ३ ॥

विदूषकः—णारिहदि भवं अन्देउरद्विदं दक्षिण्येणं एक्कपदे
—पिठदो कादुं ॥ (नार्हति भवानन्तःपुरस्थितं दाक्षिण्यमेकपदे
पृष्ठतः कर्तुम्) ॥ १

राजा—(विचिन्त्य) तेन हि प्रमदवनमार्गमादेशय ॥

विदूषकः—इदो इदो भवम् ॥ (इत इतो भवान्) ॥

(उभौ परिक्रामतः ।)

विदूषकः—णं एदं पमदवणं पवणबलचलाहिं पल्लवङ्गुलीहिं
तुवरावेदि विअ भवन्तं पविसिदुम् ॥ (नन्वेतत्प्रमदवनं पवनव-
लचलाभिः पल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव भवन्तं प्रवेष्टुम्) ॥ २

राजा—(स्पर्शं रूपयित्वा) अभिजातः खलु वसन्तः । सखे !
पश्य ॥ ३

उन्मत्तानां श्रवणसुभगैः कूजितैः कोकिलानां
सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छतेव ।

अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे

सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ॥ ४ ॥

१ दाक्षिण्यं दक्षिणस्य छन्दोवर्तिनो भावः । प्रेमेति यावत् ।
“ दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । ” इति मेदिनी । पृष्ठकर्तु-
मपाकर्तुम् ॥

२ प्रमदवनमन्तःपुरोचितमुद्यानम् । पल्लवाङ्गुलीभिः पल्लवरूपाभिः
करशाखाभिः करणभूताभिः । त्वरयतीव त्वरायुक्तं करोतीवेत्युत्प्रेक्षा ।
एकदेशविवर्तिरूपकं च ॥

३ रूपयित्वा अभिनीय । अभिजातः प्रादुर्भूतः ॥

उन्मत्तानामिति ॥ उन्मत्तानां “ वसन्ते कोकिला उन्मा-
द्यन्ति ” इति कवीनां समयः । कोकिलानां श्रवणसुभगैः कर्णम-

विदूषकः—पविस णिव्वुदिलाहाअ ॥ (प्रविश निर्वृतिला-
भाय) ॥ १ (उभौ प्रविशतः ।)

विदूषकः—अवधानेण दिष्टिं देहि । एदं कखु भवंतं विअ
लोहइदुकामाए पमदवणलच्छीए जुवदीवेसलज्जावअत्तिअं कुसु-
मणेवत्थं गहीदम् ॥ (अवधानेन दृष्टिं देहि । एतत्खलु भवन्त-
मिव लोभयितुकामया प्रमदवनलक्ष्म्या युवतिवेषलज्जापयितृकं
कुसुमनेपथ्यं गृहीतम्) ॥ २

धुरैः कूजितैः स्वरैः करणभूतैः । कूजतेर्भावे क्तः । मनसिजरुजः
मनसिजस्य मदनकर्तृकायाः रुजो रोगस्य सह्यतां सहनयोग्यत्वम् ।
सानुक्रोशं सदयं यथा तथा पृच्छता इव । “ दयानुकम्पा स्याद-
नुक्रोशः ” इत्यमरः । माधवेन वैशाखमासेन कर्त्रा । “ माधवौ हरि-
वैशाखौ ” इति त्रिकाण्डशेषः । मे मम अङ्गे शरीरे चूतप्रसवसुराभिः
चूतप्रसवानामाम्रगुच्छानां सुराभिः सुगन्धो यत्र तथाभूतः । दक्षिणः
दक्षिणायां दिशि भवः । “ दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । ”
इति मेदिनी । मारुतो वायुः कर्मभूतः । सान्द्रस्पर्शः सान्द्रो घनः
स्पर्शो यस्य तथाभूतः । करतल इव व्यापृतः परिवर्तितः । “ वसन्ते
दक्षिणो वातः ” इति कविसमयः । लोकेऽपि कश्चिदनामयमनुयुञ्जानः
सखा पृष्ठे करं परिवर्तयतीति द्रष्टव्यम् । अत्र मारुते सखिकार्येण
तद्व्यवहारारोपणात्समासोक्तिः । पृच्छतेवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा
करतल इति द्रव्योत्प्रेक्षा चेत्येतेषां सङ्करः । ४ समासोक्तिः समैर्य-
त्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥”
इति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४ ॥

१ निर्वृतिलाभाय सुखावाप्त्यर्थम् । “ निर्वृतिः सुस्थितावस्तं-
गमने च सुखे स्त्रियाम् । ” इति मेदिनी ॥

२ एतदिति । इवशब्दो भिन्नक्रमः । लोभयितुकामयेव लोभ-

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ॥ १

रक्ताशोकलताविशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः

प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् ।

आक्रान्ता तिलकक्रियापि तिलकैर्लग्नद्विरेफाञ्जनैः

सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीमाधवी योषिताम् ॥ ५ ॥

यितुम् आवर्जयितुं कामो वाञ्छा यस्यास्तथाभूतयेवेत्युत्प्रेक्षा । प्रम-
द्वनलक्ष्म्या अन्तःपुरोचितवर्नशोभया कर्ज्या । युवतिवेषस्य तरु-
णस्त्रीणां वेषस्य लज्जापयितृकं लज्जाकरम् । स्त्रीणां वेषतोऽपि
रमणीयमित्यर्थः । कुसुमनेपथ्यं पुष्पमयभूषणम् । “नेपथ्यं स्या-
दलंकारे ” इति मेदिनी ॥

१ विस्मयात् विस्मयम् आश्चर्यं प्राप्य । “ ल्यब्लोपे ” इति
कर्मणि पञ्चमी ॥

रक्तेति ॥ रक्ताशोकस्य लतया शाखयाऽविशेषितः न्यूनीकृत-
स्तिरस्कृत इति यावत् । गुणो रक्तिमरूपो यस्य तथाभूतः । तुलित
इति वाचस्पतिः । तथा च अवज्ञानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । “समे शा-
खालते ” इत्यमरः । बिम्बाधरालक्तकः बिम्बाधरे बिम्बसदृशे-
ऽधरे य आलक्तको यावकरसः स इति रक्ताशोक इत्यस्मात्पूर्वं
योज्यम् । “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” इति समासः । “उपमितं
व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ” इत्युपमितसमासस्तु ग्राम्यत्वान्ना-
ङ्गीकृत इति काट्यवेमः । पुरा विलासिन्योऽधरस्य रक्तिमातिशया-
विर्भावाद्यालक्तकं निषेञ्चन्ति स्म । किञ्च श्यामावदातारुणं श्यामं
नीलम् अवदांतं पाण्डुरम् अरुणं रक्तं च । “वर्णो वर्णेन” इति कर्म-
धारयः । कुरबकं कुरण्टकम् । प्रत्याख्यातविशेषकं प्रत्याख्यातः
निराकृतो विशेषकः पत्रभङ्गः कपोले क्रियमाणो येन तथाभूतम् ।
विशेषकः पत्रभङ्ग इति वाचस्पतिकाट्यवेमौ । अस्तीति शेषः ।
अपिः समुच्चये । लग्नद्विरेफाञ्जनैः लग्नाः संसक्ताः द्विरेफा भ्रमरा

(इत्युद्यानशोभां निरूपयतः ।) १

(ततः प्रविशति पर्युत्सुका मालविका ।) २

मालविका—अविण्णाअहिअअं भट्टारअं अहिलसंदी अ-
त्तणो वि दाव लज्जेमि । कूदो विहवो सिणिद्धस्स सहीजणस्स
वुत्तंतं आचखिखदुम्माण जाणे अप्पडिआरगुरुअं वेअणं केत्तिअं
कालं मअणो मं णइस्सदि त्ति । (इति कतिचित्पदानि गत्वा)
कहिं खु पत्थिद ल्लि । (विचिन्त्य) आं संदिठ्ठं देवीए । “माल-
विए ! गोदमचापलादो दोलापरिभट्टाए सरुजो मह चलणा ।
तुमं दाव तवणीआसोअस्स दोहलं णिव्वट्टेहि । जइ सो पंचर-
त्तअंतरे कुसुमं दंसेदि तदो अहं (इत्यन्तरा निःश्वस्य)
अहिलासपूरइत्तिअं पसादं दावइस्सं ” त्ति । ता जाव णिओअ-
भूमिं पढमं गदा होमि दाव अणुपदं मह चरणालंकारहत्थाए
बउलावलिआए आअंदव्वम् । ता परिदेविस्सं दाव वीसद्धं
मुहुत्तअम् ॥ (अविज्ञातहृदयं भट्टारकमभिलषन्ती आत्मनोऽपि
तावल्लजे । कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्य वृत्तान्तमाख्या-

एवाञ्जनं यत्र तथाभूतैस्तिटकैः तिलपुष्पैः । तिलकक्रिया तिल-
कस्य ललाटिकायाः क्रिया कर्म आक्रान्ता अभिभूता । अत एव
माधवी वैशाखसंबन्धिनी श्रीः शोभा कर्त्री।योषितां स्त्रीणाम् । “स्त्री
योषिदबला योषा ” इत्यमरः । मुखप्रसाधनविधौ मुखालङ्काररचना-
यां विषये सावज्ञेव अवज्ञयाऽवमाननया सहितेवेत्युत्प्रेक्षा । अवमा-
नयतीवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

१ निरूपयतः पश्यतः ॥

२ पर्युत्सुका उत्कण्ठिता ॥

तुम् । न जाने अप्रतीकारगुरुकां वेदनां कियन्तं कालं मदनो
 मां नेष्यतीति । कुत्र खलु प्रस्थितास्मि । आं संदिष्टं देव्या ।
 “मालविके ! गौतमचापलादोलापरिभ्रष्टायाः सरुजौ मम चरणौ।
 त्वं तावत्तपनीयाशोकस्य दोहदं निर्वर्तय । यदि स पञ्चरात्राभ्यन्तरे
 कुसुमं दर्शयति तदाहम् अभिलाषपूरयितृकं प्रसादं दापयिष्या-
 मि ” इति । तद्यावन्नियोगभूमिं प्रथमं गता भवामि तावदनुपदं
 मम चरणालङ्कारहस्तया बकुलावलिकया आगन्तव्यम् । तत्प-
 रिदेविष्ये तावद्विश्रब्धं मुहूर्तकम् ॥ (इति परिक्रामति ।) १

? अविज्ञातहृदयम् अविज्ञातम् अज्ञातं हृदयमाशयो यस्य
 तथाभूतं भट्टारकं राजानम् अभिलषन्ती इच्छन्ती । आत्मनः स्व-
 स्मादपि लजे । अविमृष्यकारित्वादिति भावः । सखीजनस्य सखी-
 जनायेत्यर्थः । वृत्तान्तं राजाभिलाषरूपामात्मनः प्रवृत्तिम् आख्या-
 तुं कथयितुम् । विभवः सामर्थ्यं कुतः न कुतोऽपीत्यर्थः । स्निग्ध-
 स्य प्रीतियुक्तस्य । कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तम् । “ काला-
 ध्वनोः ” इति द्वितीया । मदनः कर्ता । अप्रतीकारगुरुकाम् अप्रती-
 कारां प्रतिक्रियाशून्याम् अत एव गुरुकां गुर्वीम् । वेदनां दुःखम् ।
 नेष्यति प्रापयिष्यति । अकथितकर्मत्वाद्देदनाशब्दाद्वितीया । आम्
 इति स्मरणे । संदिष्टास्मि आज्ञप्तास्मि । गौतमचापलात् गौतस्य
 विदूषकस्य चापलात् चपलतया । दोलाप्रभ्रष्टायाः दोलायाः प्रे-
 ङ्कायाः सकाशात्परिभ्रष्टायाः पतितायाः । सरुजौ रुजया रोगेण
 सहितौ । तपनीयाशोकस्य पीताशोकस्य दोहदं पादाघातरूपम् ।
 तावत् साकल्येन निर्वर्तय निष्पादय । “ यावत्तावच्च साकल्ये ”
 इत्यमरः । पञ्चरात्राभ्यन्तरे पञ्चानां रात्रीणां समूहः पञ्चरात्रं तस्या-
 भ्यन्तरे मध्ये । “ सङ्ख्यापूर्वं रात्रम् ” इति क्लीबत्वम् । कुसुमं
 पुष्पं दर्शयति प्रकटीकरिष्यति प्रसोष्यते इत्यर्थः । निःश्वस्येति ।

विदूषकः—(दृष्ट्वा) ही ही ! एदं क्वलु सीहपाणुव्वेजिंअस्स
 'मच्छंडिआ उवणदा ॥ (आश्चर्यमाश्चर्यम् ! एतत्खलु सीधु-
 पानोद्वेजितस्य मत्स्यण्डिकोपनता) ॥ १

राजा—अये ! किमेतत् ? ॥ २

विदूषकः—एसा णादिपरिक्खिदवेसा ऊसुअवअणा एआ-
 इणी मालविआ अदूरे वट्टदि ॥ (एषा नातिपरिष्कृतवेषोत्सुक-
 वदना एकाकिनी मालविकाऽदूरे वर्तते) ॥ ३

अभिलाषस्य राजसमागमरूपत्वात्तस्य च दुर्घटत्वाद्विषादसूचको
 निःश्वासः । अभिलाषपूरयितृकम् इच्छायाः पूरकं प्रसादं पारितो-
 षिकमित्यर्थः । नियोगभूमिं नियोगस्याशोकदोहदपूरणरूपस्य
 कार्यस्य संबन्धिनीं भूमिम् अशोकसन्निहितां भूमिमित्यर्थः । चर-
 णालङ्कारहस्तया चरणालङ्काराः पादभूषणानि हस्ते यस्यास्तथाभू-
 तया । गृहीतचरणालङ्कारयेत्यर्थः । विश्रब्धं निःशङ्कं यथा तथा ।
 परिदेविष्ये विलपिष्यामि । सुहूर्तकं किञ्चित्कालपर्यन्तमित्यर्थः ॥

१ एतन्मालविकोपस्थानम् । सीधुपानेन मद्यपानेन उद्वेजितस्य
 विह्वलस्य मत्स्यण्डिका खण्डसिता नाम शर्कराविशेषः । उपनता
 उपस्थिता । यथा मद्यपानविह्वलस्य मदप्रशमनाय खण्डसितोप-
 कारिका भवति तथा मदनव्याधिपीडितस्य तवेयं मालविकेत्यर्थः ।
 तदुक्तं शङ्करपाण्डुरङ्गकृतटिप्पण्याम् । “ मत्स्यण्डिका खण्डसिता ”
 इति । तल्लक्षणमपि तत्रैव । “ वालुकेव भृशं सूक्ष्मं सुस्निग्धा सितपि-
 ङ्गला । मत्स्यण्डाकृतिसादृश्ययोगान्मत्स्यण्डिका स्मृता ॥ ”
 इति । “ मद्यति न हि मद्यं जातु चित्पीतमद्यं पिबति घृतसमेतां
 शर्करामेव सद्यः । ” इत्यजीर्णामृतमञ्जर्याम् ॥

२ एतद्विदूषकोक्तस्यैतच्छब्दस्यानुवादः । एतन्नाम किमिष्यर्थः ॥

३ नातिपरिष्कृतवेषा नातिपरिष्कृतोऽनत्यन्तोऽज्वलो वेषः प्रसा-

• राजा—(सहर्षम्) कथं मालविका ? ॥

विदूषकः—अह इम् ? ॥ (अथ किम् ?) ॥ १

राजा—शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बयितुम् ॥ २

त्वदुपलभ्य समीपगतां प्रियां

• तद्दयमुच्छ्वसितं मम विक्लवम् ।

तरुवृतां पथिकस्य जलार्थिनः

सरितमारसितादिव सारसात् ॥ ६ ॥

धनकर्म यस्यास्तथाभूता । राजैकासक्तत्वाद्द्रूषणादावनादरात् ।
अदूरे समीपे । उत्सुकमुत्कण्ठासूचकं म्लानमित्यर्थः वदनं यस्या-
स्तथाभूता ॥

१ अथ किम् । यच्चयोक्तं तदेव मालविकैवेत्यर्थः । “ अथ किं
स्वीक्रियार्थकम् ” इत्यनर्घराघवटीकायां रुचिकरः ॥

२ जीवितम् जीवम् । अवलम्बयितुं धारयितुम् । तस्य मालवि-
काश्रयत्वादिति भावः ॥

त्वादिति ॥ त्वत् त्वत्तः प्रियां मालविकां समीपगतां समीपे
वर्तमानाम् उपलभ्य ज्ञात्वा त्वद्वचनादनुमायेत्यर्थः । विक्लवं पूर्वं
विह्वलीभूतम् । मम हृदयं मनः कर्तुं । उच्छ्वसितं हर्षेण स्फीतम्
इति वाचस्पतिः । विक्लवं मूढम् । उच्छ्वसितमिदानीं लब्धसंज्ञमिति
त्वपरे । आरसितात् कृतशब्दात् । “ रस शब्दे ” इति धातोः क्तः ।
सारसात् हंसभेदात् अनुमाने हेतुभूतात् । तरुवृतां वृक्षच्छन्नां
सरितं नदीम् उपलभ्येत्यनुषङ्गः । जलार्थिनः पानीयमिच्छोः
पथिकस्य पान्थस्य हृदयमिव । “ तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च
मरालादिकः पक्षिसङ्घः ” इति कविसमयेषु विश्वनाथः । तथा
तृप्त्या विह्वलान्तरः पान्थो हंसरसितान् जलमनुमाय संतुष्यति
एवमहमपि त्वद्वाक्येन मालविकामदूरवर्तिनीमनुमाय संतुष्ट इति

क तत्रभवती ? ॥

विदूषकः—एसा तरुराइमज्झादो णिकंता इदो ज्जेव्व परि-
वट्ठंती दीसदि ॥ (एषा तरुराजिमध्याग्निष्क्रान्तेत एव परिवर्त-
माना दृश्यते) ॥ १

राजा—पश्याम्येनाम् ॥

विपुलं नितम्बदेशे मध्ये क्षामं समुन्नतं कुचयोः ।

अत्यायतं नयनयोर्मम जीवितमेतदायाति ॥ ७ ॥

सखे ! पूर्वस्मादवस्थान्तरमारूढा तत्रभवती । तथा हि ॥ २

भावः । उपमालङ्कारः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । “ द्रुतविलम्बितमाह
नभौ भरौ ” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

१ तरुराजेर्वृक्षश्रेण्याः मध्यात् निष्क्रान्ता निर्गता । परिवर्त-
मानागच्छन्ती ॥

विपुलमिति ॥ नितम्बदेशे कटिपश्चाद्भागे विपुलं विस्तृतम् ।
मध्येऽवलग्रे क्षामं कृशम् । “ क्षायो मः ” इति निष्ठातस्य मः । कुच-
योः स्तनद्वये समुन्नतमुच्छ्रितम् । नयनयोर्नेत्रद्वये अत्यायतम् अ-
तिविशालम् । एतत्प्रत्यक्षायमाणं मम जीवितं जीवितहेतुर्मालविका
आयाति आगच्छति । अत्र जीवितमिति हेतुहेतुमतोरभेदेनाभिधा-
नाद्धेतुरलङ्कारः । “ अभेदेनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह । ” इत्युक्तेः ।
एकस्यैव जीवितस्य विषयभेदादनेकधोल्लेखादुल्लेखश्चेत्यनयोः
सङ्करः । “ क्वचिद्भेदाद्गृहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्या-
नेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥ ” इत्युक्तेः । “ अकृशं कुच-
योः कृशं बलग्रे विपुलं वक्षसि विस्तृतं नितम्बे । अधरेऽरुणमावि-
रस्तु चित्ते करुणाशालि कपालि भागधेयम् ॥ ” इत्ययमस्यैव प्रति-
च्छायायमानः श्लोकः कुवलयानन्द उल्लेखोदाहरणम् । आर्या ॥७॥
२ अवस्थान्तरं मन्मथव्यथोचितामन्यामवस्थाम् । उपारूढा
प्राप्ता । तत्रभवती मालविका ॥

• शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमाभाति परिमिताभरणा ।

माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमेव कुन्दलता ॥ ८ ॥

विदूषकः—एसा वि भवं विअ मअणव्वाहिणा परिमिट्ठा
बहिस्सदि ॥ (एषापि भवानिव मदनव्याधिना परिमृष्टा भवि-
ष्यति) ॥ १

राजा—सौहार्दमेवं पश्यति ॥ २

मालविका—अअं सो ललितसुकुमारदोहलापेक्खी अगि-
हीदकुंसुमणेवत्थो उक्कंठिदाए मह सोअं अणुकरेदि असोओ ।
जाव से पच्छाअसीदले सिलापट्टए णिसण्णा अत्ताणं विणोदेमि ॥
(अयं स ललितसुकुमारदोहदापेक्षी अगृहीतकुसुमनेपथ्य उत्क-
ण्ठिताया मम शोकमनुकरोत्यशोकः । यावदस्य प्रच्छायशीतले
शिलापट्टके निषण्णाऽऽत्मानं विनोदयामि) ॥ ३

शरकाण्डेति ॥ शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थला शरस्य वेणुविशेष-
स्य काण्डं पर्वव पाण्डु विरहतापात् धवलं गण्डस्थलं कपोलदेशो
यस्याः तथाभूता । परिमिताभरणा अनत्यधिकभूषणा इयं मालविका
कर्त्री । माधवपरिणतपत्रा माधवेन वैशाखेन परिणतानि पत्राणि
पल्लवा यस्यास्तथाभूता । कतिपयकुसुमा परिमितपुष्पा कुन्दलता
कुन्दवल्लीव आभाति शोभते । बिम्बानुबिम्बेन पूर्णोपमा ।
आर्या जातिः ॥ ८ ॥

१ मदनव्याधिना मदनरूपेण रोगेण । परिमृष्टा अभिभूता ॥

२ सौहार्दं सुहृत्त्वम् । युवादित्वाद्भावेऽञ् । पश्यति संभावयती-
त्यर्थः । सख्यादेवं संभाव्यत इति भावः ॥

३ ललितेति । ललितं रमणीयं सुकुमारं च दोहदं नारीपादाघा-
तरूपम् अपेक्षत इच्छतीति तथाभूतः मालविकापक्षे दोहदमिच्छा-

विदूषकः—सुदं भवदा ? उक्कण्ठिद लि ति अत्तभोदी मंतेदि ॥

(श्रुतं भवता ? उत्कण्ठितास्मीत्यत्र भवती मन्त्रयते) ॥ १

राजा—नैतावता भवन्तं प्रसन्नतर्कं मन्ये । कुतः ॥ २

बोढा कुरबकरजसां किसलयपुटभेदशीकरानुगतः ।

अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति मनसो मलयवातः ॥ १ ॥

(मालविकोपविष्टा ।)

विषयो राजसमागमः । अगृहीतकुसुमनेपथ्यः अगृहीतं न स्वीकृतं कुसुमनेपथ्यं पुष्पमयं भूषणं येन तथाभूता मालविकाप्यगृहीतनेपथ्या । अत एव उत्कण्ठितायाः कान्तं सस्पृहं यथा तथा स्मरन्त्याः सञ्जातोत्कण्ठायाः । “ स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठा ” इत्यमरटीकायां शब्दार्णवः । शोकं शोकावस्थामित्यर्थः । अनुकरोति इवेति गम्यम् । प्रच्छायशीतले प्रकृष्टा च्छाया यत्र स प्रच्छायः तथाभूते अत एव शीतले शीते । शिलापट्टके पाषाणफलके । निषण्णा उपविष्टा विनोदयामि रमयामि ॥

१ अत्र भवती मालविका । मन्त्रयते गुप्तं परिभाषते । “ मत्रि गुप्तपरिभाषणे ” इत्यस्माच्चुरादेर्लट् ॥

२ एतावता उत्कण्ठितास्मीति वचनश्रवणमात्रेण । प्रसन्नतर्कं प्रसन्नो निर्दोषस्तर्को मालविकाया उत्कण्ठितत्वानुमानं यस्य तथाभूतम् । “ प्रसन्नप्रायस्ते तर्कः ” इति मालतीमाधवे ॥

बोढेति ॥ कुरबकरजसां कुरण्टकपुष्पपरागाणां बोढा धारकः । अनेन सौगन्ध्यं ध्वन्यते । वहतेः “ ण्वुल्तृचौ ” इति तृचि “ सहिवहोरोदवर्णस्य ” इत्योत् । तद्योगे च “ कर्तृकर्मणोः कृति ” इति रजःशब्दात्षष्ठी । किसलयपुटभेदशीकरानुगतः किसलयानां नवपल्लवानां पुटानि संश्लेषान् भिनत्ति विघटयति तथाभूतः । शीकरैरम्बुकणैरनुगतोऽनुसृतश्चेति मन्दत्वं शैत्यं च व्यज्यते । भिनत्तेः कर्मण्यण् । मलयवातः मलयाचलसम्बन्धी वायुः कर्ता ।

राजा—सखे ! इतस्तावदावां लतान्तरितौ भवावः ॥ १

विदूषकः—इरावदिं विअ अदूरे पेक्खामि ॥ (इरावती-
मिवादूरे प्रेक्षे) ॥ २

राजा—न हि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतङ्गजः ॥ (इति
विलोकयन् स्थितः ।) ३

मालविका—हिअअ ! णिरवलंबणादो अदिभूमिलंबिणो
मणोरहादो विरम । किं मं आआसिअ ? ॥ (त्वदय ! निरवल-
म्बनादतिभूमिं गतान्मनोरथाद्विरम । किं मामायास्य ?) ॥ ४

(विदूषको राजानं वीक्षते ।)

राजा—पश्य महत्त्वं स्नेहस्य ॥

मनसः अनिमित्तोत्कण्ठाम् अनिमित्तां विरहादिहेतुशून्यामुत्कण्ठा-
मौत्सुक्यम् । अपिभिन्नक्रमः । अनिमित्तामप्युत्कण्ठामित्यर्थः । ज-
नयति ॥ ९ ॥

१ लतान्तरितौ मालविकाया भावज्ञानाय लतानिगूढौ ॥

२ इरावतीं राज्ञः कनीयसीं भार्याम् । इवेति संदेहे । राज्ञस्त्रासा-
र्थमियमुक्तिः ॥

३ न हीति । यथा मतङ्गजः हस्ती कमलिनीं दृष्ट्वा तल्लोभाविष्ट
इति यावत् । ग्राहं स्वविरुद्धमपि मकरं नावेक्षते न गणयति तथा
मालविकाभिनिविष्ट इरावतीं न गणयामीति भावः ॥

४ निरवलम्बनादाश्रयशून्यात् । अतिभूमिलङ्घिनः अतिभूमिमत्य-
न्तावस्थां लङ्घते गच्छति तथाभूतात् । “ककिवाकि” इत्यादिदण्डके
पठितादत्यर्थकालाविधातोरिनिः । अतिभूम्या अतिशयेन लङ्घयति
पीडयति तथाभूताद्वा मनोरथादभिलाषात् । विरम “जुगुप्साविराम ”
इत्यपादानत्वम् । आयास्य श्रमयित्वा किं किं फलम् ? न किमपीति
भावः ॥

औत्सुक्यहेतुं विवृणोषि न त्वं
तत्त्वावबोधैकफलो न तर्कः ।

तथापि रम्भोरु करोमि लक्ष्य-

मात्मानमेषां परिदेवितानाम् ॥ १० ॥

विदूषकः—संपदं भवदो णिस्संसअं भविस्सदि । एसा
अप्पिदमअणसंदेसा विविक्ते णं बउलावलिआ उवगदा ॥ (साम्प्र-
तं भवतो निःसंशयं भविष्यति । एषाऽर्पितमदनसंदेशा विविक्ते
ननु बकुलावलिकोपगता) ॥ १

राजा—अपि स्मरेदभ्यर्थनाम् ॥ २

औत्सुक्येति ॥ हे रम्भोरु रम्भे कदल्याविव सुकुमारौ ऊरू
यस्यास्तथाभूते मालविके ! त्वं कर्त्री । त्वम् औत्सुक्यहेतुम् औत्सुक्य-
स्योत्कण्ठयाः हेतुं कारणं न विवृणोषि न प्रकाशयसि । ननु तथापि
तर्क्यतां मदुत्कण्ठाहेतुरित्याशङ्कां परिहरति । तर्कः अनुमानं तु
तत्त्वावबोधैकफलः तत्त्वस्य परमार्थस्य अवबोधो ज्ञानं फलं यस्य
तथाभूतो न व्यभिचाराद्यनेकदोषसंभवात्तवोत्कण्ठया बीजं तत्त्वतो
नानुमातुं शक्यमिति भावः । तथापि तवोत्कण्ठाबीजाज्ञानेऽपि एषां
त्वत्कृतानां परिदेवितानां विलापानां लक्ष्यमुद्देश्यम् आत्मानं मामि-
त्यर्थः करोमि । मामुद्दिश्यैव तवेयमुत्कण्ठति तर्कयामि । कामी स्व-
तां पश्यतीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

१ साम्प्रतम् इदानीं भवतः तव निःसंशयं संशयाभावः । अर्पि-
तमदनसंदेशा अर्पितः प्रदत्तः कथित इति यावत् मदनसंदेशः मद्-
नविषयि वार्चिकं यस्यै तथाभूता । तव संदेशं श्रावितेत्यर्थः ।
विविक्ते रहसि इति रहस्यप्रकाशयोग्यत्वं सूच्यते । “ विविक्त-
विजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः । ” इत्यमरः ॥

२ अभ्यर्थनां प्रार्थनां मदनसंदेशरूपाम् ॥

विदूषकः—किं दाणिं एसा दासीए दुहिदा दाव गुरुअं संदेसं विस्मरेदि ॥ (किमिदानीमेषा दास्या दुहिता तावद्गुरुकं संदेशं विस्मरति) ॥ १

(प्रविश्य चरणालङ्कारहस्ता बकुलावलिका ।)

बकुलावलिका—अवि सुहं सहीए ? ॥ (अपि सुखं सख्याः ?) ॥

मालविका—अम्भो बउलावलिआ उवट्टिदा । सहि ! साअदं दे उवविस ॥ (अहो बकुलावलिकोपस्थिता । सखि ! स्वागतं त उपविश) ॥

बकुलावलिका—(उपविश्य) हला ! तुमं दाणिं जोग्गदाए णिउत्ता । ता एकं दे चलणं उवणेहि जाव सालत्तअं सणूउरं अ करेमि ॥ (हला ! त्वमिदानीं योग्यतया नियुक्ता । तदेकं ते चरणमुपनय यावत्सालक्तकं सनूपुरं च करोमि) ॥ २

मालविका—(स्वगतम्) हिअअ अलं सुहिदाए । उवट्टिदो अअं विहवो । कहं दाणिं अत्ताणं मोचेअम् । अह वा एदं एव्व मे मित्तुमंडणं भविस्सदि ॥ (हृदय ! अलं सुखितया । उपस्थितोऽयं विभवः । कथं वेदानीमात्मानं मोचयेयम् । अथवा एतदेव मे मृत्युमण्डनं भविष्यति) ॥ ३

१ दास्याः चेट्याः दुहिता पुत्री । इति गालिः ॥

२ योग्यतया दोहदनिर्वर्तनार्हतया । नियुक्ता अधिकृता । अत्रेति शेषः । अत्रास्मिन् कर्मणि । उपनय मत्समीपे कुरु । सालक्तकमालक्तकरसेन युक्तं सनूपुरं नूपुरेण तुलाकोट्या सहितं च ॥

३ सुखितया सुखयुक्तत्वेन अलम् । कुत इत्याह । उपस्थित

बकुलावलिका-किं विआरेसि? उस्सुआ वखु इमस्स
 तवणीआसोअस्स कुसुमोग्गमे देवी ॥ (किं विचारयसि?
 उत्सुका खत्वस्य तपनीयाशोकस्य कुसुमोद्गमे देवी) ॥ ३

राजा-कथम् अशोकदोहदनिमित्तोऽयमारम्भः? ॥ २

विदूषकः-किं णु खु आणासि तुमं । “मह कालिणादो
 देवीमं अन्तेउरणेवत्येण योजइस्सदि” ति ॥ (किं नु खलु जा-
 नासि त्वम् । “मम कारणाद्देवीमामन्तःपुरनेपथ्येन यो-
 जयिष्यति” इति) ॥ ३

इति । अयं पुरोवर्ती विभवः आलक्तकरसनिषेकभूषणधारणाद्यैश्व-
 र्यम् । उपस्थितः प्राप्तः । अस्य विभवस्य प्रियसन्निधिमात्रधारण-
 योग्यत्वात्प्रियस्य च नितान्तं दुर्लभतया केवलं मदनव्यथोत्तेजको
 दुःखमात्रहेतुरयं विभव इति सुखित्वेनालमिति भावः । “विभवो
 रै मोक्षैश्वर्यं” इति मेदिनी । इदानीं साम्प्रतमात्मानं निजदेहं
 कथं मोचयेयम् अस्यात्कर्षणो मुक्तं करिष्यामि । एतदेव पुरः-
 स्थितमलङ्करणमेव यावत्करसनिषेक एव वा । मृत्युमण्डनं मर-
 णालङ्करणम् । एतस्य मदनोद्दीपकत्वात्तद्यथायाश्च दुःसहत्वादिति
 भावः । अनेन कालक्षेपासहिष्णुत्वादौत्सुक्यं नाम व्यभिचारभाव उ-
 च्यते । “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।” इत्युक्तेः ॥

१ कुसुमोद्गमे पुष्पोत्पत्तौ विषये । उत्सुका कालक्षेपासहिष्णुः ।
 अतोऽलं विचारेण । त्वरय दोहदं पूरयितुमिति भावः ॥

२ कथमिति प्रश्ने । अशोकदोहदनिमित्तः अशोकदोहदं निमित्तं
 कारणं यस्य तथाभूतः । आरम्भ उद्यमः । अशोकदोहदार्थमियमलं-
 क्रियते न मत्सङ्गमार्थम् इति प्रश्नस्याकूतम् । “कथं हर्षे च गर्हा-
 यां प्रकारार्थे च सम्भ्रमे । प्रश्ने संभावनायां च” इति मेदिनी ॥

३ किञ्चु इति प्रश्ने । खलु निश्चयेन जानासि किम् इत्यर्थः ।
 ज्ञेयमाह । मम राज्ञः कारणादर्थे देवी धारिणी नाम राज्ञो महिषी

मालविका—(पादमुपहरति) हला ! मरिसेहि दाणिम् ॥
(हला ! मर्षयेदानीम्) ॥ १

बकुलावलिका—अइ ! सरीरं सि मे ॥ (अयि ! शरीरमसि
मे) (नाट्येन चरणसंस्कारमारभते) ॥ २

राजा—चरणान्तनिवेशितां प्रियायाः

सरसां पश्य वयस्य रागलेखाम् ।

प्रथमामिव पल्लवप्रसूतिं

हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य ॥ १० ॥

कर्त्री । इमां मालविकाम् । अन्तःपुरनेपथ्येन अत्रान्तःपुरशब्द
उपचारादन्तःपुरवर्तिरमणीवाचकः । अन्तःपुरस्यान्तःपुरवर्तिनार्याः
नेपथ्येनालङ्कारेण योजयिष्यति । इति जानासि किन्तु इत्यनेन
संबन्धः । नमोक्तिरियम् ॥

१ उपहरति अर्पयति । हलेति । हला साखि । मर्षय क्षमस्व ।
त्वदङ्गे मत्पादार्पणरूपमविनयमित्यर्थः ॥

२ शरीरमसीति । तथा च मदङ्गे पादार्पणं नाविनय इति भावः ।
चरणसंस्कारं चरणयोः संस्कारं यावकरसनिषेकरूपम् । यदन्यस्य
गुणा अन्यत्राधीयन्ते स संस्कारः । तथा चात्रालक्तकगतरक्तिमन्-
श्रणयोराधानम् । “ संस्कारः प्रतियत्नेऽनुभवे ” इति मेदिनी ।
प्रतियत्नो गुणाधानम् ॥

चरणान्तेति ॥ हे वयस्य सखे । प्रियायाः मालविकायाः ।
चरणान्तनिवेशितां चरणान्ते पादाग्रे निवेशितां योजितां विराचि-
तामिति यावत् । सरसाम् आर्द्राम् । रागलेखां रागस्य आलक्तक-
रक्तिमो लेखां रेषां कर्मभूताम् । हरदग्धस्य हरेण शिवेन दग्धस्य
भस्मीकृतस्य मनोभवद्रुमस्य मदनरूपवृक्षस्य प्रथमामाद्यां पल्लव-
प्रसूतिं किसलयोत्पत्तिम् इवेत्युत्प्रेक्षा । पश्य । अत्र मनोभवे द्रुम-
त्वारोपाद्रूपकं पल्लवप्रसूतिसम्भावनादुत्प्रेक्षाया अङ्गमित्युत्प्रेक्षारूप-

विदूषकः—चरणानुरूपो तत्तभोदीए अहिआरो उवक्खि-
त्तो ॥ (चरणानुरूपस्तत्रभवत्या अधिकार उपक्षितः) ॥ १

राजा—सम्यगाह भवान् ॥

नवकिसलयरागेणार्द्रपादेन बाला

स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।

अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा

प्रणमितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम् ॥ १२ ॥

विदूषकः—पहरिस्सदि तत्तभोदी तुमं अवरद्धम् ॥ (प्रह-
रिष्यति तत्रभवती त्वामपराद्धम्) ॥ २

राजा—मूर्धा प्रतिगृहीतं वचः सिद्धिदर्शिनो ब्राह्मणस्य ॥ ३

कयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

१ तत्रभवत्या मालविकायाः । चरणानुरूपः चरणयोर्योग्यः
सुकुमार इत्यर्थः । अधिकारोऽशोकदोहदनिर्वर्तनरूपं कर्म । उप-
क्षितोऽर्पितः ॥

नवेति ॥ बाला मालविका कर्त्री । नवकिसलयरागेण नवकि-
सलयानां नवीनपल्लवानामिव रागो रक्तिमा यत्र तथाभूतेन । आर्द्र-
पादेन आलक्तकस्निग्धचरणेन करणभूतेन । द्वौ द्वावेवेत्यर्थः । हन्तुं
ताडयितुम् अर्हति योग्या भवति । कौ तौ द्वावित्याह । दोहदापे-
क्षया दोहदस्य नारीपादाघातरूपस्य अपेक्षया इच्छया दोहदपूर-
णार्थमित्यर्थः । अकुसुमितम् असञ्जातपुष्पम् । तारकादित्वादितत्र
अशोकं वा । आर्द्रापराधम् आर्द्रः स्निग्धः प्रणयकृत इत्यर्थः
अपराधो यस्य तथाभूतम् अत एव प्रणमितशिरसं कान्तं वा । परि-
संख्यालङ्कारः मालिनी वृत्तम् ॥ १२ ॥

२ तत्रभवती मालविका । अपराद्धं कृतापराधं त्वाम् ॥

३ मूर्धा शिरसा प्रतिगृहीतं स्वीकृतम् । संमानितमित्यर्थः ।

(ततः प्रविशति युक्तमदेरावती चेटी च ।) ?

इरावती—हंजे णिउणिए ! सुणामि बहुसो “ मदो किल
इत्थिआअणस्स विसेसमंडणं ” ति । अवि सच्चो एसो लोअ-
वादो ? ॥ (हञ्जे निपुणिके ! शृणोमि बहुशः “ मदः किल
स्त्रीजनस्य विशेषमण्डनम् ” इति । अपि सत्य एष लोकवादः ?) ॥ २

निपुणिका—पढमं लोअवादो एव्व सम्पदं सच्चो संवुत्तो ॥
(प्रथमं लोकवाद एव साम्प्रतं सत्यः संवृत्तः) ॥ ३

इरावती—अलं मयि सिणेहेण । कहेहि कुदो दाणिं अव-
गमिदव्वं दोलाघरं पढमं गदो भट्टा ण वे ति ॥ (अलं मयि
स्नेहेन । कथय कुत इदानीमवगन्तव्यं दोलागृहं प्रथमं गतो
भर्ता न वेति) ॥ ४

प्रश्रयोक्तिरियम् । सिद्धिदर्शिनः सिद्धिं भाविनीं कार्यसिद्धिं पश्यति
साक्षात्करोति तथाभूतस्य भविष्यद्विद् इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तव ।
वचः भाषणम् ॥

? युक्तमदा युक्तः संक्रान्तः मदो मधुपान जन्मा । यस्यां
तथाभूर्ता ॥

२ हञ्जे चेटी । निपुणिका तन्नामा चेटी । विशेषमण्डनं विशेषं
स्वर्णादिभूषणापेक्षयाऽधिक्ययुतं मण्डनं भूषणम् । इतीति शृणो-
मीत्यनेन संबन्धः ॥ मदो हि स्त्रीणां स्वाभाविकोऽलङ्कार इति
लोकवादो लोकानामुक्तिः । सत्यो यथार्थः । लोकवादान्वय्येतत् ॥

३ प्रथमं भवच्छरीरे प्रादुर्भावात्प्राक् । लोकवाद एव अननुभूत-
त्वादिति भावः । साम्प्रतम् अधुना । त्वयि प्रत्यक्षीभावे । सत्यो
यथार्थः ॥

४ मयि मद्भिषयिणा स्नेहेन स्नेहोत्थापितया प्रियोक्तयेत्यर्थः ।

निपुणिका-भट्टिणीए अखण्डिदाशे पणआदो ॥ (भट्टिन्या
अखण्डितात्प्रणयात्) ॥ १

इरावती-अलं सेवाए । मज्झत्थदं परिगहिअ भणाहि ॥
(अलं सेवया । मध्यस्थतां परिगृह्य भण) ॥ २

निपुणिका-णं वसंतोस्सवुवाअणलोलुबेण अज्जगोदमेण
कहिदं “तुवरेदु भट्टिणी” ति ॥ (ननु वसन्तोत्सवोपायनलो-
लुपेनार्यगौतमेन कथितं “त्वरतां भट्टिनी” इति) ॥ ३

इरावती-(अवस्थासदृशं परिक्रम्य) हञ्जे ! मदेण गिला-
अमाणं अत्ताणं अज्जउत्तस्स दंसणे हिअअं तुवरावेदि । चलणा
उण ण ओसलंति ॥ (हञ्जे ! मदेन ग्लायन्तमात्मानमार्यपुत्र-
स्य दर्शने हृदयं त्वरयति । चरणौ पुनर्न प्रसरतः) ॥ ४

कुतः केन हेतुना । दोलागृहं दोलासहितं गृहम् । दोलाक्रीडनालय
इत्यर्थः । भर्ता राजा ॥

१ भट्टिन्याः कनिष्ठाया राजभार्यायास्तव । अखण्डितादविच्छि-
न्नात्प्रणयादनुरागाद्धेतोः । यद्भवत्यां तस्य अखण्डितः प्रणयस्त-
दनुमीयते प्रथममेव तस्य गमनमिति भावः ॥

२ सेवया सेवोचितेन परितोषजनकेन वाक्येनेत्यर्थः । मध्य-
स्थतां पक्षपातित्वाभावमित्यर्थः ।

३ वसन्तोत्सवोपायनलोलुपेन वसन्तर्तौ क्रियमाणस्योत्सवस्य
संबन्धिषूपायनेषु वायनेषु लोलुपेन अतिमत्रिलुब्धेन । त्वरता-
मागमनाय त्वरां करोतु । गौतमस्य वायनलुब्धत्वाद्वायनानां
च राजानमन्तरा दुर्लभत्वान्नृपसहितस्यात्मन आगमनसूचकाद्देव्याः
सत्वरागमनाभिधानाच्च विदूषकेण तत्रानीत एव भर्तेति निश्चीयत
इति भावः । “व्रतोपायनधायने” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

४ अवस्थासदृशम् अवस्थायाः मदानुभवदशायाः सदृशं योग्यं

• निपुणिका—णं संपत्त म्ह दोलाघरम् ॥ (ननु संप्राप्ते, स्त्रो दोलागृहम्) ॥

इरावती—णिउणिए ! अज्जउत्तो एत्थ ण दीसदि ॥ (निपु-
णिके ! आर्यपुत्रोऽत्र न दृश्यते) ॥

निपुणिका—णं भट्टिणी आलोएदु । परिहासणिमित्तं कहिं
वि गूढेण भट्टिणा होदव्वं । अम्हे वि इमं पिअंगुलदापरिक्खित्तं
असोअसिलापट्टअं पविसामो ॥ (ननु भट्टिन्यालोकयतु । परि-
हासनिमित्तं कापि गूढेन भर्त्रा भवितव्यम् । आवामपीमं प्रियङ्गु-
लतापरिक्षिप्तमशोकशिलापट्टकं प्रविशामः) ॥ १

इरावती—तहा ॥ (तथा) ॥

यथा तथा । परिक्रम्य पादौ विन्यस्य । हञ्जे चेष्टि । हृदयं मनः
कर्तुं । मदेन करणभूतेन ग्लायन्तं म्लानतां गच्छन्तमात्मानं
शरीरं प्रति आर्यपुत्रस्य राज्ञो दर्शने विलोकने विषये त्वरयति
त्वरायुक्तं करोति । चरणौ पादौ पुनरिति तु इत्यस्यर्थे । न प्रसरतः
न गच्छतः । मदेन विक्रवत्वादिति भावः ॥

१ भट्टिनी अकृताभिषेका राजभार्या भवतीरावतीत्यर्थः ।
“ देवी कृताभिषेकभ्यामितरासु तु भट्टिनी । ” इत्यमरः । परिहास-
निमित्तम् उपहासार्थम् । गूढेन अन्तर्हितेन भर्त्रा राज्ञा भवितव्यम् ।
भावे तव्यः । प्रियङ्गुलतापरिक्षिप्तं प्रियङ्गुलतया फलिनीवह्न्या
परिवृतम् । शिलापट्टकं पाषाणफलकम् । प्रविशामो गच्छाम इति
यावत् ॥

निपुणिका—(विलोक्य) आलोअदु भट्टिणी चूदंकुरं वि-
चिण्णंतीणं अम्हाणं पिपीलिआहिं दंसिदम् ॥ (आलोकयतु
भट्टिनी चूताङ्कुरं विचिन्वत्योरावयोः पिपीलिकाभिर्दष्टम्) ॥ १

इरावती—किं विअ एदम् ? ॥ (किमिवेदम् ?) ॥

निपुणिका—एसा असोअपादवच्छाआए मालविआए वउ-
लावलिआ चरणालंकारं णिव्वट्टेदि ॥ (एषाऽशोकपादपच्छाया-
यां मालविकाया बकुलावलिका चरणालङ्कारं निर्वर्तयति) ॥ २

इरावती—(शङ्कां रूपयित्वा) अभूमी इअं मालविआए कंहं
एत्थ तक्केसि ? ॥ (अभूमिरियं मालविकायाः कथमत्र तर्क-
यसि ?) ॥ ३

१ आवयोः चूताङ्कुरम् आम्राङ्कुरं विचिन्वतोर्मार्गयतोः सत्योः ।
पिपीलिकाभिर्दष्टं दंशः कृतः । यथा चूताङ्कुरान्वेषणे क्रियमाणे
मध्ये पिपीलिकादंशश्चित्तस्य वृत्तिं निरुणाद्धि एवंराजानमन्विच्छतो-
रावयोर्मध्ये मालविकादर्शनं चित्तमाकर्षतीति भावः । अत्र राजा-
नमन्विच्छतोरावयोरग्रतो मालविका तिष्ठतीति वक्तव्ये तस्यैव
प्रतिबिम्बेन वर्णनाल्ललितं नामालङ्कारः । “ कर्णे स्याद्वर्ण्यवृत्तान्त-
प्रतिबिम्बस्य वर्णनम् । ललितम् ” इत्युक्तेः ॥

२ अशोकपादपच्छायायाम् अशोकवृक्षस्य च्छायायाम् । माल-
विकायाः । निर्वर्तयति निष्पादयति ॥

३ रूपयित्वा प्रकाश्य । इयं चरणालङ्कारनिर्वर्तनक्रिया मालवि-
कायाश्चेदद्या इति भावः । अभूमिः अयोग्या । उत्तमस्त्रीणामेवा-
धिकारात् । अत्र अस्मिन् विषये । कथं केन प्रकारेण तर्कयसि
संभावयसि ॥

निपुणिका—तक्केमि दोलापरिभ्रंसिदाए सरुअचलणाए दे-
वीए असोअदोहलाहिआरे मालविआ णिवुत्ते त्ति । अण्णहा कहं
देवी सअं धारिदं णूउरजुअलं परिअणस्स अब्भणुजाणिस्सदि ॥
(तर्कयामि दोलापरिभ्रष्टया सरुजचरणया देव्याऽशोकदोहदाधि-
कारे मालविका नियुक्तेति । अन्यथा कथं देवी स्वयं धारितं
नूपुरयुगलं परिजनस्याभ्यनुज्ञास्यति) ॥ १

इरावती—महती कखु से संभावना ॥ (महती खल्वस्याः
संभावना) ॥ २

निपुणिका—किं ण अण्णेसीअदि भट्टा ? ॥ (किं नान्वि-
ष्यते भर्ता ?) ॥ ३

१ दोलापरिभ्रष्टया दोलायाः सकाशात्पतितया । अत एव सरु-
जचरणया सरुजौ रोगयुक्तौ चरणौ यस्यास्तथाभूतया देव्या
धारिण्या कर्त्या । अशोकदोहदाधिकारे अशोकस्य नभ्रीपादताड
नरूपदोहदस्य क्रियायाम् । नियुक्ता अधिकृता । स्वप्रतिनिधित्वेन
योजितेत्यर्थः । स्वोक्तं द्रढयति । अन्यथेति । अन्यथा ममोक्तिसं-
भवाभावे स्वयं धारितम् आत्मना धृतम् इत्यन्यजनधारणायोग्यत्वं
ध्वन्यते । परिजनस्य सेवकलोकस्य तेन धारयितुमित्यर्थः । अभ्य-
नुज्ञास्यति अनुमोदिष्यते ॥

२ अस्यास्तवेत्यर्थः । महती उत्कटकोटिका अदितथेति यावत् ।
संभावना तर्कः ॥

३ किं कथम् ॥

इरावती—हञ्जे ! मे चलणा अग्गदो ण पवट्टन्दि । मदो मं
विअरेदि । आसंकिदस्स दाव अंतं गमिस्सं । (मालविकां निरूप्य-
प्यात्मगतम्) ठाणे खु कादरं मे हिअअम् ॥ (हञ्जे ! मे चर-
णावप्रतो न प्रवर्तेते । मदो मां विकारयति । आशङ्कितस्य
तावदन्तं गमिष्यामि । स्थाने खलु कातरं मे हृदयम्) ॥ १

बकुलावलिका—(मालविकायै चरणं दर्शयन्ती) अवि-
रोअदि दे राअरेहाविण्णासो ? ॥ (अपि रोचते ते रागरेखावि-
न्यासः ?) ॥ २

मालविका—अत्तणो चलणं ति लज्जेमि णं पसंसिदुम् ।
केण सिप्पसाहणकलाए एव्वं अभिणीदासि ॥ (आत्मनश्चरण-
मिति लज्जे प्रशंसितुम् । केन शिल्पसाधनकलायामेवमभिनी-
तासि) ॥ ३

१ हञ्जे चेदि । न प्रवर्तेते न प्रसरतः । तत्र हेतुः । मद इति ।
तावत्प्रथमम् आशङ्कितस्य अस्यां मालविकायां राजानुरागशङ्काया
मदुद्भाविताया इत्यर्थः । आशङ्कितमिति नपुंसके भावे क्तः । अन्तं
पारम् । किमर्थमियमागतेति निर्णेप्यामीत्यर्थः । निरूप्य दृष्ट्वा । हृदयं
मनः । कातरं भीरु । मालविकायां राजानुरागस्य संभावनया इति
भावः । स्थाने योग्यम् । अभ्रेतीति शेषः । मालविकाया लावण्या-
तिशययुक्तत्वादत्र राजानुरागस्य संभवादिति भावः ॥

२ रागरेखाविन्यासः रज्यतेऽनेन रागः । कर्णो घञ् । रञ्जनसाधनं
द्रव्यमालक्तकरसरूपं तस्य रेखाया रेषाया विन्यासो रचना । ते तुभ्यं
रोचते । अपीति प्रश्ने । “ रुच्यर्थानां प्रियमाणः ” इति चतुर्थी ॥

३ आत्मनः स्वस्य । चरणं पादः । “ पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ”
इत्यमरः । शिल्पस्य साधनं निष्पादनमेव कला तत्र । अभिनी-
तासि नैपुण्यं प्रापितासि शिक्षितासीत्यर्थः ॥

बकुलावलिका—एत्थ खु भट्टिणो सिस्सहि ॥ (अत्र खलु भर्तुः शिष्यास्मि) ॥ १

विदूषकः—तुवरेहि दाणिं गुरुदक्खिणाए ॥ (त्वरयेदानीं गुरुदक्षिणायै) ॥ २

मालविका—दिट्ठिआ ण गव्विदासि ॥ (दिष्ट्या न गर्वितासि) ॥ ३

बकुलावलिका—उवदेसाणुरूवे चलणे लंभिअ दाणिं गव्विदा भविस्सं । (रागं विलोक्यात्मगतम्) हंत ! सिद्धो मे दप्पो । (प्रकाशम्) सहि ! एकस्स दे चलणस्स अवसिदो राअणिकखेपो । केवलं मुहमारुदो लंभइदव्वो । अह वा पवादं एदं ठाणम् ॥ (उपदेशानुरूपे चरणे लब्ध्वेदानीं गर्विता भविष्यामि । हन्त ! सिद्धो मे दर्पः । सखि ! एकस्य ते चरणस्य अवसितो रागनिक्षेपः । केवलं मुखमारुतो लम्भयितव्यः । अथ वा प्रवातमेतत् स्थानम्) ॥ ४

१ अत्र कलायाम् । भर्तुं राज्ञः ॥

२ गुरुदक्षिणायै गुरवे देया दक्षिणा पुरस्कारद्रव्यं तस्यै तदर्थम् । त्वरय त्वरां कुरु । इदानीमपेक्षितां मालविकारूपां दक्षिणां दापयितुं ते शिष्यां बकुलावलिकां त्वरयेति राजानं प्रत्युक्तिः ॥

३ दिष्ट्येति हर्षे । यत् त्वं राज्ञः शिष्याऽपि सती न गर्विताऽसि तेन मे हर्ष इति भावः ॥

४ उपदेशस्य शिक्षणस्यानुरूपे योग्ये । गुरुणा यादृशस्य चरणस्य रञ्जनयोग्यत्वमुपदिष्टं तादृशे इत्यर्थः । चरणे पादौ तवेति शेषः । लब्ध्वा प्राप्य । इदानीं तव चरणरञ्जनकाले । गर्विता संजाताभिमाना । मे मम दर्पो गर्वः सिद्धो निष्पन्नः । मालविकाचरणे

राजा—सखे ! पश्य ॥

आर्द्रालक्तकमस्याश्चरणं मुखमारुतेन शोषयितुम् ।

प्रतिपन्नः प्रथमतरः सम्प्रति सेवावकाशो मे ॥ १३ ॥

विदूषकः—कुदो दे अणुसओ ? एदं भवदा चिरक्रमेण
अणुभविदव्वम् ॥ (कुतस्तेऽनुशयः ? एतावद्भवता चिरक्रमेणा-
नुभवितव्यम्) ॥ १

बकुलावलिका—सहि ! अरुणं शतपत्तं विअ सोहदि दे
चरणं । सव्वहा भट्टिणो अंकपरिवट्टिणी होहि ॥ (इरावती नि-
पुणिकामवेक्षते ।) (सखि ! अरुणं शतपत्रमिव शोभते ते चर-
णम् । सर्वथा भर्तुरङ्कपरिवर्तिनी भव) ॥ २

यावकरसनिषेके निपुणतातिशयाविर्भावादिति भावः । रागनिक्षेपः
रागस्य रञ्जनसाधनस्यालक्तकरसस्य निक्षेपो निषेकः । अवसितः
समाप्तः । मुखमारुतः आलक्तकशोषणाय मुखस्य संबन्धी मारुतो
वायुः । लम्भयितव्यश्चरणं प्रति प्रापयितव्यः “ दुलभष् प्राप्तौ ”
इत्यतः प्रयोजकणिजन्तात्तव्यः । प्रवातं प्रकृष्टो वातो यत्र तथा-
भूतं तेन मुखमारुतलम्भनं नावश्यकमित्यर्थः ॥

आर्द्रैति ॥ आर्द्रालक्तकम् आर्द्रः स्निग्ध आलक्तको यावकरसो
यत्र तथाभूतम् । अस्याः मालविकायाः चरणं पादं कर्मभूतं शोष-
यितुं शुष्कतां नेतुम् । मे मम कर्तरि षष्ठी । प्रथमतरः अत्यन्तप्रथमः
अतिशयेन मुख्यो वा । सेवावकाशः सेवनावसरः । प्रतिपन्नः प्राप्तः ।
अस्याश्चरणालक्तको मयैव मुखमारुतेन शोषणीय इति भावः ।
एतेनानुरागातिशयो ध्वन्यते । आर्या जातिः ॥ १३ ॥

१ अनुशयः खेद इति यावत् । एतत् सेवनं अचिरक्रमेण अचिरा-
देवेत्यर्थः ॥

२ अरुणं शोणं शतपत्रं कमलमिव सुकुमारमित्यर्थः । भर्तुं राज्ञः

राजा—ममेयमाशीः ॥ १

मालविका—हला ! मा अविणीअं मन्तेहि ॥ (हला ! मा अविनीतं मन्त्रय) ॥ २

बकुलावलिका—मंतिदव्वं एव्व मंतिदम् मए ॥ (मन्त्रयितव्यमेव मन्त्रितं मया) ॥ ३

मालविका—पिआ क्खु अहं तव ॥ (प्रिया खल्वहं तव) ॥ ४

बकुलावलिका—ण केवलं मम ॥ (न केवलं मम) ॥

मालविका—कस्स वा अण्णस्स ? ॥ (कस्य वाऽन्यस्य ?) ॥

बकुलावलिका—गुणेषु अहिणिवेशिणो भट्टिणो वि ॥
(गुणेष्वभिनिवेशिनो भर्तुरपि) ॥ ५

अङ्कपरिवर्तिनी अङ्के समीपे परिवर्तिनी संचारिणी । अङ्के उत्सङ्गे परिवर्तितुं लुठितुं शीलं यस्यास्तादृशी वा । सुकुमारस्य तत्रैव वस-
तियोग्यत्वादिति भावः । भर्तृपदेन राज्ञो ग्रहणाद्राज्ञीयमासक्तेति
ईर्ष्यामूलकं निपुणिकावेक्षणम् ॥

१ इयं “ सर्वथा भर्तुः ” इत्यादिबकुलावलिकयोक्ता आशीः
आशंसा इच्छेत्यर्थः ॥

२ अविनीतम् उद्धतम् अयुक्तमित्यर्थः ॥

३ मन्त्रयितव्यमेव मन्त्रयितुं योग्यमेव । भर्तुस्त्वय्यनुरागदर्श-
नादिति भावः ॥

४ तेन मत्प्रियं त्वमवश्यं घटयिष्यसीति भावः ॥

५ गुणेषु विषये अभिनिवेशिनोऽनुरागातिशयवतः ॥

मालविका—अलीकं मंतेसि । एदं एव्व मयि णत्थि ॥
(अलीकं मन्त्रयसि । एतदेव मयि नास्ति) ॥ १

बकुलावलिका—सच्चं तुइ णत्थि । भट्टिणो किसेसु सुन्द-
रपाण्डुरेसु दीसइ अंगेसु ॥ (सत्यं त्वयि नास्ति । भर्तुः कृशेषु
सुन्दरपाण्डुरेषु दृश्यतेऽङ्गेषु) ॥ २

इरावती—पढमं गणिदं विअ हदासाए उत्तरम् ॥ (प्रथम
गणितमिव हताशया उत्तरम्) ॥ ३

बकुलावलिका—अणुराओ अणुराएण परिक्खिदव्वो त्ति
सुअणवअणं पमाणं करेहि ॥ (अनुरागोऽनुरागेण परीक्षितव्य
इति सुजनवचनं प्रमाणीकुरु) ॥ ४

१ अलीकम् असत्यं यथा तथा । “ अलीकं त्वप्रियेऽनृते । ”
एतत् भर्तुः प्रियत्वम् ॥

२ सुन्दरपाण्डुरेषु सुन्दरेषु पाण्डुरेषु विरहाद्धवलेषु च कृशेषु वि-
रहादित्येव । अङ्गेषु अवयवेषु । “ अङ्गं प्रतीकोऽवयवः ” इत्यमरः ।
त्वय्यनुरक्तस्त्वामनधिगत्य च भर्ता विरहिणामवस्थामनुभवतीति
शक्यमेतावतैवानुमातुं तस्य त्वयि प्रेमोति भावः ॥

३ हताशया हता दुष्टा आशाऽभिलाषः स्वासंमतमालविकासं-
बन्धरूपो यस्यास्तथाभूताया बकुलावलिकायाः प्रथमम् उत्तरदाना-
त्प्राक् गणितं तर्कितमिव । यथा मया पूर्वं तर्कितं तथैवेयमुक्तवतीति
भावः ॥

४ अनुरागः प्रीतिः । परीक्षितव्यः समालोचनीयः । अनुमा-
तव्य इति यावत् ॥

मालविका—किं अत्तणो च्छन्देण मंतेसि ? ॥ (किमात्मन-
श्छन्देन मन्त्रयसि ?) ॥ १

बकुलावलिका—णहि णहि । भट्टिणो क्खु एदाइं पणअ-
मिदुलाइं अक्खराइं वत्तंतरिदाइं ॥ (नहि नहि । भर्तुः खल्वे-
तानि प्लणयमृदुलान्यक्षराणि वक्रान्तरितानि) ॥ २

मालविका—हला ! देवीं चिंतिअ ण मे हिअअं विस्स-
सदि ॥ (हला ! देवीं चिन्तयित्वा न मे तद्दयं विश्वासिति) ॥ ३

बकुलावलिका—मुग्घे ! भ्रमरसंबाधो अत्थि त्ति वसंदा-
वदारसंभूदो किं ण चूतप्पसवो ओदंसणिज्जो ॥ (मुग्घे ! भ्रमर-
संबाधोऽस्तीति वसन्तावतारसंभूतः किं न चूतप्रसवोऽवतंस-
नीयः) ॥ ४

१ किं कथम् । आत्मनः निजस्य । छन्देन अभिप्रायेण । “छन्दो
वशेऽप्यभिप्राये ” इति मेदिनी ॥

२ प्रणयमृदुलानि प्रणयेन स्नेहेन मृदुलान्यकठोराणि । वक्रा-
न्तरितानि मुखमध्यवर्तीनि ॥

३ देवीं धारिणीं चिन्तयित्वा ध्यात्वा । विश्वासिति प्रणयदाढर्ये
विश्वासं करोति । राज्ञो देव्यनुकूलत्वादिति भावः ॥

४ मुग्घे मूढे । भ्रमरसंबाधः भ्रमराणां पीडाऽस्ति इति हेतोः ।
वसन्तावतारसम्भूतः वसन्तस्य ऋतुविशेषस्य अवतारे प्रादुर्भावे
संभूत उत्पन्नः । चूतप्रसवः चूतस्य आम्रस्य प्रसवः पुष्पं किं
नावतंसनीयः न कर्णपूरीकर्तव्यः अपि तु कर्तव्य एव । अभीष्टा-
भिनिवेशी प्रतिबन्धकं न गणयतीति भावः । “ प्रसवो गर्भमोचने ।
उत्पादे स्यादपत्येऽपि फले च कुसुमेऽपि च ॥ ” इति । यथा चूत-
मञ्जरीमवतंसयितुकामो भ्रमरबाधां न गणयति तथा त्वमपि राजा-
नमभिलषन्ती धारिणीं मा गणयेति भावः ॥

.मालविका—अलीअं मंतेसि । एदं एव्व मयि णत्थि ॥
(अलीकं मन्त्रयसि । एतदेव मयि नास्ति) ॥ १

बकुलावलिका—सच्चं तुइ णत्थि । भट्टिणो किसेसु सुंद-
रपांडुरेसु दीसइ अंगेसु ॥ (सत्यं त्वयि नास्ति । भर्तुः कृशेषु
सुन्दरपाण्डुरेषु दृश्यतेऽङ्गेषु) ॥ २

इरावती—पढमं गणिदं विअ हदासाए उत्तरम् ॥ (प्रथम
गणितमिव हताशाया उत्तरम्) ॥ ३

बकुलावलिका—अणुराओ अणुराएण परिक्खिदव्वो त्ति
सुअणवअणं पमाणं करेहि ॥ (अनुरागोऽनुरागेण परीक्षितव्य
इति सुजनवचनं प्रमाणीकुरु) ॥ ४

१ अलीकम् असत्यं यथा तथा । “ अलीकं त्वप्रियेऽनृते । ”
एतत् भर्तुः प्रियत्वम् ॥

२ सुन्दरपाण्डुरेषु सुन्दरेषु पाण्डुरेषु विरहाद्धवलेषु च कृशेषु वि-
रहादित्येव । अङ्गेषु अवयवेषु । “ अङ्गं प्रतीकोऽवयवः ” इत्यमरः ।
त्वय्यनुरक्तस्त्वामनधिगत्य च भर्ता विरहिणामवस्थामनुभवतीति
शक्यमेतावतैवानुमातुं तस्य त्वयि प्रेमेति भावः ॥

३ हताशाया हता दुष्टा आशाऽभिलाषः स्वासंमतमालविकासं-
बन्धरूपो यस्यास्तथाभूताया बकुलावलिकायाः प्रथमम् उत्तरदाना-
त्प्राक् गणितं तर्कितमिव । यथा मया पूर्वं तर्कितं तथैवेयमुक्तवतीति
भावः ॥

४ अनुरागः प्रीतिः । परीक्षितव्यः समालोचनीयः । अनुमा-
तव्य इति यावत् ॥

• मालविका—किं अत्तणो च्छन्देण मंतेसि ? ॥ (किमात्मन-
श्छन्देन मन्त्रयसि ?) ॥ १

बकुलावलिका—णहि णहि । भट्टिणो क्खु एदाइं पणअ-
मिदुलाइं अक्खराइं वत्तंतरिदाइं ॥ (नहि नहि । भर्तुः स्वत्वे-
तानि प्रणयमृदुलान्यक्षराणि वक्रान्तरितानि) ॥ २

मालविका—हला ! देवीं चिंतिअ ण मे हिअअं विस्स-
सदि ॥ (हला ! देवीं चिन्तयित्वा न मे त्वादयं विश्वासिति) ॥ ३

बकुलावलिका—मुद्धे ! भ्रमरसंवाधो अत्थि त्ति वसंदा-
वदारसंभूदो किं ण चूतप्पसवो ओदंसणिज्जो ॥ (मुग्धे ! भ्रमर-
संवाधोऽस्तीति वसन्तावतारसंभूतः किं न चूतप्रसवोऽवतंस-
नीयः) ॥ ४

१ किं कथम् । आत्मनः निजस्य । छन्देन अभिप्रायेण । “छन्दो
वशेऽप्यभिप्राये ” इति मेदिनी ॥

२ प्रणयमृदुलानि प्रणयेन स्नेहेन मृदुलान्यकठोराणि । वक्रा-
न्तरितानि मुखमध्यवर्तीनि ॥

३ देवीं धारिणीं चिन्तयित्वा ध्यात्वा । विश्वासिति प्रणयदाढ्ये
विश्वासं करोति । राज्ञो देव्यनुकूलत्वादिति भावः ॥

४ मुग्धे मूढे । भ्रमरसंवाधः भ्रमराणां पीडाऽस्ति इति हेतोः ।
वसन्तावतारसंभूतः वसन्तस्य ऋतुविशेषस्य अवतारे प्रादुर्भावे
संभूत उत्पन्नः । चूतप्रसवः चूतस्य आम्रस्य प्रसवः पुष्पं किं
नावतंसनीयः न कर्णपूरीकर्तव्यः अपि तु कर्तव्य एव । अभीष्टा-
भिनिवेशी प्रतिबन्धकं न गणयतीति भावः । “ प्रसवो गर्भमोचने ।
उत्पादे स्यादपत्येऽपि फले च कुसुमेऽपि च ॥ ” इति । यथा चूत-
मञ्जरीमम्रतंसयितुकामो भ्रमरबाधां न गणयति तथा त्वमपि राजा-
नमभिलषन्ती धारिणीं मा गणयेति भावः ॥

मालविका-तुमं दाव दुज्जादे गच्छंतस्स सहायिणी होइह.॥
 • (त्वं तावद्दुर्जाते गच्छतः सहायिनी भव) ॥ १

बकुलावलिका-विमर्दसुरही बउलावलिआ कखु अहम् ॥
 (विमर्दसुरभी बकुलावलिका खल्वहम्) ॥ २

राजा-साधु बकुलावलिके ! साधु ॥ ३

भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन

प्रत्याख्याने दत्तयुक्तोत्तरेण ।

वाक्येनेयं स्थापिता स्वे निदेशे

स्थाने प्राणाः कामिनो दूत्यधीनाः ॥ १४ ॥

१ दुर्जाते व्यसने दुःखहेतुक इत्यर्थः । गच्छतः सहायिनी साहाय्यकारिणी प्रवर्तिकेति यावत् । भव । धारिणासंबन्धाद्दुःखहेतौ गजसमागमे प्रवर्तमानाया मम साहाय्यं कृत्वा व्यसनं प्रापयिष्यसीति सोपालम्भोक्तिः । “ दुर्जातं व्यसने क्लीबे ” इति मेदिनी ॥

२ विमर्दसुरभिः विगतो मर्दः पुरुषसंबन्धो यस्यास्तथाभूताऽत एव सुरभिर्मनोज्ञा । बकुलावलिकेत्यात्मनामसंकीर्तनात् “ नाहं त्वां दुष्पथे प्रवर्त्य व्यसने पातयिष्यामि ” इति ध्वन्यते ॥

३ साध्विति प्रशंसायाम् ॥

भावेति ॥ भावज्ञानानन्तरं भावस्य मालविकाभिप्रायस्य प्राथमिकस्य मदनविकारस्य वा ज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन आरब्धेन । “ निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥ ” इत्युक्तेः । तथा प्रत्याख्याने स्वोक्तेर्मालविकया निराकृतौ कृतायां सत्यां “ प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः । ” इत्यमरः । मालविकया बकुलावलिकावचने तिरस्कृते सतीत्यर्थः । दत्तयुक्तोत्तरेण दत्तं युक्तं योग्यम् उत्तरं येन तथाभूतेन । वाक्येन करणभूतेन । इयं मालविका । स्वे स्वकीये

• इरावती-हंजे ! पेक्ख कारिदं एव्व वउलावलिआए एद-
स्सिं पदं मालविआए ॥ (हञ्जे ! प्रेक्षस्व कारितमेव वकुला-
वलिकयैतस्मिन् पदं मालविकायाः) ॥ १

निपुणिका-भट्टिणि ! अहिआरस्स उइदो उवदेसो ॥
(भट्टिणि ! अधिकारस्योचित उपदेशः) ॥ २

इरावती-ठाणे क्खु संकिदं मे हिअअं । गहीदत्था अणं-
तरं चिंतइस्सम् ॥ (स्थाने खलु शङ्कितं मे तद्दयम् । गृहीता-
र्थाऽनन्तरं चिन्तयिष्यामि) ॥ ३

वकुलावलिकयानुष्ठेये । निदेशे आज्ञायां स्थापिता । अतः कामि-
नः कामुकस्य प्राणा दूत्यधीनाः दूत्या अधीना इति यत् तत्स्थाने
योग्यम् । दूती यथा स्वं नियोगं स्वरूपयति तथा स फलतीति का-
मिप्राणानां दूत्यधीनत्वम् । निःसृष्टार्थेयं दूती । तदुक्तं साहित्यदर्पणे ।
“ उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् । सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं नि-
सृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥ ” इति । शालिनी वृत्तम् । “ मात्तौ गौ चे-
च्छालिनी वेदलोकैः ” इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

१ हञ्जे चेटि । प्रेक्षस्व पश्य । एतस्मिन् राजसमागमेच्छाकर्म-
णि । पदं कारितं प्रवर्तितेत्यर्थः ॥

२ अधिकारस्य योग्यतायाः उचितः सदृशः उपदेशः शिक्षणम् ।
वकुलावलिकाया दासीत्वेन नीचत्वात्तद्योग्यतानुरूपं नीचमेव तयो-
पदिष्टमिति भावः ॥

३ मे मम तद्दयं मनः । यत् शङ्कितं सञ्ज्ञानशङ्कम् आसीत् तत्
स्थाने युक्तम् । गृहीतार्था गृहीतः प्रत्यक्षीकृतोऽर्थो राज्ञो मालविका-
समागमरूपो यया तथाभूता सती अनन्तरं चिन्तयिष्यामि तत्र
यत्कर्तव्यं तदिति शेषः ॥

बकुलावलिका—एसो दुदीओ वि दे णिव्वत्तपरिकम्मा-
 • चलणो । जाव णं सणूउरं करेमि । (नाट्येन नूपुरयुगलमासु-
 च्य) हला ! उट्ठेहि । असोअविआसइत्तअं देवीए णिओअं
 अणुचिहं ॥ (उभे उत्तिष्ठतः ।) (एष द्वितीयोऽपि ते निर्वृत्त-
 परिकर्माचरणः । यावदेनं सनूपुरं करोमि । हला ! उत्तिष्ठ ।
 अशोकविकासयितृकं देव्या नियोगमनुतिष्ठ) ॥ १

इरावती—सुदो देवीए णिआओ । होदु दाणिम् ॥ (श्रुतो
 देव्या नियोगः । भवत्विदानीम्) ॥ २

बकुलावलिका—एसो उवारूढराओ उअभोअक्खमो
 पुरदो दे वट्टइ ॥ (एष उपारूढराग उपभोगक्षमः पुरतस्ते
 वर्तते) ॥ ३

१ निर्वृत्तपरिकर्मा निर्वृत्तं समाप्तं परिकर्म यावकरसनिषेकरूपः
 संस्कारो यस्य तथाभूतः । अस्तीति शेषः । सनूपुरं नूपुरेण सहि-
 तम् । हला साखि उत्तिष्ठ । अशोकविकासयितृकम् अशोकस्य वि-
 कासयितृकं विकासकारिणं विकासः कुसुमानां फुल्लता । नियोग-
 माज्ञाम् अशोकदोहदपूरणरूपाम् अनुतिष्ठ कुरु ॥

२ भवत्विदानीम् इदानीं साम्प्रतं भवतु नियोगानुष्ठानमित्यर्थात् ॥

३ एष इति । अतः परं मालविका विषादं नाटयतीति वाक्यपर्यन्तं पताकास्थानकम् । तल्लक्षणं वक्ष्यते । उपारूढरागः उपारूढ
 उत्पन्नो रागो रक्तिमा यत्र । पक्षे उपारूढः प्रादुर्भूतो रागस्त्वद्विषयि-
 णी प्रीतिर्यत्र तथाभूतः । उपभोगे सेवने क्षमो योग्यः । पक्षे उप-
 भोगे मालविकोपभोगे क्षमः शक्तः । ते तव पुरतोऽग्रतः । अस्या-

मालविका— (सहर्षम्) किं भद्रा ? ॥ (किं भर्ता ?) ॥

बकुलावलिका— (सस्मितम्) ष दाव भद्रा । एसो असोअसाहावलंबी पल्लवगुच्छओ । ओदंसेहि णम् ॥ (मालविका विषादं नाटयति ।) (न तावद्भर्ता । एषोऽशोकशाखावलम्बी पल्लवगुच्छकः । अवतंसयैनम्) ॥ १

विदूषकः—सुदं भवदा ? ॥ (श्रुतं भवता ?) ॥

राजा—सखे ! पर्याप्तमेतावता कामिनाम् ॥ २

अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता

समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।

परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं

शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः ॥ १५ ॥

र्थद्वयेन राजपरत्वमपीति मालविकया राजपरत्वाभिप्रायेण पृच्छयते किं भर्ता इति ॥

१ अशोकशाखावलम्बी अशोकस्य शाखामवलम्बत आश्रयति तथाभूतः । शाखासंलग्न इत्यर्थः । पल्लवगुच्छकः किसलयानां स्तबकः । अवतंसय कर्णपूरीकुरु । विषादं खेदं नाटयति अभिनयति । आशाभङ्गाद्विषादः । एतावता चतुर्थं पताकास्थानकं प्रयुक्तं भवति । तल्लक्षणं दर्पणे यथा । “ द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः । प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥ ” इति ॥

२ एतावता एतादृशशब्दश्रवणमात्रेण कामिनाम् पर्याप्तं संपूर्णमिति वाचस्पतिः । अलमित्यन्ये । अतएव तृतीया । एतावतापि कामिनः कृतार्था इत्यर्थः ॥

अनातुरेति ॥ अनातुरोत्कण्ठितयोः अनातुरो मदनव्यथाशून्य उत्कण्ठितः पर्युत्सुकश्च तयोः विषमानुरागयोः प्रसिध्यता निष्पद्यमानेनापि समागमेन मां प्रति मत्पक्ष इति काटयवेमः । रतिः शृङ्गारः

१ ' कामिलोकास इतर्के बस्स आहे ' इति महाराष्ट्रभाषायाम् ।

(मालविका रचितपल्लवावतंसा पादमशोकाय प्रहिणोति ।) १.

राजा-वयस्य ! ॥

आदाय कर्णकिसलयमस्मादियमत्र चरणमर्पयति ।

उभयोः सदृशविनिमयादात्मानं वञ्चितं मन्ये ॥ १६ ॥

न भवतीति शेषः । तथाविधाया रतेः शृङ्गाराभासत्वात् । तदुक्तम् ।
 “ अनौचित्यप्रवृत्तत्वं आभासो रसभावयोः । ” अनौचित्यस्थलानि
 च “ बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् । प्रतिनाय-
 कनिष्ठत्वे तद्वधमपात्रतिर्यगादिगते ॥ शृङ्गारेऽनौचित्यम् ” इति
 तेनात्रापि रतेरनुभयनिष्ठत्वाच्छृङ्गाराभासः । यद्वा माम्प्रति न रतिः
 नानन्द इति यावत् । विषमानुरागयोः संघटमानोऽपि समागमो न
 मे प्रमोदायेति भावः । समानुरागयोः परस्परस्मिन्नुत्काण्ठततया
 समप्रेम्णोः परस्परप्राप्तिनिराशयोः परस्परस्यान्योन्यस्य प्राप्तौ नि-
 राशयोः आशाशून्ययोरपि कामिनोः शरीरनाशो मरणमपि वरं मना-
 गिष्टम् । तथा चोत्काण्ठतयोरावयोरसमागमोऽपि वरमिति भावः ।
 वंशस्थविलं वृत्तम् । “ वदन्ति वंशस्थविलं जतौजरौ ” इति लक्षणात् १५

१ रचितपल्लवावतंसा रचितः कृतः पल्लवरूपोऽवतंसः कर्णपूरो
 यया तथाभूता । अशोकाय अशोकं ताडयितुम् । “ क्रियार्थोपप-
 दस्य च ” इति चतुर्थी । प्रहिणोति विसृजति ॥

आदायेति ॥ इयं मालविका कर्त्री । अस्मात् अशोकात् कर्ण-
 किसलयं कर्णपूरार्थं पल्लवम् आदाय गृहीत्वा । अत्र कर्णशब्दः
 कर्णपूरस्य लक्षकः । अत्र अशोके चरणं पादम् अर्पयति न्यस्यति ।
 उभयोः कर्णपूरचरणार्पणयोः सदृशविनिमयार्त्तं समानपरिवृत्तेः आ-
 त्मानं मामित्यर्थः वञ्चितं मन्ये । उभयोरपि रसोत्पादकत्वाभावाच्चि-
 रर्थकं मन्ये इति वाचस्पतिः । परे तु उभयोर्नायिकानायकयोः सदृश-
 विनिमयात् चरणार्पणसमानेतरप्रदानरूपात् परिवर्तनात् आत्मानं
 मां नृपं वञ्चितं विप्रलब्धं मन्ये । अहं तु मत्कर्तृकं एतादृशे
 विनिमये निराशः संबृत्त इति भाव इत्याहुः । आर्या ॥ १६ ॥

बकुलावलिका-हला ! णत्थि ते दोसो । णिग्गुणो अअं
असोओ जई कुसुमोग्गममंथरो भवे जो दे चरणसत्कारं लंभिदो॥
(हला ! नास्ति ते दोषः । निर्गुणोऽयमशोको यदि कुसुमोद्गमम-
न्थरो भवेद्यस्ते चरणसत्कारं लम्भितः) ॥ १

राजा-

अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा

नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन संभावितः ।

अशोक यदि सद्य एव मुकुलैर्न संपत्स्यसे

मुधा वहसि दोहदं ललितकामिसाधारणम् ॥ १७ ॥

१ योऽशोकः ते तव । चरणसत्कारं चरणेन कृतं संमानं ल-
म्भितः प्रापितः । “डुलभष् प्राप्तौ” इत्यतो णिजन्तात् “ लभेश्च ”
इति कृतनुमः क्तः । सः यदि कुसुमोद्गममन्थरः कुसुमोद्गमे पुष्पो-
त्पत्तौ मन्थरश्चिरायमाणः भवेत् तदायम् अशोक एव निर्गुणो मूढः ।
नागुणशीलस्य गुणिनि परितोष इति भावः ॥

अनेनेति ॥ हे अशोक । तनुमध्यया तनु कृशं मध्यम् अव-
लग्न यस्यास्तया मालविकया कर्ज्या । मुखरनूपुराराविणा मुखरस्य
शब्दायमानस्य नूपुरस्य आरावः शब्दोऽस्त्यत्र तथाभूतेन । नवाम्बु-
रुहकोमलेन नवं नवीनमम्बुरुहं कमलमिव कोमलेन । नवपदमत्य-
न्तमार्दवव्यञ्जकम् । अनेन कान्तमात्रयोग्येनेत्यर्थः । चरणेन पदेन
करणभूतेन सम्भावितः सम्मानितः कृतसत्कार इत्यर्थः । त्वम् इति
शेषः । यदि सद्यः तत्कालमेव मुकुलैः कालिकाभिः न संपत्स्यसे न
युक्तो भवसि तदा ललितकामिसाधारणं ललितानां कामशास्त्रप्र-
वीणतया सुन्दराणां कामिनां कामुकानां साधारणम् उचितम् दो-
हदं वाञ्छां सुन्दरीचरणार्पणपात्रीभावरूपां मुधा वृथा वहसि
धारयसि । तव अभीष्टदातृत्वाभावेन कामिसादृश्याभावात्कामिमात्र-

सखे ! वचनावकाशपूर्वकं प्रवेष्टुमिच्छामि ॥ १

विदूषकः—एहि णं परिहासइस्सम् ॥ (उभौ प्रवेशं कुरुतः।)
(एहोनां परिहासयिष्यामि) ॥ २

निपुणिका—भट्टिणि ! भट्टिणि ! भट्टा एत्थ पविसदि ॥
(भट्टिनि ! भट्टिनि ! भर्ताऽत्र प्रविशति) ॥ ३

इरावती—एदं मम पढमं चिंतिदं हिअएण ॥ (एतन्मम
प्रथमं चिन्तितं हृदयेन) ॥ ४

योग्यमिदं दोहदं न ते युक्तमिति भावः । अत्र द्वितीयतृतीयचरणयोर्यतिभङ्गो नाशङ्कनीयः । प्रातिपदिकप्रत्यययोर्मध्यपातित्वे तस्य दोषावहकत्वाभावात् । तृतीयचरणे तु एवशब्दमध्यवर्ती यतिः यद्यपि दोषावहस्तथापि श्वेतमाण्डव्यमते यतेरेवाभावान्न दोष इति ध्येयम् । हलायुधेन पदमध्येऽपि क्वचिद्यतेरनुमतत्वाद्वा । “ यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते । ” इति छन्दोमञ्जर्याम् । कविकल्पलतायां च “ यतिभङ्गो नाम धातुभागभेदाद्यथा भवेत् । ” इति । पिङ्गलसूत्रवृत्तौ हलायुधस्तु “ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ ” इति । “ श्वेतमाण्डव्यमुख्यास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम् । ” इति च्छन्दोमञ्जर्या पुरुषोत्तमः । पृथ्वी वृत्तम् । “ जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ” इति लक्षणात् ॥ १७ ॥

१ वचनावकाशपूर्वकं भाषणावसरपूर्वकम् । मालत्या सह वक्तुमवसरं दृष्टेत्यर्थः ॥

२ एनां मालविकां परिहासयिष्यामि उपहासयिष्यामि । त्वया कर्त्रेति शेषः ॥

३ भट्टिनी अनभिषिक्ता राजस्त्री इरावती । भर्ता राजा ॥

४ एतत् राज्ञस्तत्र प्रवेशनम् । प्रथमं प्रवेशात्प्रागेव । चिन्तितं संभावितम् ॥

विदूषकः—(उपेत्य) भोदि! जुत्तं णाम अत्तभोदि पिअव-
अस्से असोओ वामपाएण ताडयिदुम् ? ॥ (भवति ! युक्तं नाम
अत्रभवति प्रियवयस्येऽशोको वामपादेन ताडयितुम् ?) ॥ १

उभे—(ससम्भ्रमम्) अम्भो भट्टा । जेदु जेदु भट्टा ॥ (अहो
भर्ता जयतु जयतु भर्ता) ॥ २

विदूषकः—बउलावल्लिए ! गहीदत्थाए तुए अत्तभोदी
इरिसं अविणअं करंती कीस ण णिवारिदा ? ॥ (मालविका
भयं रूपयति ।) (बकुलावल्लिके ! गृहीतार्थया त्वयाऽत्रभवती-
दशमविनयं कुर्वन्ती कस्मान्न निवारिता ?) ॥ ३

निपुणिका—भट्टिणि ! पेक्ख । किं पउत्तं अज्जगोदमेण ॥
(भट्टिणि ! प्रेक्षस्व । किं प्रवृत्तमार्यगौतमेन) ॥ ४

१ भवति चेति मालविके । “वदेद्राज्ञीं च चेटीं च भवतीति विदू-
षकः ।” इत्युक्तेः । अत्रभवति पूज्ये प्रियवयस्ये मम प्रिये सुहृदि
राज्ञि स्थित इति शेषः । तत्समक्षमित्यर्थः । अशोकः वामपादेन
अविनयमात्रयोग्येन सव्यचरणेन ताडयितुं प्रहर्तुं युक्तं नामेति
प्रश्नः राज्ञः समक्षं नायमविनयो युक्त इति भावः । अथ च प्रियव-
यस्ये सत्यशोकस्ताडयितुमिति योज्यम् । तथा च मम प्रियवयस्यो
राजैवानया ताडनीयो नाशोक इति भावः ॥

२ ससंभ्रमं सादरं सवेगं वा यथा तथा ॥

३ गृहीतार्थया स्वीकृतराजसंदेशया चतुरया चेत्यर्थः । अत्र-
भवती मालविका । न निवारिता न निषिद्धा । रूपयति प्रकाशयति ॥

४ प्रवृत्तम् आरब्धम् । राज्ञो मालविकया संयोजनस्य प्रस्तावने-
यमित्यर्थः । प्रेक्षस्व पश्य ॥

इरावती—कहं खु ब्रह्मबन्धू अण्णहा जीविस्सदि ॥ (कथं
खलु ब्रह्मबन्धुरन्यथा जीविष्यति) ॥ १

बकुलावलिका—अज्ज ! एसा देवीए णिओअं अणुचिह्म-
दि । एदस्सि अदिक्रमे परवदी इअं पसीदित्तु भट्टा ॥ (इति आ-
त्मना सहैनां प्रणिपातयति ।) (आर्य ! एषा देव्या नियोगमनु-
तिष्ठति । एतस्मिन्नतिक्रमे परवतीयं प्रसीदितु भर्ता) ॥ २

राजा—यद्येवमनपराधासि । उत्तिष्ठ भद्रे ! ॥ (हस्तेन गृही-
त्वोत्थापयति) ।

विदूषकः—जुज्जइ देवी एत्थ माणइदव्वा ॥ (युज्यते देव्य-
त्र मानयितव्या) ॥ ३

राजा—(विहस्य) ॥ ४

किसलयमृदोर्विलासिनि कठिने निहितस्य पादपस्कन्धे ।
चरणस्य न ते बाधा संप्रति वामोरु वामस्य ॥ १८ ॥

१ अन्यथा एतादृशारम्भाभावे । ब्रह्मबन्धुर्निन्द्यब्राह्मणः ।
“ ब्रह्मबन्धुराधिक्षेपे ” इत्यमरः । राजाभीष्टचिन्तनमेवास्योपजी-
विकेति भावः ॥

२ अतिक्रमेऽविनयाचरणे विषये परवती परार्थिना । “ परतन्त्रः
पराधीनः परवान् ” इत्यमरः । “ उगितश्च ” इति ङीप् । देवीनि-
योगस्यावश्यानुष्ठेयत्वान्नात्रास्या अपराधो ग्रहीतुं युक्त इति भावः ।
प्रसीदतु तुष्यतु । एनां मालविकाम् । प्रणिपातयति प्रणमयति ॥

३ अत्र दोहदानुष्ठाने दोहदानुष्ठानस्य राज्यधीनत्वादिति भावः ॥

४ विहस्य स्मित्वा ॥

किसलयोति ॥ हे विलासिनि विलासवति । “ अत इनिठनौ ”

(मालविका लज्जां नाटयति ।)

इरावती—अहो णवणीदकप्पहिअओ अज्जउत्तो ॥ (अहो नवनीतकल्पहृदय आर्यपुत्रः) ॥ १

मालविका—बउलावल्लिए ! एहि । अणुचिठ्ठिदं अत्तणो णिओअं देवीए णिवेदेह्ल ॥ (बकुलावल्लिके ! एहि । अनुष्ठितमात्मनो नियोगं देव्यै निवेदयामः) ॥ २

बकुलावल्लिका—विण्णवेहि भट्टारं विसज्जेहि त्ति ॥ (विज्ञापय भर्तारं विसृजेति) ॥ ३

इति मत्वर्थीय इन् । “ऋन्नेभ्यः” इति ङीप् । विलासलक्षणं साहित्यदर्पणे । “यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ॥ ” इति । मालविके कठिने कठोरे पादपस्य वृक्षस्य स्कन्धे मूलमारभ्य शाखावधिर्भागः स्कन्धः तत्र औपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी तेन स्कन्धैकदेश इत्यर्थः । निहितस्य न्यस्तस्य किसलयमृदोः पल्लवकोमलस्य ते तव चरणस्य सम्प्रति इदानीं बाधा पीडा न भवतीति शेषः । अत्र काका प्रश्नो बोध्यः । आर्या जातिः ॥ १८ ॥

१ नवनीतकल्पहृदयः नवनीतकल्पं नवनीतादीषन्न्यूनं नवनीतसदृशमित्यर्थः । हृदयं मनो यस्य तथाभूतः । “ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयाः ” इति कल्पप् । नवनीतं यथाग्निसंयोगात्प्रद्रवति तथा परपीडयास्य हृदयमित्युपालम्भः ॥

२ नियोगं दोहदपूरणक्रियाम् । अनुष्ठितं कृतम् । निवेदयामः कथयामः । अस्मदोद्द्योश्चेति बहुवचनम् ॥

३ विज्ञापय प्रार्थय । विसृज मुञ्च इति विज्ञापनानुवादसमाप्तौ ॥

राजा-भद्रे ! यास्यसि । मम तावदुत्पन्नावसरमर्थित्वं
श्रूयताम् ॥ १

बकुलावलिका-अवहिदा सुणाहि । आणवेदु भद्रा ॥
(अवहिता शृणु । आज्ञापयतु भर्ता) ॥ २

राजा-

धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृशं चिरात्प्रभृति ।
स्पर्शामृतेन पूरय दोहदमस्याप्यनन्यरुचेः ॥ १९ ॥

१ उत्पन्नावसरं प्राप्तकालम् । अर्थित्वं याचकताम् । प्रार्थनामिति
यावत् ॥

२ अवहिता एकाग्रचित्ता सती शृणु इति मालविकामुक्त्वा
राजानं प्रत्याह । आज्ञापयत्विति ॥

धृतीति ॥ हे सुन्दरि । यथाऽशोकः पुष्पं न बध्नाति तादृशं
तथा अयं तव पुरोवर्ती अग्निमित्ररूपोऽपि जनः । चिरात्प्रभृति
बहुकालमारभ्य धृतिपुष्पं धैर्यरूपं पुष्पं न बध्नाति न धारयति ।
त्वद्वाप्त्यभावेन मनसोऽस्वास्थ्येदिति भावः । अतः अनन्यरुचेः
अन्या त्वस्पर्शभिन्ना न भवति तथाभूता रुचिरभिलाषो यस्य
तथाभूतस्य तव स्पर्शमात्राभिलाषुकस्येत्यर्थः । अस्य अग्निमि-
त्रस्य ममेत्यर्थः । दोहदम् इच्छां स्पर्शामृतेन स्पर्शरूपेणामृतेन
करणभूतेन पूरय पूर्णां कुरु । " अथ दोहदम् । इच्छा काङ्क्षा "
इत्यमरः । यः पुष्पं न बध्नाति तस्य दोहदपूरणं हि भवत्या व्रतं
तेन यथाऽशोकः पुष्पं न धारयति तथाऽहमपि धृतिरूपं पुष्पं न
बध्नामीति ममापि दोहदपूरणं भवत्या अवश्यं कर्तव्यमिति भावः ।
आर्या जातिः ॥ १९ ॥

इरावती—(सहसोपसृत्य) पूरेहि पूरेहि । असोओ
कुसुमं ण दंसेदि । अअं उण पुप्फदि एव्व ॥ (सर्वे इरावतीं दृष्ट्वा
संभ्राताः ।) (पूरय पूरय । अशोकः कुसुमं न दर्शयती । अयं
पुनः पुष्प्यत्येव) ॥ १

राजा—(अपवार्य) वयस्य ! का प्रतिपत्तिरत्र ? ॥ २

विदूषकः—किं अण्णं जंघाबलं एव्व ॥ (किमन्यत्
जङ्घाबलमेव) ॥ ३

इरावती—बउलावल्लिए ! तुए साहु उवक्कंतम् । दाणिं सफ-
लभत्थणं करेहि अज्जउत्तम् ॥ (बकुलावल्लिके ! त्वया साधू-
पक्रान्तम् । इदानीं सफलाभ्यर्थनं कुर्वार्यपुत्रम्) ॥ ४

उभे—पसीददु भट्टिणी । काओ अम्हो भत्तुणो पणअप-
रिग्गहस्स ॥ (इति निष्क्रान्ते ।) (प्रसीदतु भट्टिणी । के आवां
भर्तुः प्रणयपरिग्रहस्य) ॥ ५

१ सहसा अकस्मात् । उपसृत्य समीपं गत्वा । अयम् अग्नि-
मित्रः पुनः तु पुष्प्यत्येव विकसत्येव । “ पुष्प विकसने ” इत्यतो
दैवादिकालटू । संभ्रान्ताः भीताः । “ संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् ”
इति मेदिनी ॥

२ प्रतिपत्तिः उपायः ॥

३ जङ्घाबलं गुल्फमारभ्य जानुपर्यन्तश्चरणदेशो जङ्घा तस्याः
बलं सामर्थ्यं प्रतिपत्तिरित्यनेन संबन्धः । इदानीं पलायितव्य-
मिति भावः ॥

४ साधु सम्यक् उपक्रान्तमारब्धम् । आर्यपुत्रं राजानमित्यर्थः ।
सफलाभ्यर्थनं सफला मालविकालिङ्गनरूपेण फलेन सहिता अभ्य-
र्थना प्रार्थना यस्य तथाभूतं कुरु । मालविकया सङ्गमयेत्यर्थः ॥

५ भर्तुः राज्ञः । प्रणयपरिग्रहस्य प्रीतिस्वीकारस्य सम्बन्धिन्यौ

इरावती—अविस्ससणीआ पुरिसा । अत्तणो वंचणवअण
पमाणीकरिअ आखित्ताए वाहजणगीदगहीदचित्ताए विअ हरि-
णीए एदं ण विण्णादं मए ॥ (अविश्वसनीयाः पुरुषाः ।
आत्मनो वञ्चनवचनं प्रमाणीकृत्याक्षितया व्याधजनगीतगृहीत-
चित्तयेव हरिण्या एतन्न विज्ञातं मया) ॥ १

विदूषकः—(जनान्तिकम्) भो पडिपज्जेहि किं वि उत्तरम् ।
कम्मगगहीदेण वि कुंभीलएण संधिच्छेदे सिक्खिओ म्हि ति
वत्तव्वं होदि ॥ (भो प्रतिपद्यस्व किमप्युत्तरम् । कर्मगृहीतेनापि
कुम्भीलकेन सन्धिच्छेदे शिक्षितोऽस्मीति वक्तव्यं भवति) ॥ २

आवां के । असंबन्धिन्यावावामित्यर्थः । राज्ञः प्रणयपरिग्रहे ना-
स्माकमधिकार इति भावः ॥

१ पुरुषा अविश्वसनीया विश्वासानर्हा इति । आत्मनः नायक-
स्याग्निमित्रस्य वञ्चनवचनं वञ्चनस्य विप्रलम्भस्य यद्वचनं भाषणं
चाटूक्तिः । तत् प्रमाणीकृत्य प्रमाणत्वेन स्वीकृत्येत्यर्थः । आक्षितया
आर्वजितया “त्वमेव मत्प्रिया त्वदेकावलम्बनोऽहम्” इत्यादिमृषो-
क्तिभिर्वशीकृतयेत्यर्थः । अत एव व्याधजनगीतिगृहीतचित्तया
व्याधजनानां मृगयुलोकानां गीत्या गानेन गृहीतं वशीकृतं चित्तं
मनो यस्यास्तथाभूतया हरिण्या मृग्येव मया एतत् “ पुरुषा अ-
विश्वसनीयाः ” इति न विज्ञातं न ज्ञातम् । हरिणान् व्यापादयि-
तुकामा व्याधा जालं प्रसार्य ततोऽनतिदूर एव मधुरं गायन्ति । तेन
गीतिप्रिया हरिणास्तदाकर्णयितुं पुरःसरन्तोऽविदितमेव जालं
प्रविष्टा व्याधैर्निगृह्य व्यापाद्यन्ते । एवमहमपि वितथाभिर्मधुरोक्ति-
भिर्वशीभूता इदानीं दुःखमनुभवामीति भावः ॥

२ प्रतिपद्यस्व योजयेति यावत् । ननु कर्मैव मेऽनया प्रत्यक्षीकृतं
तर्किक मया वक्तव्यमित्याशङ्कं परिहरति । कर्मैति । कर्मगृहीतेनापि
कर्माणि चौर्याय गृहभेदे गृहीतेन प्रत्यक्षीकृतेनापि कुम्भीलेन चौर्येण

राजा—सुन्दरि ! न मे मालविकया कश्चिदर्थः । मया त्वं
चिरयसीति यथाकथंचिदात्मा विनोदितः ॥ १

इरावती—अविस्ससणीओ सि । ण मए विण्णादं ईरिसं
विणोदवुत्तंतं अज्जउत्तेण उवलद्धं ति अण्णहा दुक्खव्वावारिणी
एवं ण करेमि ॥ (अविश्वसनीयोऽसि । न मया विज्ञातमीदृशो
विनोदवृत्तान्त आर्यपुत्रेणोपलब्ध इति अन्यथा दुःखव्यापारिणी
नैवं करोमि) ॥ २

विदूषकः—मा दाव अत्तभोदो दक्खिण्णस्स उवरोहं करेहि ।
समीविद्विहेण देवीए परिचारिइत्थिआजणेण संकहा वि जइ
वारीअदि एत्थ तुमं एव्व पमाणम् ॥ (मा तावदत्रभवतो दाक्षि-
ण्यस्योपरोधं कुरु । समीपदृष्टेन देव्याः परिचारिस्त्रीजनेन संक-
थापि यदि वार्यते अत्र त्वमेव प्रमाणम्) ॥ ३

कर्त्रा। “ चौरः शङ्कितवर्णकः। स्यात्कुम्भीलश्च” इति त्रिकाण्डशेषः
सन्धिच्छेदे सन्धये सुरङ्गार्थं च्छेदे भित्त्यादीनां भेदे शिक्षितः
कृताभ्यासोऽस्मि इति वक्तव्यं भवति । नाहं चौर्यकारी किंतु सुरङ्गा-
करणस्यायं मयाऽभ्यासः क्रियते इति यथा चौरः स्वक्रियामन्य-
थापयति तथा त्वमपि कुर्या इति भावः । “ सन्धिः सुरङ्गा तद्दे-
दा ” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

१ कश्चिदर्थः किमपि प्रयोजनम् । चिरयसि विलम्बं करोषि
इति हेतोः । आत्मा मनः विनोदितः विनोदं प्रापितः । “ आत्मा
पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि । ” इति मेदिनी ॥

२ अन्यथा विनोदवृत्तान्तज्ञाने । दुःखव्यापारिणी दुःखः प्रिया
विघटकत्वाद्दुःखकरो व्यापारः कर्म अत्रागमनरूपं यस्यास्तथाभूता ।
एवम् अत्रागमनेन मालविकाविघ्नसदृशमित्यर्थः । आक्षेपोऽयम् ॥

३ अत्रभवतो राज्ञः दाक्षिण्यस्य येन केनापि परिचितेन संभा-

इरावती—णं संकहा णाम होदु किं त्ति अत्ताणं आआस-
इस्सम् ॥ (इति रुष्टा प्रस्थिता ।) (ननु संकथा नाम भवतु
किमित्यात्मानमायासयिष्यामि) ॥

राजा—(अनुसरन्) प्रसीदतु भवती । (इरावती रसनास-
न्दानितचरणा व्रजत्येव) ॥ १

राजा—सुन्दरि ! न शोभते प्रणयिजने निरपेक्षता ॥ २

इरावती—सठ ! अविस्ससणीओ सि ॥ (शठ ! अविश्व-
सनीयोऽसि) ॥ ३

षणरूपस्य सारल्यस्य उपरोधं निरोधं भङ्गमित्यर्थः । मा कुरु ।
तावादिति वाक्यालङ्कारे । समीपदृष्टेन स्वसमीपे विलोकितेन देव्याः
पट्टराज्ञ्या धारिण्याः परिचारिस्त्रीजनेन परिचारिणा सेवकेन स्त्रीजनेन
सह संकथाऽपि संभाषणमपि केवलं संलापोऽपीत्यपिशब्दार्थः ।
वार्येत निषिध्येत त्वयेति शेषः । तदा अत्र संकथाप्रतिषेधविषये
त्वमेव प्रमाणम् । प्रमात्री ज्ञानवत्तया नियामिकेत्यर्थः । “ क्लीबै-
कत्वे प्रमातरि ” इति प्रमाणशब्दार्थेषु मेदिनी । योऽयं मालविकया
संलापस्तद्वाक्षिण्यमात्रं न तु कश्चिदन्योऽत्राभिप्राय इति नार्हसि
कोपं कर्तुमिति भावः ॥

१ रसनासन्दानितचरणा रसनया काञ्च्या सन्दानितौ बद्धौ
चरणौ यस्यास्तथाभूता सत्यपि । क्रोधव्यतिकरे मध्यात्परिभ्रष्टया
काञ्च्या स्वयमेव बद्धचरणापि व्रजति गच्छति । “ काञ्ची सप्त-
की रशना तथा ” इत्यमरः । “ रशना दन्त्यर्मध्यापि, ” इति महे-
श्वरः । “ बद्धे सन्दानितं मूतम् ” इत्यमरः ॥

२ प्रणयिजने प्रणयिन्यनुरागवति जने मद्यग्निमित्रविषये निर-
पेक्षता अपेक्षाशून्यत्वं न शोभते तवेति शेषः ॥

३ शठ धूर्त । शठलक्षणं साहित्यदर्पणे । “ शठोऽयमेकत्र बद्ध-
भावो यः । दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥ ” इति ॥

• राजा—

शठ इति मयि तावदस्तु ते
परिचयवत्यवधीरणा प्रिये ।

चरणपतितया न चण्डि तां

विसृजसि मेखलयाऽपि याचिता ॥ २० ॥

इरावती—इअं वि हदासा तुमं एव्व अणुसरदि॥ (इति रश-
नामादाय राजानं ताडयितुमिच्छति ।) (इयमपि हताशा त्वामे-
वानुसरंति) ॥ १

राजा—वयस्य ! एषेरावती ॥

शठ इति ॥ हे प्रिये मयि मद्विषयिणी तावदिति तु इत्यस्यार्थे । शठो धूर्त इतिरूपा परिचयवती भूयःप्रयोगाज्जातपरिचया अवधीरणा तिरस्कारवाक् अस्तु । परं हे चण्डि अत्यन्तकोपने । “ चण्डस्त्वत्यन्तकोपन ” इत्यमरः । चरणपतितया चरणयोः स्थले स्वलितया कृतप्रणामया च मेखलया काञ्च्या कञ्च्यापि निश्चेतनयापि मद्दुःखदर्शनात्सकरुणयेत्यपेः स्वारस्यम् । याचिता प्रसादार्थं प्रार्थिता त्वं ताम् अवधीरणां न विसृजसि न त्यजसि । सखीप्रार्थनया कोपत्यागस्योचितत्वेऽपि रशनयापि प्रार्थिता यत्त्वं कोपं न जहासि तदेतदयुक्तमिति भावः । “ स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची ” इत्यमरः । अत्र मेखलाया निश्चेतनत्वेन प्रणामाभ्यर्थनाऽसंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः । अत्र केचित् परिचयवति मयि ’ इत्यपि योजयन्ति तेन समङ्गश्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः । अपर-
वक्रं वृत्तम् । “ अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्रमिदं नजौ जरी॥ ” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

१ हताशा दुष्टा इयं रशना ॥

वाष्पासारा हेमकाञ्चीगुणेन
श्रोणीविम्बादप्युपेक्षाच्युतेन ।

चण्डी चण्डं हन्तुमभ्युद्यता मां

विद्युद्दाम्ना मेघराजीव विन्ध्यम् ॥ २१ ॥

इरावती—किं मं एव्व भूओ वि अवरद्धं करेसि ॥ (किं
मामेव भूयोऽप्यपराद्धां करोषि) ॥ १

राजा—(सरशनं हस्तमवलम्बयति ।)

अपराधिनि मयि दण्डं संहरसि समुद्यतं कुटिलकेशि ।

वर्धयसि विलसितं त्वं दासजनायात्र कुप्यसि च ॥ २२ ॥

वाष्पेति ॥ वाष्पासारा वाष्पाण्यश्रूण्येव आसारो धारास-
म्पातो यस्यास्तथाभूता एषा चण्डी कोपना इरावती कर्त्री । श्रो-
णीविम्बात् नितम्बमण्डलात् उपेक्षाच्युतेन उपेक्षया आत्मनोऽन-
वधानादनादरेण हेतुना च्युतेन । स्वलितेन हेमकाञ्चीगुणेन सुव-
र्णमय्या रशनायास्तन्तुना चण्डं षरुषमिति यावत् । मां मेघराजी
मेघानां लेखा कर्त्री विद्युद्दाम्ना विद्युद्रूपेण दाम्ना रज्जुना करणभूतेन
विन्ध्यं पर्वतविशेषमिव हन्तुं ताडयितुमुद्यता प्रवृत्ता । “ चण्डी
कात्यायिनी देव्यां हिंस्रकोपनयोषितोः । ” इति मेदिनी । विम्बानु-
विम्बभावेनोपमा । शालिनी वृत्तम् ॥ २१ ॥

१ भूयोऽपि पुनरपि । अपराद्धां कृतापराधां करोषि । मय्येव
अपराधमारोपयसीत्यर्थः ॥

अपराधिनीति ॥ हे कुटिलकेशि वक्रकेशि इरावति । अपरा-
धिनि सापराधे मयि उद्यतं प्रहरणेच्छया उन्नमितं दण्डं रशनारूपं
संहरसि समापयसि । किंच विलसितं विलासं महर्शनात्स्वनयन-
विक्षेपादिषु विशेषं वर्धयसि पुष्णासि । “ यानस्थानासनादीनां
मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिभा ॥ ”
इति । विलासलक्षणं दर्पणे । अत्र वर्तमानाय दासजनाय सेवकस-

नूनमिदमनुज्ञातम् ॥ (इति पादयोः पतति ।)

इरावती—ण खु इमे मालविआचलणा जा दे हरिसदोहलं .
पूरइस्संदि ॥ (न खल्विमौ मालविकाचरणौ यौ ते हर्षदोहदं
पूरयतः) ॥ १

(इति निष्क्रान्ता सह चेदद्या ।)

विदूषकः—उद्वहि अकिदप्पसादो सि ॥ (उत्तिष्ठ अकृत-
प्रसादोऽसि) ॥ २

राजा—(उत्थायेरावतीमपश्यन्) तत्कथं गतैव प्रिया ? ॥ ३

विदूषकः—वअस्स ! दिट्ठिआ इमस्स अविणअस्स अप्प-
सण्णा गदा एसा । ता वअं सिग्घं अवक्कमाम । जाव अंगारओ
राशिं विअ अणुवंकं पडिगमणं ण करेदि ॥ (वयस्य ! दिष्ट्याऽने-
नाविनयेनाप्रसन्ना गतैषा । तद्वयं शीघ्रमपक्रमामः । यावदङ्गा-
रको राशिमिवानुवक्रं प्रतिगमनं न करोति) ॥ ४

दृशाय मह्यं कुप्यसि क्रुध्यसि च । “ क्रुधद्बुह ” इति चतुर्थी ।
एतच्च वस्तुतः कोपमयमपि किलकिञ्चित्त्वेन परिणमय्याह
नूनमिति । इदं कोपादिकमेव अनुज्ञातं सङ्गमायानुज्ञातं भवत्या इति
शेषः । एतस्य किल किञ्चित्त्वादिति भावः । “ स्मितशुष्करुदि-
तहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् । सांकर्यं किल किञ्चित्तमभीष्टतमस-
ङ्गमादिजाद्धर्षात् ॥ ” इति किलकिञ्चित्तलक्षणं प्राह विश्वनाथः ॥२२॥

१ हर्षदोहदं हर्षं हर्षहेतुं दोहदम् इच्छाम् । एतावता रोषेण ताड-
नात्परुषवचनाच्चेरावत्या अधीरात्वं स्फुटीभवति । तदुक्तम् । “ प्रियं
सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्बुषा । धीराधीरा तु रुदितैरधीरा
परुषोक्तिभिः ॥ ” इति । “ तर्जयेत्ताडयेदन्या (अधीरा) ” इति च ॥

२ अकृतप्रसादः अकृतानुग्रहः तयेति शेषः ॥

३ सत् तर्हि कथं किं गतैव प्रिया ॥

४ दिष्ट्येति हर्षे । तस्या गमनेन मे हर्ष इति भावः । अप्रसन्ना

राजा—अहो मदनस्य वैषम्यम् ॥ १

मन्ये प्रियाहृतमनास्तस्याः प्रणिपातलङ्घनं सेवाम् ।

एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता ॥ २३ ॥

(इति निष्क्रान्तः सह वयस्येन ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

असन्तुष्टा । शीघ्रं सत्वरं यथा तथा अपक्रमामः गच्छामः । यावत्
अङ्गारको भौमः पापग्रह इति यावत् इव अनुवक्रं वक्रस्य वक्रभाव-
स्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । राशिं मेपादिष्वन्यतमं प्रति प्रति-
गमनं संक्रमणं प्रतिनिवृत्तिं च न करोति । यथा कंचित्कालं वक्र-
गत्या राश्यन्तरं संक्रान्तः पापग्रहो वक्रीभावावसाने पुनर्भुक्तपूर्वं
राशिमुपेत्य पीडयति तथेयमप्यप्रसादापक्रान्ता यावदत्रैव नागच्छ-
ति तावदप्रक्रमाम इति भावः ॥

१ मदनस्य वैषम्यं विषमता । प्रतीपत्वमिति यावत् ॥

मन्ये इति ॥ प्रियाहृतमनाः प्रियया मालविकयाऽहृतं मनो यस्य
तथाभूतोऽहं तस्या इरावत्याः कर्तरि षष्ठी । इरावतीकर्तृकं प्रणिपात-
लङ्घनं मत्कृतप्रणयातिक्रमं सेवामनुकूलाचरणं मन्ये । सेवायाः
फलमाह । हि यतः प्रणयवती प्रेमयुक्ता सा इरावती कुपिता
ऋद्धापि एवम् अनेन सेवनप्रकारेण उपेक्षितुम् उपेक्षां कर्तुं शक्यं
शक्या । शक्यमिति निपात इति काट्यवेमः । प्रणिपातलङ्घनं
निमित्तीकृत्य तस्यमुपेक्षा कर्तुं शक्येतेत्यर्थः । मालविकायामासक्त-
त्वाच्च राज्ञ इरावत्युपेक्षणभावश्यकं तच्च तथा प्रणामं लङ्घयित्वा
स्वयमेव सम्पादितमिति ममेदमनुकूलमेवेति भावः ॥ २३ ॥

इति श्रीमदप्पाशर्मणा विरचितायां मालविकाऽग्निमित्र-
व्याख्यायां बालबोधिण्याख्यायां तृतीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति पर्युत्सुको राजा प्रतिहारी च ।) १
राजा—(आत्मगतम्)

तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामाशया बद्धमूलः

संप्राप्तायां नयनविषयं रूढरागप्रवालः ।

हस्तस्पर्शैः कुसुमित इव व्यक्तरोमोद्गमत्वात्

कुर्यात्कान्तं मनसिजतरुमां रसज्ञं फलस्य ॥ १ ॥

(प्रकाशम्) सखे गौतम ! ॥

१ पर्युत्सुक उत्कण्ठितः । प्रतिहारी द्वाररक्षिका स्त्री ॥

तामिति ॥ श्रुतिपथगतां श्रवणमार्गवर्तिनीं श्रूयमाणाम् । तां मालविकामाश्रित्य अवलम्ब्य आशया तत्प्राप्त्यभिलाषेण बद्धमूलः रूढमूलः । उत्पन्न इति यावत् । तस्यां मालविकायामिति विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । नयनविषयं नेत्रगोचरं प्राप्तायां सत्यां दृष्टायां सत्यामित्यर्थः । रूढरागप्रवालः रूढानि उद्भिन्नानि रागरूपाणि प्रीतिरूपाणि प्रवालानि किसलयानि यत्र तथाभूतः । “ प्रवालोल्लसन्ती किसलयः ” इति मेदिनी । मालविकादर्शनेन विस्तीर्ण इत्यर्थः । तस्या इति विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । तस्याः मालविकायाः हस्तस्पर्शैः करणभूतैः व्यक्तरोमोद्गमत्वात् । रोम्णां कचानामुद्गम उत्पत्तिस्थानं पुलकाः रोमोद्गमाः व्यक्ता स्पष्टीभूताः रोमोद्गमाः पुलका यत्र तथाभूतत्वात् पुलकितत्वादित्यर्थः । कुसुमितः सञ्जातकुसुम इव वर्तमानः । तारकादित्वादित्त्वं । मनसिजतरुः मदनरूपो वृक्षः मामग्निमित्रं प्रति फलस्य मालविकावाप्तिरूपस्य कान्तं सुन्दरं रसज्ञम् आस्वादवेत्तारं कुर्यात् करोतु । आशिषि संभावनायां वा लिङ् । अत्र मूलरोहणप्रवालोल्लेदादीनां लोकप्रसिद्धेनैव क्रमेणाभि-

प्रतिहारी—जेदु जेदु भट्टा । असण्णिहिदो गोदमो ॥ (जयतु
जयतु भर्ता । असन्निहितो गौतमः) ॥ १

राजा—(आत्मगतम्) आं ! मालविकावृत्तान्तज्ञानाय मया
प्रेषितः ॥ २

विदूषकः—(प्रविश्य) जेदु जेदु भवम् ॥ (जयतु जयतु
भवान्) ॥

राजा—जयसेने ! जानीहि तावत्क देवी धारिणी सरुजचर-
णत्वाद्धिनोद्यत इति ॥ ३

प्रतिहारी—जं देवो आणवेदि ॥ (इति निष्क्रान्तां ।)
(यद्देव आज्ञापयति) ॥ ४

राजा—गौतम ! को वृत्तान्तस्तत्र भवत्यास्ते सरुयाः ? ॥ ५

विदूषकः—जो विडालगिहीदाए परहुदिआए ॥ (यो विडाल-
गृहीतायाः परभृतिकायाः) ॥ ६

धानाद्रत्नावल्यलङ्कारः । “ क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं
विदुः । ” इति लक्षणात् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १ ॥

१ जयतु उत्कृष्यताम् । असन्निहितः असमीपवर्ती ॥

२ आं स्मरणे । वृत्तान्तो वार्ता ॥

३ जयसेनेति प्रतिहार्या नाम । तावत् यावदावामत्रस्थौ ताव-
त्कालमित्यर्थः । देवी धारिणी सरुजचरणत्वात् रोगयुक्तपादत्वात्
हेतोः । विनोद्यते कथादिश्रवणादिभिः अपेतदुःखा क्रियत इत्यर्थः ।
परिजनैरिति शेषः ॥

४ देवो राजा “ राजा स्वामीति देवेति भृत्यैः ” इति नाट्यो-
क्तिषु विश्वनाथः ॥

५ ते तव सरुया मालविकायाः को वृत्तान्तः का वार्ता ॥

६ विडालगृहीतायाः विडालेन मार्जारेण गृहीताया आक्रा-

राजा—(सविषादम्) कथमिव ? ॥

विदूषकः—सा खु तवस्सिणी तए पिंगलच्छीए सारभंडभू-
घरण गुहाए विअ णिक्खिता ॥ (सा खलु तपस्विनी तथा पिङ्ग-
लाक्ष्या सारभाण्डभूगृहे गुहायामिव निक्षिप्ता) ॥ १

राजा—ननु मत्सम्पर्कमुपलभ्य ? ॥ २

विदूषकः—अह इम् ॥ (अथ किम्) ॥

राजा—क एवं विमुखोऽस्माकम् । येन चण्डीकृता देवी ॥ ३

विदूषकः—सुणादु भवं । परिव्राजिआए मे कहिदम् । हिओ
किल तत्तहोदी इरावदी रुजकंतचलणं देवीं सुहं पुच्छिदुं आअ-
दा ॥ (शृणोतु भवान् । परिव्राजिकया मे कथितम् । ह्यः किल
तत्रभवतीरावती रुजाक्रान्तचरणां देवीं सुखं प्रष्टुमागता) ॥ ४

न्तायाः । “ ओतुर्बिडालो मार्जारः ” इत्यमरः । परभृतिकायाः
कोकिलायाः यः वृत्तान्तः स एव मालविकाया इत्यर्थः । दुःखमयो
वृत्तान्त इत्यर्थः । परभृतशब्दात्स्वार्थे कप्रत्ययेऽजादित्वाद्वापि च
“ प्रत्ययस्थात्कात् ” इत्यत इत्त्वम् । “ वनप्रियः परभृतः कोकि-
लः पिक इत्यपि । ” इत्यमरः ॥

१ तपस्विन्यनुकम्पार्हा मालविका । पिङ्गलाक्ष्येति गालिः ।
धारिण्या । सारभाण्डभूगृहे सारभाण्डानाम् उत्कृष्टभाण्डानां भूगृहे
निक्षिप्ता स्थापिता । यत्र साराणि भाण्डानि निधीयन्ते तत्र भूगृहे
मालविका स्थापितेत्त्वर्थः ॥

२ मत्सम्पर्कं मम सम्बन्धम् उपलभ्य ज्ञात्वा ॥

३ विमुखः पराङ्मुखो विरुद्ध इत्यर्थः । चण्डीकृता कोपिता ।
देवी धारिणी ॥

४ परिव्राजिकया संन्यासिन्या कौशिक्या कर्त्या । मे महं

राजा—ततस्ततः ॥

विदूषकः—तदो सा देवीए पुच्छिदा । किं णु ओलोइदो
वल्लहजणो ति । ताए उत्तं । मंदो वो उवआरो जं परिजणे
संकंतं वल्लहत्तणं ण जाणीअदि ॥ (ततः सा देव्या पृष्ठा किं
न्ववलोकितो वल्लभजन इति । तयोक्तम् । मन्दो व उपचारो
यत्परिजने संक्रान्तं वल्लभत्वं न ज्ञायते) ॥ ३

राजा—अहो निर्भेदादृतेऽपि मालविकायामयमुपन्यासः
शङ्कयति ॥ २

कर्मत्वेनाविवक्षायां चतुर्थी । ह्यः गतेऽहनि । इरावती कर्त्री । रुजा-
क्रान्तचरणां रुजया रोगेणाक्रान्तोऽभिभूतश्चरणो यस्यास्तां देवीं
धारिणीं प्रति सुखमनामयं प्रष्टुमिति दुहादित्वादकथितं चेति गौणे
कर्मणि द्वितीया ॥

१ किन्तु इति प्रश्ने । वल्लभजनः प्रियजनो राजेत्यर्थः । आलो-
कितो दृष्टः । तथा इरावत्या । मन्दः असङ्गतो रिक्त इत्यर्थः । उप-
चारः आचारवाणी । परिजने सेवके । संक्रान्तं सङ्गतं मालविकां
प्राप्तमित्यर्थः । वल्लभत्वं प्रियत्वं न ज्ञायते । तेनान्यत्रासक्तो वल्ल-
भो द्रष्टुमशक्य इति भावः ॥

२ निर्भेदात् स्पष्टीकरणात् “ अन्यारादितरत्ने ” इति पञ्चमी ।
ऋते विना । अयम् उक्तपूर्वः उपन्यासो वागारम्भः । “ उपन्या-
सस्तु वाङ्मुखम् ” इत्यमरः । मालविकायां विषये शङ्कयति
शङ्कां करोति । उत्पादयतीत्यर्थः । देव्याः परिजने मालविकाया
एव लावण्यातिशयेन सैव । राज्ञो वल्लभा भवेदिति शङ्का उत्पद्यत
इति भावः ॥

विदूषकः—तदो ताए अणुबंधिज्जमाणए भवदो अविणंअं
अन्तरेण परिगदत्था किदा देवी ॥ (ततस्तयाऽनुबन्ध्यमानया
भवतोऽविनयमन्तरेण परिगतार्था कृता देवी) ॥ १

राजा—अहो दीर्घरोषता तत्रभवत्याः। अतः परं कथय ॥ २

विदूषकः—किं अवरम् । मालविआ बउलावलिआ अ
णिगलपदीओ पाआलवासं अदिहसुज्जपाआ णागकण्णआ
विअ अणुहवंति ॥ (किमपरम् । मालविका बकुलावलिका च
निगडपद्यौ पातालवासमदृष्टसूर्यपादे नागकन्यके इवानुभवतः) ॥ ३

राजा—कष्टं कष्टम् ॥ ४

१ ततः तदनन्तरम् अनुबन्ध्यमानया साग्रहं पृच्छ्यमानया
तयेरावत्या भवतः तव अविनयमन्तरेण मालविकोपसर्पणरूपमविन-
यविषये परिगतार्था विदितवृत्तान्ता कृता देवी । “ अन्तरान्तरेण ”
इति द्वितीया ॥

२ तत्रभवत्या इरावत्याः दीर्घरोषता दीर्घश्चिरकालवर्ती कोपः
क्रोधो यस्यास्तद्भावः ॥

३ किमपरं किमन्यत् । मालविका बकुलावलिका चेत्युभे कर्ष्यौ
निगडपद्यौ निर्गडः बन्धः पदयोर्ययोस्तथाभूते सत्यौ । “स्वाङ्गाञ्चो-
पसर्जनादसंयोगोपधात्” इति ङीष् । अदृष्टसूर्यपादे न दृष्टाः
सूर्यपादाः सूर्यकिरणा याभ्यां तथाभूते नागकन्यके सर्पकन्यके इव ।
पातालवासं पाताले भूसम्पुटिते लोकविशेषे वासं स्थितिं पातालस-
दृशे भूगृहे वासं च ॥

४. कष्टं दुःखकरमुपस्थितमिति शेषः ॥

मधुरस्वरा परभृता भ्रमरी च विबुद्धचूतसङ्गिन्यौ ।

कोटरमकालवृष्ट्या प्रबलपुरोवातया गमिते ॥ २ ॥

अप्यत्र कस्यचिदुपक्रमस्य गतिः स्यात् ॥ १

विदूषकः—कहं बहिस्सदि । जं सारभाण्डगिहव्वावारिदा
माहविआ देवीए संदिष्टा । “ मह अंगुलीअमुद्दिअं अदेक्खिअ
ण मोत्तव्वा तुए हदासा मालविआ वउलावलिआ अ ” ति ॥
(कथं भविष्यति । यत्सारभाण्डगृहव्यापारिता माधविका देव्या
संदिष्टा । “ ममाङ्गुलीमुद्रिकामदृष्ट्वा न मोक्तव्या त्वया हताशा
मालविका बकुलावलिका च ” इति) ॥ २

मधुरेति ॥ मधुरस्वरा मधुरः स्वरो यस्यास्तथाभृता परभृता
कोकिला । अजादित्वाद्याप् । भ्रमरी च भृङ्गी च । “ जातेरस्त्रीवि-
षयात् ” इति ङीष् । इत्युभे विबुद्धचूतसङ्गिन्यौ विबुद्धे विक-
सिते चूत आम्ने सङ्गिन्यावनुरक्ते सत्यौ । प्रबलपुरोवातया प्रबलः
वेगातिशयवान् पुरोवातः अग्रगामी वायुर्यस्यास्तया अकालवृष्ट्या
कड्या कोटरं नीडं गमिते निवेशिते । गम्धातोर्णिजन्तात् क्तः ।
अत्र अप्रस्तुतेन भ्रमरीपरभृतयोर्नीडप्रवेशवृत्तान्तेन प्रस्तुतमालवि-
काबकुलावलिकयोर्निरोधस्य गम्यमानत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलंकारः ।
तदुक्तम् । “ अप्रस्तुतात्प्रस्तुतं चेद्गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुत-
प्रशंसा स्यात् ” इति । आर्या जातिः ॥ २ ॥

१ उपक्रमस्य उपायारम्भस्य गतिः प्रवेशः प्रवृत्तिरिति यावत् ॥

२ सारभाण्डगृहे उत्कृष्टभाण्डानामागारे । व्यापारिता नियुक्ता ।
माधविकेति दास्या नाम । देव्या धारिण्या संदिष्टा आज्ञप्ता । ममे-
त्यादिराज्ञाया अनुवादः । अङ्गुलीयमुद्रिकाम् अङ्गुलीभूषणरूपं
चिह्नम् अदृष्ट्वा । हताशा दुरभिलाषवती । राजानं कामयमानेत्यर्थः ।
इति संदिष्टेति संबन्धः ॥

राजा—(निःश्वस्य सपरामर्शम्) सखे ! किमत्र कर्तव्यम् ? १ .

विदूषकः—(विचिन्त्य) अत्थि एत्थ उवाओ ॥ (अस्त्य-
त्रोपायः) ॥

राजा—क इव ॥ २

विदूषकः—(सदृष्टिक्षेपम्) को वि अदिहो सुणिस्सदि कण्णे
दे कहेमि । (उपश्लिष्य) एवं विअ (इत्यावेदयति) ॥ (कोऽप्य-
दृष्टः श्रोष्यति कर्णे ते कथयामि । एवमिव) ॥ ३

राजा—(सहर्षम्) सुष्ठु । प्रयुज्यतां सिद्धये ॥ ४

१ सपरामर्शं परामर्शेन चिन्तया सहितं यथा तथा । अत्र
मालविकामोचनविषये ॥

२ क इव कीदृशः ॥

३ सदृष्टिक्षेपम् इतस्ततो दृष्टिविक्षेपेण सहितं यथा तथा ।
कोऽपि शृणोति वा रहस्यमस्माकमित्यालोचनार्थं दृष्टिक्षेपः । अदृष्टः
गूढमुपस्थितः शृणोति श्रोष्यति । वर्तमानसामीप्ये लट् । उपश्लि-
ष्य समीपं गत्वा । कर्णे कथनार्थमुपश्लेषः । एवमिवेति ईदृश
उपाय इत्यर्थः । मम सर्पदंशवेदनावलोकेन व्याकुलाया देव्याः
सकाशान्नागमुद्राविधानमिषेणाङ्गुलीयकमादाय मालविकां मोचयि-
ष्यामीति कर्णे कथितम् । इदं चानुपदमेव स्पष्टीभविष्यति ॥

४ सुष्ठु प्रशंसायाम् । प्रशस्या युक्तिरित्यर्थः । सिद्धये मालवि-
कामोचनरूपस्य कार्यस्य निष्पादनाय प्रयुज्यतां योज्यताम् । उपाय
इति शेषः ॥

प्रतिहारी—(प्रपिश्य) देव ! पवादसअणीए देवी निषण्णा
रक्तचन्दनधारिणा परिअणहत्थगदेण चलणेण भअवदीए कहाहिं
मिणोदीअमाणा चिद्धदि ॥ (देव ! प्रवातशयनीये देवी निषण्णा
रक्तचन्दनधारिणा परिजनहस्तगतेन चरणेन भगवत्या कथा-
भिर्विनोद्यमाना तिष्ठति) ॥ १

राजा—तस्मादस्मत्प्रयाणयोग्योऽयमवसरः ॥ २

विदूषकः—भो गच्छदु भवम् । अहं वि देवीं पेक्खिदुं
अरिक्तपाणी हुविस्सं ॥ (भो गच्छतु भवान् । अहमपि देवीं
प्रेक्षितुमरिक्तपाणिर्भविष्यामि) ॥ ३

राजा—जयसेनायास्तावदस्मद्रहस्यं विदितं कुरु ॥ ४

१ प्रवातशयने प्रकृष्टो वातो वायुर्यत्र तत्स्थानं प्रवातं तत्र वर्त-
माने शयनीये शय्यायाम् । “ शय्यायां शयनीयवत् ” इत्य-
मरः । निषण्णा उपविष्टा । निपूर्वात्सीदतेर्निष्ठायां “ रदाभ्याम् ”
इति निष्ठानत्वे “ सदिरप्रतेः ” इति षत्वे च “ अट्कुप्वाङ् ”
इति णत्वं तद्योगे चान्यस्य । रक्तचन्दनधारिणा तापापनोदाय
निषिक्तं रक्तचन्दनं धारयति तथाभूतेन परिजनहस्तगतेन सेवकह-
स्तनिहितेन चरणेनोपलक्षिता । भगवत्या कौशिक्या कर्त्या कथा-
भिर्गोष्ठीभिः करणभूताभिः विनोद्यमाना ॥

२ अस्मत्प्रयाणयोग्यः अस्माकं प्रयाणे गमने योग्यः । अव-
सरः समयः ॥

३ अरिक्तपाणिः रिक्तः फलादिशून्यः पाणिर्यस्य तथा न
भवति तथाभूतः । किमपि फलं करे गृहीत्वाऽऽगच्छामीत्यर्थः ।
“ रिक्तपाणिर्न चेक्षेत राजानं देवतां गुरुम् । ” इत्युक्तेः ॥

४ अस्मद्रहस्यं रहसि एकान्ते भवं वृत्तं रहस्यं गोपनीयं वृत्तम् ।

• विदूषकः—तह । (कर्णे) एव्वं विअ होदि ॥ (इति निष्क्रान्तः) ॥ (तथा । एवमिव भवति) ॥ १

राजा—जयसेने ! प्रवातशयनमार्गमादेशय ॥ २

प्रतिहारी—इदो इदो दवो ॥ (इत इतो देवः) ॥

(ततः प्रविशति शयनस्था देवी परिव्राजिका विभवतश्च परिवारः ।)

देवी—भअवदि ! रमणीआ कहा । तदो तदो ॥ (भगवति ! रमणीया कथा । ततस्ततः) ॥

परिव्राजिका—(सट्टष्टिक्षेपम्) अतः परं पुनः कथयिष्यामि अत्रभवान्विदिशेश्वरः संप्राप्तः ॥ ३

देवी—अंभो भट्टा ॥ (इत्युत्थातुमिच्छति ।) ॥ (अहो भर्ता)

राजा—अलमलमुपचारयन्त्रणया ॥ ४

अनुचितनूपुरविरहं नार्हसि तपनीयपीठिकालम्बि ।

चरणं रुजापरीतं कलभाषिणि मां च पीडयितुम् ॥ ३ ॥

“ रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु । ” इत्यमरः । अस्मन्मन्त्रं जयसेनां कथयेत्यर्थः । विदितं ज्ञातम् ॥

१ एवमिव ईदृशमस्मद्रहस्यं भवति अस्ति ॥

२ प्रवातशयनमार्गं प्रवातशयनस्य देव्यधिष्ठितायाः शय्याया मार्गम् आदेशय कथय ॥

३ सट्टष्टिक्षेपम् इतस्ततो दृष्टिं विक्षिप्येत्यर्थः । अतः कथितात् कथांशात् परम् अग्रे । पुनः राज्ञः प्रतिगमनानन्तरम् । अत्र हेतुः । अत्रभवानिति । अत्रभवान् पूज्यः विदिशेश्वरः अग्निमित्रः ॥

४ उपचारयन्त्रणया उपचाररूपया सेवनरूपया यन्त्रणया क्लेशनेत्यर्थः । अलंयोगे तृतीया ॥

अनुचितेति ॥ हे कलभाषिणि कलं सुन्दरं भाषणं यस्यास्त-

धारिणी—जेदु जेदु अज्जउत्तो ॥ (जयतु जयत्वार्यपुत्रः) ॥

परिव्राजिका—विजयतां देवः ॥

राजा—(परिव्राजिकां प्रणम्योपविश्य) देवि ! अपि सहा
वेदना ? ॥ १

धारिणी—अत्थि मे विमेषो ॥ (अस्ति मे विशेषः) ॥ २
(ततः प्रविशति यज्ञोपवीतसंवीताङ्गुष्ठः संभ्रान्तो विदूषकः ।) ३

थाभूते धारिणि । अनुचितनूपुरविरहम् अनुचितः नूपुरस्य तुलाकोटेः
विरहो यस्य तथाभूतम् । तपनीयपीठिकालम्बि तपनीयस्य सुवर्ण-
स्य पीठिकां लघुपीठम् अल्पार्थं कन् आलम्बते आश्रयति तथा-
भूतम् । सुवर्णमय्यां पीठिकायां निहितमित्यर्थः । रुजापरीतं रुजया
रोगेण परीतं व्याप्तं चरणम् आत्मनः पदं मामग्निमित्रं च पीडयितुं
नार्हसि न योग्या भवसि । तवोत्थानेन चरणस्य पीडा तामवलोक-
यतश्च ममापीति नोत्तिष्ठेति भावः । अत्र प्रस्तुतयोः चरणाग्नि-
मित्रयोरेकपीडनक्रियासम्बन्धात्तुल्ययोगिता । अग्निमित्रपीडायां च
चरणं रुजापरीतमिति वाक्यार्थस्य हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमित्यनयोरङ्गा-
ङ्गिभावेन सङ्करः । “ पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।
एकधर्माभिसंबन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥ ” इति दर्पणे । आर्या
जातिः ॥ ३ ॥

१ अपीति प्रश्ने । वेदना चरणरोगस्य दुःखं सहा सहनयोग्या
अस्तीति शेषः । “ वेदना ज्ञानदुःखयोः ” इति मेदिनी ॥

२ विशेषः आधिक्यम् ॥

३ यज्ञोपवीतसंवीताङ्गुष्ठः यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण संवीतो विष-
वेगप्रतिरोधाय वेष्टितोऽङ्गुष्ठो येन तथाभूतः । “ वेष्टितं स्याद्वलयितं
संवीतम् ” इत्यमरः । संभ्रान्तः सत्वरः ॥

विदूषकः—परित्ताअदु परित्ताअदु भवम् । सप्पेण लि
ददो ॥ (सर्वे विषण्णाः ।) (परित्रायतां परित्रायतां भवान् ।
सर्पणास्मि दष्टः) ॥ १

राजा—कष्टं कष्टम् । क भवान् परिभ्रान्तः ? ॥ २

विदूषकः—देवीं देक्खिस्सं ति आआरपुष्पकारणादो
पमदवणं गदो लि ॥ (देवीं द्रक्ष्यामत्याचारपुष्पकारणात्प्रमदवनं
गतोऽस्मि) ॥ ३

धारिणी—हद्धी हद्धी । अहं एव्व जीविदसंसअणिमित्तं
जादा बह्णस्स ॥ (हा धिक् हा धिक् ! अहमेव जीवितसंशय-
निमित्तं जाता ब्राह्मणस्य) ॥ ४

१ परित्रायतां रक्षतु अस्माहुःखादिति शेषः । दष्टः कृतदंशः ।
दन्तैर्भेदनं दंशः । “ दंश दशने ” इत्यतो निष्ठायां कित्वात्तलोपे
“ ब्रश्चभ्रस्ज ” इति शान्तत्वात्षत्वे श्रुत्वे च रूपं दष्ट इति ।
सर्पण कर्त्रा । विषण्णाः खिन्नाः ॥

२ परिभ्रान्तः पर्यटितः ॥

३ देवीं धारिणीम् । इति हेतोः । आचारपुष्पकारणात् आचा-
रार्थम् अरिक्तपाणिना देवी न द्रष्टव्येति य आचारस्तदर्थं यत्पुष्पं
तस्य कारणात् हेतोः । प्रमदवनं राज्ञोऽन्तःपुरोचितमुद्यानम् ॥

४ ब्राह्मणस्येति दयनीयता ध्वन्यते । जीवितसंशयनिमित्तं
जीवितस्य जीवनस्य संशये जीवेन्न वेति रूपः संदेहो यस्मात्तत्र दंश
इत्यर्थः । निमित्तं कारणम् । नित्यक्लीबत्वाद्विशेषणता ॥

विदूषकः—तर्हि असौ अत्थपुष्पकारणाद्वा प्रसारितो
दक्षिणहस्तो । तदो कोटरविणिग्गदेण सर्परूपिणा कालेण
दंसिदो म्हि । णं ऐदाणि दुवे दंसणपदाणि । (इति दर्शयति) ॥
(तत्राशोकस्थपुष्पकारणात्प्रसारितो दक्षिणहस्तः । ततः कोटर-
विनिर्गतेन सर्परूपिणा कालेन दष्टोऽस्मि । नन्वेते द्वे दंशनपदे) ॥ १

परिव्राजिका—छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम् ।

एतानि दष्टमात्राणामायुष्याः प्रतिपत्तयः ॥ ४ ॥

राजा—संप्रति विषवैद्यानां कर्म । जयमेने ! ध्रुवसिद्धिः क्षि-
प्रमानीयताम् ॥ २

१ तत्र प्रमदवने अशोकस्थपुष्पकारणात् अशोकवृक्षे वर्तमानस्य
पुष्पस्य कारणात् हस्तः प्रसारितः लम्बितः पुष्पग्रहणाय व्यापा-
रित इत्यर्थः । ततः प्रसारणानन्तरम् । कोटरात् नीडात् । निर्गतेन
निःसृतेन । कालेन यमेन मृत्युना वा । अनेन मरणनिश्चयः सूच्य-
ते । दंशनपदे दंशस्थाने दंशरूपं व्रणद्वयमित्यर्थः । “ कालो मृ-
त्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः । ” इति मेदिनी ॥

छेद इति ॥ दंशस्य दंशस्थानस्य च्छेदः । दाहः वह्न्यादिना
दहनम् । क्षतेर्व्रणात् रक्तस्य मोक्षणं स्त्रावणम् । एतानि दंश-
च्छेदरक्तमोक्षणदाहरूपाणि कर्माणि दष्टमात्राणां सर्वेषां जातदं-
शानाम् आयुष्याः आयुषे हिताः आयुर्वर्धका इत्यर्थः । “ तस्मै
हितम् ” इति यत् । प्रतिपत्तय उपायाः सन्तीति शेषः । तदुक्तं
वैद्यचन्द्रोदये । “ आदौ तु स्त्रावयेद्रक्तं छित्त्वा शस्त्रेण दंशतः ।
बहिर्वेगीकृते रक्ते विषं तस्माद्धिनश्यति ॥ ” इति । वाग्भटे च ।
“ दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् । प्रतप्तहेमलोहाद्यै-
र्द्वेहेदाशूलमुकेन वा ॥ करोति भस्मसात्सद्यो वह्निः किं नाम न
क्षणात् । ” इति । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ४ ॥

२ विषवैद्यानां जाङ्गलिकानाम् । “ विषवैद्यो जाङ्गलिकः ” इत्य-

प्रतिहारी—जं देवो आणवेदि ॥ (इति निष्क्रान्ता ।)
(यद्देव आज्ञापयति) ॥

विदूषकः—अहो पापेण मिञ्चुणा गहीदो म्हि ॥ (अहो
पापेन मृत्युना गृहीतोऽस्मि) ॥ १

राजा—मा कातरो भूः । अविषोऽपि कदाचिदंशो भवेत् ॥ २
विदूषकः—कहं ण भाइस्सम् । सिमसिमाअंति मे अंगाइं ॥
(इति विषवेगं रूपयति ।) (कथं न भेष्यामि । सिमसिमायन्ति
मेऽङ्गानि) ॥ ३

मरः । विषस्य प्रतिकर्ता विषवैद्यः । कर्म क्रिया अपेक्षितेति शेषः ।
ध्रुवसिद्धिवैद्यस्य नाम । जयसेना प्रतिहारीनाम । क्षिप्रं शीघ्रम् ॥

१ पापेन क्रूरेण । गृहीत आक्रान्तः । विषवेगातिशयान्मिष्य
इत्यर्थः । “नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ।” इत्यमरः ॥

२ कातरः भीरुः । “अधीरे कातरत्रस्तभीरुभीरुकभीलुकाः ।”
इत्यमरः । मा भूः न भव । “माङ्गि लुङ्” इति लुङि “न माङ्गयोगे”
इत्यटो निषेधः । अत्र हेतुः । अविष इति । अविषो विषशून्यः ॥

३ भेष्यामि भियो लृट् । सिमसिमायन्ति सिमसिमेति कम्प-
नावस्थानुकरणम् । कम्पन्ते इत्यर्थः । सिमसिमशब्दात् “अव्य-
क्तानुकरणाद्यजवरार्धात्” इति डाचि “लोहितादिडाज्भ्यः”
इति क्यधि “वा क्यषः” इति आत्मनेपदविकल्पात्परस्मैपदम् ।
विषवेगं रूपयति प्रकाशयति । ते चोक्ता वसन्तराजीये । “वैवर्ण्यं
वेपथुर्दाहः फेनः स्कन्धस्य भञ्जनम् । दुःखं जाड्यं मृतिश्चेति
विषवेगाः स्युरष्टधा ॥” इति ॥

देवी-हा दंसिदं असुहं विआरेण । अवलंबथ बम्हणं ॥
(हा दर्शितमशुभं विकारेण । अवलम्बध्वं ब्राह्मणम्) ॥ १

(परिव्राजिका ससम्भ्रममवलम्बते ।)

विदूषकः—(राजानं विलोक्य) भो भवदो बह्लादो वि
पिअवअस्सो म्हि । तं विचारिअ अपुत्ताए मे जणणीए जोग-
कस्वेमं वहेहि ॥ (भो भवतो बाल्यादपि प्रियवयस्योऽस्मि ।
तद्विचार्यापुत्राया मे जनन्या योगक्षेमं वह) ॥ २

राजा— मा भैषीर्गौतम ! स्थिरो भव । अचिरात्त्वां वैद्यश्चि-
कित्सिष्यति ॥ ३

जयसेना— (प्रविश्य) देव ! आणविदो ध्रुवसिद्धी विण्णा-
वेदि । इह एव्व आणीअदु सो गोदमो त्ति ॥ (देव ! आज्ञापितो
ध्रुवसिद्धिर्विज्ञापयति । इहैवानीयतां स गोतम इति) ॥

राजा—तेन हि प्रतिगृहीतमेनं तत्रभवतः सकाशं प्रापय ॥४

१ हा दुःखे । विकारेण दंशरूपेण कर्त्रा । अशुभं मरणमित्यर्थः ।
दर्शितं प्रकटीकृतम् । अवलम्बध्वं धारयत ॥

२ बाल्यात् बालतामारभ्य । ल्यब्लोपे पञ्चर्मा । प्रियवयस्यः
प्रियं मित्रम् । तन्मैत्र्यं विचार्य चिन्तयित्वा तदनुरोधेनेत्यर्थः । मे
जनन्याः मातुः अपुत्रायाः एकाकिनि पुत्रे मयि परलोकं गते
पुत्रशून्यायाः । योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य लाभः तेन सहितं क्षेमं
प्राप्तस्य पालनं वह कुर्वित्यर्थः ॥

३ मा भैषीः न बिभेहि । भियो माडि लुङ् तद्योगेऽग्निषेधश्च ।
स्थिरः व्याधिभयेनाचञ्चलो धीर इत्यर्थः । चिकित्सिष्यति व्याधि-
मपनेष्यति । कितेर्व्याधिप्रतीकारे “ गुप्तिज्जिद्धयः ” इति सन् ॥

४ तेन हि तर्हि । प्रतिगृहीतमवलम्बितं तत्रभवतो ध्रुवसिद्धेः
सकाशं समीपं प्रापय नय ॥

जयसेना—तहा ॥ (तथा) ॥

विदूषकः—(देवीं विलोक्य) भोदि ! जीवेअं वा ण वा ।
जं मए अत्तभवंतं सेवमाणेण ते अवरद्धं तं मरिसेहि ॥
(भवति ! जीवेयं वा न वा । यन्मयाऽत्रभवन्तं सेवमानेन तेऽप-
राद्धं तन्मर्षय) ॥ १

देवी—दीहाऊ होहि ॥ (निष्क्रान्तो विदूषकः प्रतिहारी
च ।) (दीर्घायुर्भव) ॥ २

राजा—प्रकृतिभीरुस्तपस्वी ध्रुवसिद्धिमपि यथार्थनामानं
सिद्धिमन्तं न मन्यते ॥ ३

१ भवति राज्ञि । जीवेयं “ जीव प्राणधारणे ” इत्यतः संभाव-
नायां लिङ् । वा संदेहे । मम जीवनस्येदानीं संशय इत्यर्थः ।
अत्रभवन्तं राजानं सेवमानेन मया विदूषकेण कर्त्रा । यत् ते अप-
राद्धं यस्तवापराधः कृतस्तमित्यर्थः । मर्षय क्षमस्व ॥

२ दीर्घायुः दीर्घं चिरवर्ति आयुर्जीवनकालो यस्य तथाभूतः ।
भव एधि । आशिषि लोट् ॥

३ प्रकृतिभीरुः प्रकृत्या स्वभावेनैव भीरुर्मयशीलः । “ भियः
ऋक्कुनौ ” इति ऋक् । स्वभावत एव भयशीलः किं पुनः समुप-
स्थिते भयकारण इत्यर्थः । तपस्वी अनुकम्पार्हः दीन इत्यर्थः ।
यथार्थनामानं यथार्थमर्थयोग्यं नाम यस्य तथाभूतं ध्रुवसिद्धिमपि
ध्रुवसिद्धिनामानं वैद्यमपि सिद्धिमन्तं सिद्धिः विषव्याधिप्रतिकारस्य
निष्पादनम् अस्त्यस्य तथाभूतं न मन्यते न संभावयति । ध्रुव-
सिद्धेर्निश्चितसिद्धयर्थकत्वाद्धिषवेगप्रशान्तौ सन्देहानवकाशेऽपि नि-
सर्गभीरुत्वादयं न विश्वसिति ॥

जयसेना— (प्रविश्य) जेदु जेदु भद्रा । ध्रुवसिद्धी विण्णा-
वेदि उदकुम्भविहाणेण सप्पमुद्दिआ कप्पइदव्वा ता अण्णेसीअंदु
त्ति ॥ (जयतु जयतु भर्ता । ध्रुवसिद्धिर्विज्ञापयति उदकुम्भविधिना
सर्पमुद्रिका कल्पयितव्या तदन्विष्यताम्) ॥ १

१ उदकुम्भविधिना कर्मविशेषेण सह सर्पमुद्रा अस्त्यस्यां सा
सर्पमुद्रिका नागमुद्राविधिर्नाम शान्तिविशेषः कल्पयितव्या कर्तव्या ।
“ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ” इति मत्वर्थे “ अत इनि ठनौ ”
इति ठन् । तद्धेतोः अन्विष्यतां मृग्यतां नागमुद्रेति शेषः । उदकु-
म्भविधिश्चोक्तो भैरवीतन्त्रे यथा । “ भैरव्युवाच ॥ देवदेव जगन्नाथ
जगतां हितकारक । केनोपायेन भगवन्मर्त्यः सर्पविषं जयेत् ॥
ईश्वर उवाच ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यन्नोक्तं कस्यचित्पुरा । उद-
कुम्भविधानेन विषं राजिमतां जयेत् ॥ देव्युवाच ॥ उदकुम्भवि-
धानं तु श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम् । कृतेन येन मनुज आहेयं तु
विषं जयेत् ॥ ईश्वर उवाच ॥ घटमेकं समादाय मृण्मयं चात्रणं
शुभम् । कन्याकर्तितसूत्रेण वेष्टनं तद्गले चरेत् ॥ कोशातक्यग्निकः
पाठा सूर्यवल्लयमृताऽभयाः । शेलुः शिरीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसा-
ह्वया ॥ पुनर्नवा त्रिकटुकंबृहत्यौ सारिवे बला । कल्कमेषां कुमा-
र्याश्च रसेन परिकल्पयेत् ॥ घटान्तर्लेपयेत्तेन बहिर्भागं तु धूपयेत् ।
तद्वन्मधुकमधुकपद्मकेसरचन्दनैः ॥ मौनेन जलमाहृत्य नद्यास्ताम्र-
घटेन वै । तं घटं पूरयेन्मन्त्रमिममुच्चार्य यत्नतः ॥ नमः पुरुषसि-
हाय नमो नारायणाय च । यथासौ नाभिजाज्ञाति रणे कृष्णपरा-
जयम् ॥ एतेन सत्यवाक्येन सलिलं चामृतायताम् । हस्तेन तं
घटं स्पृष्ट्वा उत्तराभिमुखः स्थितः ॥ एतेन मन्त्रराजेन जलं तदभि-
मन्त्रयेत् । नमो वैडूर्यमाते हुलु हुलु रक्ष मां सर्पविषेभ्यः । गौरि
गान्धारि मातङ्गि चाण्डालि स्वाहा । अनूर्वनुजाय विनतानन्दनाय
काश्यपाय पक्षिराजाय नारायणवाहनायामृतवाहनाय । नमो

गरुडायेदममृतरूपं कुरु कुरु दर्वीकराद्यखिलपन्नगानां विषं संहर ।
 नमो नारायणायति ॥ पिप्पलयो ध्यामकं मांसी खपूरः कुन्दुरु-
 स्तथा । पञ्चवल्कवरा यष्टी नागपुष्पैलवालुकम् ॥ जीवकर्पमकौशीरं
 सिता पद्मकमुत्पलम् । कुमार्या स्नातया कुम्भे क्षिपेत्संचूर्ण्य भैरवि ॥
 सुरसामार्कवकुशाशिरीषाम्बुदनिम्बकैः । बद्धकूर्चेन तत्तोयं सेचये-
 च्छतवारकम् ॥ सर्पदष्टप्रदेशं तु मन्त्रमेनं पठन्पुनः । अनुपूर्वज-
 मित्यादि यावद्रोमाञ्चहर्षणम् ॥ विषमुक्तो भवेज्जन्तुस्तक्षकेणापि
 दांशितः । अपमृत्युविनाशार्थं सिञ्चेच्छिरसि मानवः ॥ सर्पबाधाप्र-
 शमनं विषरोगनिवारणम् । उदकुम्भविधानं ते मया देवि प्रकीर्त्ति-
 तम् ॥ ” इति ॥

नागमुद्राविधिस्तु रसरत्नावल्याम् ॥ “नागार्जुन महाबाहो वद मे
 गुह्यमुत्तमम् । उरगाणां महाघोरविषबाधापकर्षणम् ॥ नागार्जुन
 उवाच ॥ शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया । नागमुद्रा-
 विधानं तु रहस्यं परमं स्फुटम् ॥ सपादपलमानेन सुवर्णेन सुशो-
 भनम् । नागं विधाय मतिमानयुत्तारणपूर्वकम् ॥ नागं करेण संस्पृ-
 श्य मन्त्रानेतांस्त्रिरुच्चरेत् ॥ श्रीनागस्य प्राणा इह प्राणाः । श्रीनाग-
 स्य जीव इह स्थितः । श्रीनागस्य सर्वेन्द्रियाणीह स्थितानि । श्री-
 नागस्य वाङ्मनःप्राणा इहायान्तु स्वाहा ॥ इति प्रतिष्ठापितप्राणं श्री-
 नागं नमस्कुर्यात् ॥ एवं प्राणप्रतिष्ठां वै कृत्वा नागं निधापयेत् । उद-
 कुम्भमुखे रम्ये पात्रे ताम्रमये शुभे ॥ सर्षपैः पूरिते रक्तसूत्रवेष्टित-
 कन्धरे । स्थापयेदक्षहस्तेन संस्पृश्य मनुमुच्चरन् ॥ अथ मन्त्रः ॥ पुः
 सर्पकुलाधिपतये नागायामृतमूर्तये हुलु हुलु सर्पविषं शमय शमय
 नमस्ते स्वाहा ॥ इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य चाष्टोत्तरशतं सुधीः । नाग-
 मुद्रां ततः कृत्वा पूजयत्संस्तुवीत च ॥ नागराज नमस्तुभ्यं गरदो-
 षनिबर्हण । भूतेशाभरणश्रेष्ठ विषं संहर ते नमः ॥ तत उद्वास्य तं
 नागं तोयेनानेन सेचयेत् । विषं निर्विषतां याति सर्पदष्टस्य तत्क्ष-
 णात् ॥ इति गुह्यं मया विप्र तव स्नेहात्प्रकाशितम् । विषदाषहरंभृणां
 किमन्यत्कथयामि ते ॥ ” इति ॥

धारिणी—एदं सप्पमुद्दिअं अंगुलीअअम् पच्छा मह हत्थे
देहि णम् ॥ (एतत्सर्पमुद्रितमङ्गुलीयकं पश्चान्मम हस्ते देह्ये-
तत्) ॥ १

राजा—जयसेने ! कर्मसिद्धावाशु प्रतिपत्तिमानय ॥ २

जयसेना—जं देवो आणवेदि ॥ (इति निष्क्रान्ता) (यद्देव
आज्ञापयति) ॥

परिव्राजिका—यथा हृदयमाचष्टे तथा निर्विषो गौतमः ॥ ३

राजा—भूयादेवम् ॥ ४

१ सर्पमुद्रितं सर्पेण चिह्नितम् । सर्पप्रतिमायुक्तमित्यर्थः । अङ्गु-
लीयकम् अङ्गुलीभूषणम् । पश्चान्नागमुद्राविधानसमाप्तौ । मम ममैव
नान्यस्येत्यर्थः । परहस्तं प्रापितेऽस्मिन्कदाचिन्मालविका मोचयेतेति
शङ्कयेदम् ॥

२ कर्मणः नागमुद्राविधानस्य सिद्धौ जातायां सत्याम् । विदूष-
केण कर्णे कथितस्य मालविकामोचनरूपस्य चेति ध्वनिः । प्रति-
पत्तिं योग्यस्थानप्राप्तिं देवीहस्तमित्यर्थः । आनय । “ प्रतिपत्तिः
प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये गौरवेऽपि च । संप्राप्तौ च प्रबोधे च पदप्राप्तौ
च योषिति ॥ ” इति मेदिनी ॥

३ यथा यस्मात् हृदयं मनः आचष्टे कथयति प्रसन्नतया सूच-
यतीत्यर्थः । तथा तस्मान्निर्विषः निर्गतं विषं विषवाधा यस्मात्त-
थाभूतः । “ सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृ-
त्तयः । ” इत्युक्तेरिति भावः ॥

४ भूयात् । आशिषि लिङ् ॥

• जयसेना—(प्रविश्य) जेटु जेटु भद्रा । णिवृत्तविसवेगो
गौतमो मुहुत्तेण पक्खिदित्थो संवृत्तो ॥ (जयतु जयतु भर्ता ।
निवृत्तविषवेगो गौतमो मुहूर्तेन प्रकृतिस्थः संवृत्तः) ॥ १

धारिणी—दिद्विआ वअणीआदो मुत्तस्मि ॥ (दिष्ट्या वच-
नीयान्मुक्तास्मि) ॥ २

प्रतिहारी—एसो उण वाहतओ अमच्चो विण्णवेदि । राअ-
कज्जं बहुमंतिदव्वं दंमणेण अणुग्गहं इच्छाम्हि ति ॥ (एष पुन-
र्वाहतकोऽमात्यो विज्ञापयति । राजकार्यं बहुमन्त्रितव्यं दर्शने-
नानुग्रहमिच्छामाति) ॥ ३

धारिणी—गच्छदु अज्जउत्तो कज्जसिद्धीए ॥ (गच्छत्वार्य-
पुत्रः कार्यसिद्धयै) ॥

राजा—देवि ! आतपाक्रान्तोऽयमुद्देशः शीतक्रिया चास्या
रुजः प्रशस्ता तदन्यत्र नीयतां शयनीयम्) ॥ ४

१ निवृत्तविषवेगः निवृत्तः प्रशान्तः विषस्य वेगो यस्य तथाभूतो
गौतमो विदूषकः । मुहूर्तेन घटिकाद्वयेन प्रकृतिस्थः प्रकृतौ गुणसाम्ये
तिष्ठति तथाभूतः । संवृत्तो जातः । निर्विकारो जात इत्यर्थः ।
विकारे हि गुणानां वैषम्यं निर्विकारत्वे च साम्यम् । “ प्रकृतिगुण-
साम्ये स्यात् ” इति मैदिनी ॥

२ वचनीयात् दोषात् । “ जातं च दैवाद्ब्रह्मणीयबीजम् ” इत्यु-
त्तरचरिते ॥

३ मन्त्रितव्यं गूढं विचारणीयम् । दर्शनानुग्रहं तव दर्शनरूप-
मनुग्रहमित्यर्थः । अनुग्रहे दर्शनं करणम् ॥

४ आतपाक्रान्तः आतपेन प्रकाशेन आक्रान्तो व्याप्तः । उद्देशः

देवी-पालिदाओ अज्जउत्तवअणं अणुचिद्ध ॥ (परिजनस्तथा प्रक्रान्तः ।) (पालिताः आर्यपुत्रवचनमनुतिष्ठत) ॥ १

(निष्क्रान्ता देवी परिव्राजिका परिजनश्च ।)

राजा-जयसेने ! गूढेन पथा प्रमदवनं प्रापय ॥ २

जयसेना-एदु एदु देवो ॥ (एतु एतु देवः) ॥

राजा-जयसेने ! ननु समाप्तकाम्यो गौतमः ? ॥ ३

जयसेना- अह इम् ॥ (अथ किम्) ॥

राजा--इष्टाधिगमनिमित्तं प्रयोगमेकान्तसाध्यमपि मत्वा ।

संदिग्धमेव सिद्धयै कातरमाशङ्कते चेतः ॥ ५ ॥

प्रदेशः । शीतक्रिया शीतगुणवती क्रिया प्रवातसेवनादिरूपा प्रशस्ता उचिता । अन्यत्र शीतलप्रदेशे शयनीयं शय्या ॥

१ पालिताः दास्यः संबोधने प्रथमा । अनुतिष्ठत कुरुत । राज्ञा यथोक्तं तथा कुरुतेत्यर्थः ॥

२ गूढेन अप्रकटेन । पथा मार्गेण । प्रापय मामिति शेषः ॥

३ नन्विति प्रश्ने । समाप्तकाम्यः समाप्तं काम्यमिच्छाविषयं कर्म मालविकामोचनरूपं यस्य तथाभूतः । समाप्तकरणीय इति तूचितम् ॥

इष्टेति ॥ इष्टाधिगमनिमित्तम् इष्टस्य मालविकारूपस्याधिगमे प्राप्तौ निमित्तं कारणीभूतम् । एकान्तसाध्यं नितान्तं साधयितुं शक्यमपि प्रयोगमुपायं सिद्धयै कार्यनिष्पादनाय संदिग्धं कार्यं स्यान्न वाऽनेनेति संशयविषयमेव मत्वा चेतो मनः कर्तृ कातरमधीरं सत् । शङ्कते विभेति । “ तीव्रैकान्तानितान्तानि ” इत्यमरः ।

“ अधीरे कातरत्रस्त ” इति च । आर्या जातिः ॥ ५ ॥

विदूषकः—(प्रविश्य) जेदु जेदु भवम् । सिद्धाणि दे मंगलकम्माणि ॥ (जयतु जयतु भवान् । सिद्धानि ते मङ्गलकर्माणि) ॥ १

जयसेना—जं देवो आणवेदि ॥ (इति निष्क्रान्ता ।) (यद्देव आज्ञापयति) ॥

राजा—जयसेने ! त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ॥ २

राजा—गौतम ! क्षुद्रा माधविका न खलु किञ्चिद्विचारितमनया ? ॥ ३

विदूषकः—देवीए अंगुलीअमुद्धिअं देक्खिअ कं हं विआरेदि ॥ (देव्या अङ्गुलीयमुद्रिकां दृष्ट्वा कथं विचारयति) ॥ ४

१ ते तव मङ्गलकार्याणि मङ्गलानि शुभानि कार्याणि कर्माणि मालविकामोचनोपायरूपाणि सिद्धानि सफलानि । विचिन्तितैरुपायैर्मया मालविका मोचितेत्यर्थः ॥

२ जयसेना प्रतिहार्याः नाम । स्वं स्वकीयमात्मनानुष्ठेयं नियोगमाज्ञाम् । अशून्यं कुरु अनुतिष्ठेत्यर्थः । नियोगस्य शून्यत्वं नाम तद्विषयकार्यस्याननुष्ठानम् । तद्विन्नत्वं चानुष्ठानम् अशून्यत्वमतोऽयमर्थः ॥

३ क्षुद्रा अधमा । क्षुद्रमपि कार्यमधिकं विचारयन्तीत्यर्थः । “क्षुद्रः स्यादधमः” इति मेदिनी । खलु जिज्ञासायाम् । “खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायाम् ” इति मेदिनी । माधविका एतन्नामा सारभाण्डगृहे देव्या नियुक्ता दासी । अनया माधविकया कत्र्या विचारितं चिन्तितम् । कुतस्त्वमागतः ? कस्या इयं मुद्रा ? किमर्थं वा मोच्यते मालविकेत्यादि आशङ्कितं न वेति प्रश्नः ॥

४ देव्या इति विचारणायोग्यत्वं सूच्यते ॥

राजा—न खलु मुद्रामधिकृत्य ब्रवीमि । तयोर्द्वयोः किंनिमित्तो मोक्षः ? किं वा देव्या परिजनमतिक्रम्य भवान् संदिष्टः ? इत्येव तथा प्रष्टव्यम् ॥ १

विदूषकः—णं पुच्छिदो ह्यि । मन्दस्स वि पुणो मे तह पच्चुप्पणं उत्तरं आसि ॥ (ननु पृष्टोऽस्मि । मन्दस्यापि पुनर्मे तदा प्रत्युत्पन्नमुत्तरमासीत्) ॥ २

राजा—कथ्यताम् ॥

विदूषकः—भणितं मए । देवचिंतएहिं विण्णाविदो राआ “सोवसग्गं वो णखत्तं ता अवश्यं सव्वबंधमोक्खो करीअदु” ति ॥ (भणितं मया । दैवचिन्तकैर्विज्ञापितो राजा “सोपसर्गं वो नक्षत्रं तत्सर्वबन्धमोक्षः क्रियताम्” इति) ॥ ३

१ मुद्रामङ्गुलीयकचिह्नम् अधिकृत्य उद्दिश्य । तयोर्द्वयोर्मालविकाबकुलावलिकयोः किंनिमित्तः कस्मात्कारणादित्यर्थः । मोक्षो बन्धनत्यागः । “मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने” इति मेदिनी । किं वा कथं वा परिजनं सेवकम् अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य त्यक्त्वेति यावत् । संदिष्ट आज्ञप्तः । प्रष्टव्यं प्रष्टुं योग्यम् ॥

२ मन्दस्य मूर्खस्यापि मे विदूषकस्येत्यर्थः । कर्तारि षष्ठी । प्रत्युत्पन्नं तत्कालोचितम् ॥

३ दैवचिन्तकैरित्यारभ्य अहं संदिष्ट इत्यन्तौ माधविकासकाश आत्मोक्तेरनुवादः । दैवचिन्तकैः दैवं भाग्यं चिन्तयन्ति दैवचिन्तकाः ज्योतिःशास्त्रवेत्तारः तैः विज्ञापितः प्रार्थितः । सोपसर्गम् उपसर्गेण पीडया सहितं पापग्रहादिभिराक्रान्तमित्यर्थः । वः राज्ञां गौरवे बहुवचनं तवेत्यर्थः । तत् तस्माद्धेतोः । तत्प्रतीकारायेत्यर्थः । सर्वबन्धनमोक्षः सर्वेषां बद्धानां बन्धान्मोक्षो मोचनम् । इति विज्ञापित इति संबन्धः ॥

राजा—(सहर्षम्) ततस्ततः ॥

विदूषकः—तं सुणिअ देवीए इरावदीए चित्तं रक्खंतीए
“राआ किल मोअअदि” ति अहं संदिट्ठो ति । तदो युज्जदि
ति तए संवादिदो अत्थो ॥ (तच्छ्रुत्वा देव्या इरावत्याश्चित्तं
रक्षन्त्या “ राजा किल मोचयति” इति अहं संदिष्ट इति । ततो
युज्यत इति तथा संपादितोऽर्थः) ॥ १

राजा—(विदूषकं परिष्वज्य) सखे ! प्रियोऽहं खलु तव ॥ २

न हि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदर्शनम् ।

कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलभ्यते ॥ ६ ॥

१ तत् दैवज्ञविज्ञापनं श्रुत्वा । इरावत्याश्चित्तं मनो रक्षन्त्या
अक्लेशयन्त्या देव्या अहं संदिष्ट इति संबन्धः । राजा किल खलु
मोचयति इतिशब्दः प्रकाशने इति प्रकाशयन्त्येत्यर्थः । अहं राज्ञः
प्रियवयस्यः । संदिष्ट आज्ञप्तः । “ इति हेतौ प्रकाशने ” इति
मेदिनी । चरम इति शब्दो माधविकामकाश आत्मनोक्तस्यानुवाद-
स्य परिसमाप्तौ एवं मया भणितमिति संबन्धः । ततः मद्वाक्यश्रव-
णानन्तरं संपादितो निष्पादितः अर्थः कार्यं मालविकामोच-
नरूपम् ॥

२ परिष्वज्य आलिङ्ग्य ॥

न हीति ॥ सुहृदां मित्राणाम् । “सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः” इति
निपातनात्साधुः । बुद्धिगुणेन बुद्धिनिष्ठेन गुणेन करणेनैव अर्थस्य
इष्टकार्यस्य दर्शनं निष्पत्तिरिति यावत् । न भवति । यतो हेतोः
सूक्ष्मः हठादनुद्गावनीयः । कार्यसिद्धिपथः कार्यसिद्धेर्मार्गः ।
“ ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे ” इत्यप्रत्ययः समासान्तः । यद्वाऽदन्त
एवात्र पथशब्दो ग्राह्यः । तथा च त्रिकाण्डशेषः । “ वाटः पथश्च मार्ग-
श्च ” इति । स्नेहेनापि केवलस्नेहेनापि करणभूतेन उपलभ्यते

विदूषकः—तुवरदु भवम् । समुद्रवरण सहीसहिदं मालविअं
ठविअ भवंतं पञ्चुग्गदो ह्मि ॥ (त्वरतां भवान् । समुद्रगृहके
सखीसहितां मालविकां स्थापयित्वा भवन्तं प्रत्युद्गतोऽस्मि) ॥ १

राजा—अहमेनां संभावयामि । गच्छाग्रतः ॥ २

विदूषकः—एदु एदु भवम् । (परिक्रम्य) एदं समुद्रगेह-
अम् ॥ (एतु एतु भवान् । एतत्समुद्रगृहम्) ॥

राजा—(साशङ्कम्) वयस्य ! एषा कुसुमावचयव्यग्रहस्ता
सख्यास्त इरावत्याः परिचारिका चन्द्रिका सन्निकृष्टमाग-
च्छति । इतस्तावदावां भित्तिगूढौ भवावः ॥ ३

विदूषकः—अहो कुम्भीलएहिं कामुएहिं अ परिहरणीआ च-
न्द्रिआ ॥ (अहो कुम्भीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया चन्द्रिका) ॥ ४

साक्षात्क्रियते । नात्र ज्ञानमेवोपयोगि किं तूपायः स्नेहेनापि
उद्भाव्यत इति भावः ॥ ६ ॥

१ समुद्रगृहके समुद्रगृहे स्वार्थे कः । समुद्रगृहं जलयन्त्रगृहम् ।
“समुद्रगृहमित्युक्तं जलयन्त्रनिकेतनम् । ” इति हारावली।प्रत्युद्गतो-
ऽस्मि उपागतोऽस्मि ॥

२ एनां मालविकां संभावयामि उपगत्य संमानयामित्यर्थः ॥

३ कुसुमावचयव्यग्रहस्ता कुसुमानां पुष्पाणाम् अवचये हस्तेन
ग्रहणे व्यग्रो विशेषेणासक्तो हस्तो यस्यास्तथाभूता । “ व्यग्रो
व्यासक्त आकुल ” इत्यमरः । परिचारिका दासी । चन्द्रिका एत-
न्नामा । सन्निकृष्टं समीपम् । तावत्सत्वरम् । भित्तिगूढौ भित्त्या कर-
णभूतया गूढौ च्छादितौ अन्तरितावित्यर्थः ॥

४ कुम्भीलकैश्चरैः । कामुकैः कामिभिश्च । परिहरणीया वर्ज-
नीया । चन्द्रिका दासी ज्योत्स्ना । “ चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना ”
इत्यमरः ॥

(उभौ यथासमर्थितं कुरुतः ।) १

राजा—गौतम ! कथं नु ते सखी मां प्रतिपालयति ।
एहोनां गवाक्षमाश्रित्य विलोकयावः ॥ २

विदूषकः—तहा॥(उभौ विलोकयन्तौ तिष्ठतः ।) (तथा)॥
(ततः प्रविशति मालविका बकुलावलिका च ।)

बकुलावलिका—सहि ! षण्म भट्टारम् ॥ (सखि !
प्रणम भर्तारम्) ॥ ३

मालविका—णमो दे ॥ (नमस्ते) ॥

राजा—शङ्के मे प्रतिकृतिं निर्दिशति ॥ ४

मालविका—(सहर्षं द्वारमवलोक्य)हला ! मं विप्पलंभेसि॥
(हला मां विप्रलम्भयसि) ॥ ५

राजा—हर्षविषादाभ्यामत्रभवत्याः प्रीतोऽस्मि ॥ ६

१ यथासमर्थितं यथोक्तं कुरुतः । भित्त्यन्तरितौ भवत इत्यर्थः॥

२ ते तव सखी मालविका मां प्रतिपालयति प्रतीक्षते । कथं
केन प्रकारेण । नु वितर्के । गवाक्षं वातायनम् ॥

३ भट्टारं पूज्यं राजानम् । “ भट्टारो भगवान्पूज्यः ” इति
त्रिकाण्डशेषः । भर्तारमिति वा ॥

४ मे मम प्रतिकृतिं प्रतिमाम् । निर्दिशति दर्शयतीत्यर्थः ।
शङ्के तर्कयामि । “ शङ्का त्रासे वितर्के च ” इति मेदिनी ॥

५ विप्रलम्भयसि वञ्चयसि ॥

६ हर्षविषादाभ्याम् आनन्दखेदाभ्यां करणाभ्याम् । प्रीतोऽस्मि ।
“ प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः ” इत्यमरः ॥

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुण्डरीकस्य ।

वदनेन सुवदनायास्ते समवस्थे क्षणादूढे ॥ ७ ॥

बकुलावलिका-णं एसो चित्तगदो भट्टा ॥ (नन्वेष
चित्रगतो भर्ता) ॥ १

उभे-(प्रणिपत्य) जेतु भट्टा ॥ (जयतु भर्ता) ॥

मालविका-हला ! तदा संभ्रमदृष्टे भट्टिणो रूढे जहा
ण वितिण्ह ह्लि तहा अज्ज वि मए भाविदो अवितिण्हदंसणो
भट्टा ॥ (हला ! तदा सम्भ्रमदृष्टे भर्तू रूपे यथा न वितृष्णांऽस्मि
तथाऽद्यापि मया भावितोऽवितृष्णदर्शनो भर्ता) ॥ २

सूर्योदय इति॥पुण्डरीकस्य सूर्यविकाशिनः सितकमलस्य अव-
स्था दशा॥सूर्योदये या भवति । या च सूर्यास्तमये सूर्यस्य अस्तमये
अस्ते सति भवति।ते उभे समवस्थे सुन्दरावस्थाद्वयं सुवदनायाः सु-
मुख्याःवदनेन मुखेन कर्तृणा ऊढे धृते । वहेः क्तः। यजादित्वात्सं-
प्रसारणं चायथा सूर्यविकाशि कमलं सूर्योदये विकाशते सूर्यास्ते
च निमीलति तथा मत्सामीप्यश्रवणेन सपदि तस्या मुखं विकसितं
मदभावज्ञाने च म्लानमिति भावः।अत्र पुण्डरीकगताया अवस्थायाः
पुण्डरीकमात्रनिष्ठत्वेनान्यकर्तृकवहनासंभवेऽपि तत्कथनं मालविका-
मुखस्य विकसितत्वम्लानत्वयोः प्रतिविम्बमित्यसंभवद्रस्तुसंबन्ध
एकवाक्यगतो निदर्शनालङ्कारः । आर्या ज्ञातिः । तल्लक्षणं च
प्रथमाङ्के तृतीयपद्ये द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

१ चित्रगतश्चित्रे विद्यमानः । आलिखित इत्यर्थः ॥

२ हला सखि । सम्भ्रमदृष्टे सम्भ्रमेण इरावतीप्राप्त्या भीतत्वा-
त्वरया दृष्टे भर्तू राज्ञो रूपं आकारे विषये यथा न वितृष्णास्मि ना-
भिलाषशून्यास्मि । त्वरया विलोकनेन समग्रदृष्टत्वाभावात् । तथा

विदूषकः—सुदं भवदा ? तत्तहोदी चित्ते जहा दिटो तहा दिटो भवंति मंतेदि।मुहा दाणिं मंजूसा विअ रअणभंडअं जोव्वणगव्वं वहसि ॥ (श्रुतं भवता ? तत्रभवती चित्रे यथा दृष्टस्तथा दृष्टो भवानिति मन्त्रयति । मुधेदानीं मञ्जूषेव रत्नभाण्डं यौवनगर्वं वहसि) ॥ १

राजा—सखे ! कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः । पश्य ॥ २

अद्यापि इदानीमपि भर्ता चित्रगता राजमूर्तिरित्यर्थः । अवितृष्णदर्शनः वितृष्णं निरभिलाषं न भवतीत्यवितृष्णं दर्शनं यस्य तादृशः । तृष्णा च मालविकायाः । भावितश्चिन्तितः । पूर्वं यथा राजरूपदर्शनस्य समग्रत्वाभावान्न तृप्तास्मि तथैवेदानीं निर्विघ्नत्वात्समग्रविलोकनयोग्यत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वाभावान्न मे तृप्तिरित्यर्थः ॥

१ मञ्जूषा पेटकः। “ पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा ” इत्यमरः । रत्नभाण्डं रत्नस्थापनपात्रमिव यौवनगर्वं तारुण्याभिमानं मुधा वृथा वहसि । यथा मञ्जूषया धृतमपि रत्नभाण्डं न तस्या उपकारि तथैव तवेदं यौवनं यौवनयोग्यप्रियापारिष्वङ्गादेरकरणादिति भावः । तदेवाह । चित्रे यथा दृष्ट इति । अनुभावस्यानुद्भेदात् निश्चेतन इवेत्यर्थः ॥

२ कुतूहलवान् कुतूहलं रम्यवस्तुविलोकनलोलताऽस्त्यस्य तथाभूतोऽपि प्रियं द्रष्टुकामोऽपीत्यर्थः । “ रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम् । ” इति दर्पणे । निसर्गशालीनः निसर्गेण स्वभावेनैव शालीनोऽधृष्टः सलज्ज इत्यर्थः । “ स्यादधृष्टे तु शालीनः ” इत्यमरः । मां द्रष्टुं कौतुकवत्यप्यसौ मत्सामीप्ये लज्जावनम्रमुखी द्रष्टुं न पारयिष्यतीति भावः । स्वोक्तं समर्थयति । पश्येति ॥

कात्स्नर्येन निर्वर्णयितुं च रूप-

मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागमानाम् ।

न च प्रियेष्वायतलोचनानां

समग्रवृत्तीनि विलोचनानि ॥ ८ ॥

मालविका-हला ! का एसा पासपरिउत्तमुहेण भट्टिणा
सिणिद्धाए दिटीए णिज्झाईअदि ? ॥ (हला ! कैषा पार्श्वपरि-
वृत्तमुखेन भर्त्रा स्निग्धया दृष्ट्या निध्यायते ?) ॥ १

बकुलावलिका-णं इअं पासगदा इरावदी ॥ (नन्वियं
पार्श्वगतेरावती) ॥

कात्स्नर्येनेति ॥ आयतलोचनाः पूर्वसमागमानां पूर्वः प्रथमः
समागमः सङ्गमो येषां तेषां प्रियाणामित्यर्थः । तत्समागमकाले
दृश्यमानं रूपं कर्मभूतं कात्स्नर्येन साकल्येन निर्वर्णयितुं द्रष्टुम् ।
“ निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् । ” इत्यमरः । इच्छ-
न्ति । तु किंतु आयतलोचनानां विशालनेत्राणां स्त्रीणां विलोचनानि
नयनानि कर्तृभूतानि । प्रियेषु दयितेषु समग्रवृत्तीनि समग्रा संपूर्णा
वृत्तिर्वर्तनं येषां तथाभूतानि न भवन्ति । साकल्येन प्रियस्वरूपं
द्रष्टुमिच्छन्त्योऽपि नवोढा लज्जाबाहुल्यात्तथा कर्तुं न प्रभवन्तीत्यर्थः ।
अत्र प्रियविलोकनाभावरूपेण कार्येण लज्जारूपनिमित्तस्य गम्यमा-
नत्वादप्रस्तुतप्रशंसा लङ्कारः । “ कार्यान्निमित्तं कार्यं च हेतोरथ
समात्समम् । अप्रस्तुतात्प्रस्तुतं चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ॥ अप्रस्तुत-
प्रशंसा स्यात् ” इत्युक्तेः । उपजाति वृत्तम् ॥ ८ ॥

१ पार्श्वपरिवृत्तमुखेन पार्श्वे समीपे परिवृत्तं मुखं येन तथाभू-
तेन । भर्त्रा राज्ञा । स्निग्धया स्नेहयुक्तया दृष्ट्या नयनेन कूरणेन ।
निध्यायते विलोक्यते । “ निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनम् ” इत्यमरः ॥

• मालविका-सहि ! अदक्षिणो विअ भट्टा मे पडिभादि ।
जो सव्वं देवीजणं उज्झीअ एक्काए मुहे बद्धलक्ष्मो ॥ (सखि !
अदक्षिण इव भर्ता मे प्रतिभाति । यः सर्वं देवीजनमुज्झित्वा
एकस्या मुखे बद्धलक्ष्यः) ॥ १

बकुलावलिका-(आत्मगतम्) चित्तगदं भट्टारकं परम-
त्थदो संकल्पिअ असूअदि । होदु । कीडिस्सं दाव एदाए ।
(प्रकाशम्) हला ! भट्टिणो वल्लभा एसा ॥ (चित्रगतं भट्टारकं
परमार्थतः संकल्प्य असूयति । भवतु । विक्रीडिष्यामि तावदे-
तया । हला ! भर्तुर्वल्लभैषा) ॥ २

मालविका-तदो दाणिं किं अत्ताणं आआसइस्सम् ॥
(इति सासूयं परावर्तते ।) (तदिदानीं किमित्यात्मानमायास-
यिष्यामि) ॥ ३

१ अदक्षिणः दक्षिणः सर्वासु स्त्रीषु समो न भवति तथाभूतः।
“ एषु त्वनेकमहिलासमरागो दक्षिणः कथितः।” इत्युक्तेः । देवी-
जनं राज्ञीसमूहम् । उज्झित्वा त्यक्त्वा । बद्धलक्ष्यो व्यापृतदृष्टि-
रित्यर्थः ॥

२ भट्टारकं राजानम् । “ राजा भट्टारकः” इत्यमरः। परमार्थत-
स्तत्त्वतः प्रत्यक्षत्वेनेत्यर्थः । संकल्प्य मत्वा असूयति दोषदृष्ट्या
पश्यति । क्रीडिष्यामि नर्म करोमीत्यर्थः । वल्लभा प्रिया ॥

३ तत् यदि सैव प्रिया तर्हीत्यर्थः । आयांसयिष्यामि । राज्ञः
प्राप्त्यर्थं श्रमयामि । निष्फलत्वान्नायासयामीत्यर्थः । सासूयम्
असूयया परप्रेमासहनेन सहितं यथा तथा । परावर्तते विमुखी-
भवति । “ असूयान्यगुणधीनामौद्धत्यादसहिष्णुता । दोषोद्धोष-
भूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत् ॥ ” इति दर्पणे ॥

राजा—सखे ! पश्य ॥

भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं
सासूयमाननमितः परिवर्तयन्त्या ।

कान्तापराधकुपितेष्वनया विनेतुः
संदर्शितैव ललिताभिनयस्य शिक्षा ॥ ९ ॥

विदूषकः—अणुणअसज्जो दाणिं होहि ॥ (अनुनयसज्ज
इदानीं भव) ॥ ३

मालविका—अज्जगोतमो एत्थ एव सेवदि णम् ॥ (इति
पुनः स्थानान्तराभिमुखी भवितुमिच्छति ।) (आर्यगौतमोऽत्रैव
सेवत एनाम्) ॥ २

भ्रूभङ्गेति ॥ भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं भ्रुवोर्भङ्गेन कुटिलीकरणेन
भिन्नो वक्रीभूतस्तिलको ललाटिका यत्र तादृशम् । स्फुरिताधरोष्ठं
स्फुरितोऽधरोऽधस्तन ओष्ठो यत्र तथाभूतम् । “ ओत्वोष्ठयोः समासे
वा ” इति वा पररूपम् । आननं मुखं कर्मभूतं सासूयमसूयया सहितं
यथा तथा । इतः चित्रात् परिवर्तयन्त्या अनया मालविकया
कर्त्या । विनेतुः शिक्षकस्य गणदासस्य कर्तारि षष्ठी । शिक्षयाऽस्याः
संबन्धः । कान्तापराधकुपितेषु कान्तस्य प्रियस्य योऽपराधः पर-
स्त्रीसंगमादिरूपः तेन हेतुना कुपितेषु स्त्रीणां क्रोधेषु विषये । भावे
क्तः । ललिताभिनयस्य ललितस्य सुन्दरस्य अभिनयस्यावस्थानु-
कारस्य कर्मणि षष्ठी शिक्षा शिक्षणं दर्शितैवेत्युत्प्रेक्षा । अभिनये
हि भ्रूभङ्गादयो भवन्ति । वसन्ततिलकम् । “ उक्तं वसन्ततिलकं
तमजा जगौ गः ” इत्युक्तेः ॥ ९ ॥

१ अनुनयसज्जः अनुनयाय मालविकायाः सान्त्वनाय सज्जः
सन्नद्धः ॥

२ स्थानान्तराभिमुखी स्थानान्तरस्य भिन्नस्थानस्याभिमुखी
संमुखी । चित्रपराङ्मुखीत्यर्थः ॥

वकुलावलिका—(मालविकां रुद्धा) ण खु कुपिता दाणिं तुमम् ॥ (न खलु कुपितेदानीं त्वम् ?) ॥ १

मालविका—जइ चिरं कुविदं एव्व मं मण्णेसि एसो पच्चाणीअदि कोवो ॥ (यदि चिरं कुपितामेव मां मन्यसे एष प्रत्यानीयते कोपः) ॥ २

राजा—(उपेत्य)

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रार्पितचेष्टया किमेतन्मे ।

ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः ॥ १० ॥

वकुलावलिका—जेदु जेदु भट्टा ॥ (जयतु जयतु भर्ता) ॥

मालविका—(आत्मगतम्) कंहं चित्तगदो भट्टा मए असूइदो ॥ (प्रकाशं सव्रीडवदनमञ्जलिं बध्नाति । राजा मदनकातर्यं रूपयति ।) (कथं । चित्रगतो भर्ता मयाऽसूयितः) ॥ ३

१ प्रश्नोऽयम् । अवश्यं कुपितासीत्यर्थः ॥

२ प्रत्यानीयते अपगतोऽपि पुनः परावर्त्यत इत्यर्थः ॥

कुप्यमानि ॥ हे कुवलयनयने कमलनेत्रे मालविके । त्वं मे मम चित्रार्पितचेष्टया चित्र आलेख्येऽर्पितया निवेशितया चेष्टया व्यापारेण करणेन कुप्यसि क्रुध्यसि एतत् किम् । अयुक्तमिदमित्यर्थः । कुत इत्याह । नन्विति । ननु यतः अनन्यसाधारणः अन्यासां साधारणः सामान्यो न भवति तथाभूतः अनन्यसुलभः त्वदेकनिष्ठ इत्यर्थः । दासः सेवकः अयमहं तव साक्षात्प्रत्यक्षोऽस्मि ॥ १० ॥

३ चित्रगतश्चित्ररूप इत्यर्थः । असूयितः कोपविषयीकृतः ।

“ असूञ् उपतापे ” इत्यतः कण्ठादेः क्तः । सव्रीडवदनं व्रीडया लज्जया साहितं वदनं मुखं यस्मिन् कर्माणि तद्यथा तथा ।

विदूषकः—किं भवं उदासीणो विअ दीसइ? ॥ (किं भवानुदासीन इव दृश्यते ?) ॥ १

राजा—अविश्वसनीयत्वात्ते सरुव्याः ॥ २

विदूषकः—अत्तभोदीए कहं तव अविस्सासो ? ॥ (अत्रभवत्यां कथं तवाविश्वासः ?) ॥ ३

राजा—श्रूयताम् ॥

पथि नयनयोः स्थित्वा स्थित्वा तिरोभवति क्षणात्

सरति सहसा बाह्वोर्मध्यं गताऽपि सखी तव ।

मनसिजरुजा क्लिष्टस्यैवं समागममायया

कथमिव सखे विस्रब्धं स्यादिमां प्रति मे मनः ॥ ११

लज्जावनतमुखीत्यर्थः । बध्नाति रचयति करोतीत्यर्थः । मदनका-
तर्यं मदनेन तद्व्यथयेत्यर्थः कातर्यं धैर्यशून्यत्वम् । रूपयति
प्रकाशयति ॥

१ उदासीनः खिन्न इव ॥

२ ते तव सरुव्या मालविकायाः अविश्वसनीयत्वाद्धिश्वासान-
हृत्वात् ॥

३ अत्रभवत्यां मालविकायां विषये तव अविश्वासः कथमिति
प्रश्नः ॥

पथीति ॥ हे गौतम । तव सखी मालविका कर्त्री । नयनयो-
र्नेत्रयोः पथि मार्गे ममेति शेषः । स्थित्वा स्थित्वा । वीप्सायां
द्वित्वम् । भूयो भूयो नयनगोचरीभूयेत्यर्थः । क्षणादत्यल्पकालादेव
तिरोभवति अदृश्या भवति । किंच बाह्वोर्भुजयोर्मध्यम् उर इत्यर्थः ।
गतापि आलिङ्गनाय निवेशितापि । सहसा अकस्मात्सरति अपग-
च्छति । एवं समागममायया मायासदृशेन क्षणिकेन समागमेन

बकुलावलिका-सहि ! बहुसो किल भद्रा विप्रलब्धो ।
ता तु ए अत्ता विस्ससणीओ करीअदु ॥ (सखि ! बहुशः
किल भर्ता विप्रलब्धः । तच्चयात्मा विश्वसनीयः क्रियताम्) ॥ १

मालविका-सहि ! मह उण मंदसंग्गाए सिविणसमाअमो
वि भट्टिणो दुल्लह आसि ॥ (सखि ! मम पुनर्मन्दभाग्यायाः
स्वप्नसमागमोऽपि भर्तुर्दुर्लभ आसीत्) ॥ २

बकुलावलिका-भद्रा करेदु से उत्तरम् ॥ (भर्ता करोत्व-
स्या उत्तरम्) ॥

राजा-उत्तरेण किमात्मैव पञ्चबाणाग्निमाशिकम् ।

तव सख्यै मया दत्तो न सेव्यः सेविता रहः ॥ १२ ॥

विश्वासाभावे हेतुभूतेन । मनसिजरुजा मदनव्याधिना क्लिष्टस्य
दुःखितस्य मे मम मनः इमां प्रति कथमिव विस्त्रब्धं विश्वस्तं सञ्जा-
तविश्वासमित्यर्थः । अपि तु न कथमपीत्यर्थः । अनेनास्या मुग्धा-
त्वं ध्वन्यते । प्रतारिकायाः प्रतारणावश्यंभावेन तत्राविश्वासस्यैवो-
चित्तत्वात्तस्यां मे विश्वास इति भावः । इयं च नायिका रतौ वामा
मुग्धा । तदुक्तं “ प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥ ” इति । हरिणीवृत्तम् ।
तल्लक्षणं तु “ नसमरमुलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । ” इति ॥ ११ ॥

१ बहुशः बहुवारम् । विप्रलब्धः प्रतारितः । विश्वसनीयः भर्तु-
र्मनोरथपूरणेन विश्वासयोग्यः ॥

२ भर्तुः राज्ञ इति समागमान्वधि । स्वप्नसमागमः स्वप्ने अव-
स्थाविशेषेऽपि समागमः सङ्गमः ॥

उत्तरेणैति ॥ अत्र मालविकोक्तौ उत्तरेण प्रतिवचनेन किम् ।
किमपि फलमित्यर्थः । किं तर्ह्यत्र कर्तव्यमित्याह । मया अग्नि-

बकुलावलिका-अणुगहीदम्हि ॥ (अनुगृहीतास्मि) ॥

विदूषकः-(परिक्रम्य ससम्भ्रमम्) बउलावलिए ! असो-
अपल्लवाइं अहिलंघइदुं इच्छदि हरिणो । एहि णिवारेम णम् ॥
(बकुलावलिके ! अशोकपल्लवान्यभिलङ्घितुमिच्छति हरिणः ।
एहि निवारयामैनम्) ॥ १

बकुलावलिका-तहा ॥ (इति प्रस्थिता) (तथा) ॥

राजा-वयस्य ! एवमेवास्मिन् रक्षणक्षणेऽवहितेन तथा
त्वया भवितव्यम् ॥ २

मित्रेण कर्त्रा रहः निर्जनस्थाने सेविता मालविकायाः सेवक एव
न तु सेव्यो मालविकासकाशात्सेवाग्राहको य आत्मा मम देहः स
एव पञ्चबाणाग्निसाक्षिकं पञ्चबाणो मदन एवाग्निः स एव साक्षी द्रष्टा
यत्र कर्मणि तद्यथा तथा तव सख्ये मालविकायै दत्तः अर्पितः ।
लोकेऽप्यग्निसाक्षिकमेव मर्त्यं परिणयन्ति । मालविकं परिणयामी-
त्यर्थः । अत्र मदने वह्नित्वारोपस्य प्रकृते मालविकायै देहसमर्प-
णरूपे कार्य उपयुक्तत्वात्परिणामालङ्कारः । तदुक्तं साहित्यरत्नाकरे ।
“ आरोप्य मूर्त्या विषयः परिणामं भजेद्यदि । प्रकृतार्थोपयोगाय
परिणामः ” इति ॥ १२ ॥

१ अशोकपल्लवानि अशोकस्व पल्लवानि किसलयानि अभिल-
ङ्घितुं भक्षणार्थमभिगन्तुम् । राजा मालविकया संगन्तुमिच्छतीति
नात्रास्माभिः स्थातव्यमिति ध्वनिः । अयं च दण्डिनो मते पर्या-
योक्तयलङ्कारः ॥

२ एवमेव यथाशोकपल्लवानि रक्ष्यन्ते तथैवेत्यर्थः । रक्षणक्षणे
इरावत्यादिभ्यो मम रक्षणस्यावसरे । अवहितेन अप्रमत्तैर्न । एत-
दावयोः सङ्गतं त्वया सविशेषं रक्षणीयमिति भावः ॥

विदूषकः—एवं वि गोदमो संदिशीअदि ॥ (एवमपि गौतमः संदिश्यते) ॥ १

बकुलावलिका—(पारिक्रम्य) अज्ज गोदम ! अहं अप्प-
आसे चिहामि । तुमं दुवाररक्खओ होहि ॥ (आर्य गौतम !
अहमप्रकाशे तिष्ठामि । त्वं द्वाररक्षको भव) ॥ २

विदूषकः—जुज्जइ॥(निष्क्रान्ता बकुलावलिका ।) (युज्यते)॥ ३

विदूषकः—इमं दाव फलिहखंभं अस्सिदो होमि । (इति
तथा कृत्वा) अहो सुहप्परिसदा सिलाविसेसस्स ॥ (इति नि-
द्रायते ।) (इमं तावत्स्फटिकस्तम्भमाश्रितो भवामि । अहो सुख-
स्पर्शता शिलाविशेषस्य) ॥ ४

(मालविका सप्ताध्वसं तिष्ठति ।)

राजा—

विसृज सुन्दरि सङ्गमसाध्वसं तव चिरात्प्रभृति प्रणयोत्सुखे
परिगृहाण मते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि १ ३॥

१ संदिश्यत आज्ञाप्यते । रक्षणस्यावश्यमनुष्ठेयत्वाच्चात्र सन्दे-
शापेक्षेत्यर्थः ॥

२ अप्रकाशे परैरदृश्ये स्थले । द्वाररक्षकः समुद्रगृहस्य द्वारपालः ॥

३ युज्यते योग्यं भवति त्वदुक्तमिबि शेषः ॥

४ तावदवधारणं । इमं पुरोवर्तिनमेवेत्यर्थः । सुखस्पर्शता सुखः
सुखवान् सुखकर इत्यर्थः स्पर्शो यस्य तस्य भावः सुखस्पर्शता ।
अहो इति विस्मये । “ सुखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते ” इत्यु-
क्तेः । निद्रायते निद्रामनुभवति । लोहितादित्वात्कयइ । “ लोहि-
तादिडाङ्भ्यः ” इति मते तु भृशादित्वाद्द्रूपं बोध्यम् ॥

विसृजेति ॥ हे सुन्दरि मालविके । सङ्गमसाध्वसं सङ्गमस्य

मालविका—देवीए भएण अत्तणो वि पिअं कादुं ण पारेमी॥
(देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि) ॥ ३

राजा—अयि ! न भेतव्यम् ॥

मालविका—(सोपालम्भम्) जो ण भाअदि सो मए भट्टि-
णीदंसणे दिहसमत्थो भट्टा ॥ (यो न विभेति स मया भट्टिनी-
दर्शने दृष्टसामर्थ्यो भर्ता) ॥ २

समागमस्य संबन्धि साध्वसं भयं विसृज त्यज। किं च चिरात्प्र-
भृति बहुकालादारभ्य तव । कर्तरि षष्ठी प्रणयान्वयिनी । प्रण-
योन्मुखे प्रणयेऽनुरागे विषये उन्मुखे उत्सुके । अत एव सहकार-
तामाम्रवृक्षत्वं गते मयि त्वम् अतिमुक्तलतायाः पुण्ड्रकलताया-
श्चारितमाचरणं परिगृहाण स्वीकुरु । यथाऽतिमुक्तलता सहकार
दृढं परिवृणोत्येवं त्वं मामालिङ्ग्यत्यर्थः । अत्र मामालिङ्ग्युक्तेरविद-
ग्धमात्रोचितत्वात्तस्या एव रीत्यन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तमलङ्कारः ।
अतिमुक्तलताचारितस्य तन्मात्रनिष्ठत्वेनान्यकर्तृकताऽसंभवेऽपि तद-
भिधानेन तत्सादृश्याक्षेप इति निदर्शना । एवं सहकारतां गत
इत्यत्रार्पीत्येतेषां सङ्करः । “ पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभि-
धीयते । ” इति पर्यायोक्तलक्षणम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । “ द्रुत-
विलम्बितमाह नभौ भरौ । ” इति लक्षणात् इह तवेत्यत्र न
इत्यपि पाठः ॥ १३ ॥

१ देवीभयात् देव्याः धारिण्याः सकाशाद्यद्भयं भीतिः तस्मा-
द्धेतोः आत्मनः स्वस्यापि । प्रियं कर्तुं न पारयामि न शक्नोमीति
यावत् । “ पार कर्मसमाप्तौ ” इत्यतश्चौरादिकाल्पः ॥

२ सोपालम्भम् उपालम्भेन परिहासेनेति यावत् साहितं यथा
तथा वदतीति शेषः । यः भर्ता न विभेति न भययुक्तो भवति स
मया भट्टिनीदर्शने तृतीयाङ्गावसाने प्रतिपादिते भट्टिन्याः इरावत्याः

राजा-दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि नायकानां कुलव्रतम् ।
तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिवन्धनाः ॥ १४ ॥
तदनुगृह्यतां चिरानुरक्तोऽयं जनः । (इति संश्लेषमुपजन-
ति ।) ॥ १

(मालविका नाट्येन परिहरति ।) २

राजा-(आत्मगतम्) रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदन-
विषयावतारः । तथाहि इयम् ॥ ३

दर्शने सति । दृष्टसामर्थ्यः दृष्टं सामर्थ्यं शक्तिर्यस्य तथाभूतः ।
इरावत्यामुपस्थितायां राज्ञोऽपि संभ्रान्तत्वादयमुपालम्भः । त्वमपि
भीतः किमुताहमित्यर्थापत्तिध्वनिः ॥

दाक्षिण्यमिति ॥ हे बिम्बोष्ठि बिम्बं पक्कतुण्डीफलमिव रक्त
ओष्ठो यस्यास्तथाभूते मालविके दाक्षिण्यं सर्वनायिकासु समानत्वं
नाम प्राकाश्ये । दाक्षिण्यप्रकाशनमित्यर्थः । “तुल्यो नेकत्र दक्षिणः ”
इति रत्नाकरे । भावे ष्यञ् । नायकानां कुलव्रतं कुलाचारवदवश्यं
पालनीयमित्यर्थः । तत्तथापि । हे दीर्घाक्षि विशालनेत्रे मालविके ।
“बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः” इति समासान्ते षचि “षिद्वौरादिभ्यः ”
इति ङीष् । मम ये प्राणास्ते कर्तारः त्वदाशानिवन्धनाः तव आशा-
प्राप्त्याभिलाष एव निबन्धनमाधारो येषां तथाभूताः सन्तीति शेषः ।
दाक्षिण्याद्यद्यपि तामन्वनयं तथापि त्वमेवास्मात्प्रियेति भावः ।
पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ १४ ॥

१ संश्लेषमाश्लेषम् उपजनयति उत्पादयति करोतीत्यर्थः ॥

२ नाट्येनाभिनयेन परिहरति वर्जयति आश्लेषप्रतिषेधमभिनय-
तीत्यर्थः ॥

३ नवाङ्गनानां नवीनस्त्रीणां नवोढानामित्यर्थः । मदनविषयाव-
तारः मदनस्य विषये गोचरे अवतारोऽवतरणं प्रवेश इत्यर्थः । मद-
नबाधानुभव इति भावः । तथा हि रमणीयतां प्रतिपादयति ॥

हस्तं कम्पयते रुणद्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गुलीः
 स्वौ हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।
 पातुं पक्ष्मलनेत्रमुन्नमयतः साचीकरोत्याननं
 व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥ १५ ॥

(ततः प्रविशतीरावती निपुणिका च ।)

इरावती—हंजे णिउणिण ! सच्चं तुमं परिगदत्था चंदिआए ।
 “समुद्दवरआलिंदसइदो अज्जगोदमो दिट्ठो ” ति ? ॥ (हञ्जे
 निपुणिके ! सत्यं त्वं परिगतार्था चन्द्रिकया । “समुद्रगृहालि-
 न्दशयित आर्यगौतमो दृष्टः ” इति ?) ॥ १

हस्तमिति ॥ इयं मालविका कर्त्री । हस्तं कम्पयते चालयति
 सङ्गमप्रतिषेधाय धूनयतीत्यर्थः । रशनाव्यापारलोलाङ्गुलीः । रश-
 नायाः काञ्च्याः व्यापारे मोचनरूपे कर्मणि लोलाः साभिलाषाः
 व्यापारिता इति यावत् या अङ्गुल्यः करशाखास्ताः प्रतिरुणद्धि
 प्रतिबध्नाति । “ लोलः स्याद्वाच्यलिङ्गकः । सतृष्ण ” इत्यमरः ।
 किञ्च हठात् बलात्कारेण आलिङ्ग्यमाना सती स्वौ स्वकीयौ हस्तौ
 कर्मभूतौ स्तनावरणतां स्तनयोः आवरणतामाच्छादनत्वं नयति ।
 हस्ताभ्यां स्तनावावृणोतीत्यर्थः । मे मम पातुं चुम्बितुम् उन्नम-
 यतः उन्नतं कुर्वतः सतः । आननमित्यर्थात्सम्बध्यते । उन्नम-
 यन्तं मामनादृत्येत्यर्थः “ षष्ठा चानादरे ” इति षष्ठी । पक्ष्मलनेत्रं
 प्रशस्तानि पक्ष्माण्यक्षिलोमानि सन्त्यत्र तथाभूति नेत्रे यत्र तथाभू-
 तम् । सिध्मादित्वात्प्रशंसायां मत्वर्थे लच् । भयाच्चञ्चलनेत्रमित्य-
 र्थः । आननं सुखं साचीकरोति वक्रीकरोति परावर्तयतीति यावत् ।
 एवं व्याजेन प्रतिषेधच्छलेनापि मे मम अभिलाषपूरणसुखम् अ-
 भिलाषस्य सङ्गमेच्छायाः पूरणेन यत्सुखं तन्निर्वर्तयत्येव निष्पाद-
 यत्येव । प्रीतिजनकत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१५॥

१ चन्द्रिकयैतन्नामया दास्या । परिगतार्था परिगतो ज्ञापितोऽर्थे

. निपुणिका—अण्णहा कहं भट्टिणीए विण्णावेमि ॥
(अन्यथा कथं भट्टिन्यै विज्ञापयामि) ॥ १

इरावती—तेण हि तहिं एव्व गच्छल्ल संसआदो मुत्तं पिअ-
वअस्सं पुच्छिदुं अ ॥ (तेन हि तत्रैव गच्छामः संशयान्मुक्तं
प्रियवयस्यं प्रष्टुं च) ॥ २

निपुणिका—सावसेसं विअ भट्टिणीए वअणम् ॥ (सावशे-
षमिव भट्टिन्या वचनम्) ॥ ३

इरावती—अण्णं च चित्तगदं अज्जउत्तं पसादइदुम् ॥
(अन्यच्च चित्रगतमार्यपुत्रं प्रसादयितुम्) ॥ ४

निपुणिका—अह दाणिं कहं णु भट्टा एव्वं अणुणीअदि ॥
(अथेदानीं कथं नु भर्तैवमनुनीयते) ॥ ५

वृत्तं यस्यै तथाभूता । अर्थमनुवदति । समुद्रेति । समुद्रगृहस्य
जलयन्त्रगृहस्य अलिन्दे द्वारस्य बहिःप्रकोष्ठे शयितः सुप्तः ।
इतीत्यनुवादसमाप्तौ ॥

१ अन्यथा अर्थस्य ज्ञापनाभावे ॥

२ संशयात्सर्पदंशेनोद्धृतान्मरणसंशयान्मुक्तं निर्गतम् । प्रियव-
यस्यं प्रियस्य राज्ञो वयस्यं प्रियमित्रं वा ॥

३ सावशेषम् । चकारप्रयोगादन्यदपि कर्तव्यमस्तीति गम्यत
इति अवशेषेण सहितम् ॥

४ चित्रगतं चित्रवर्तिनमेव न तु प्रत्यक्षम् । आर्यपुत्रं राजानम् ।
प्रसादयितुम् अनुनेतुं गच्छाम इत्यनेन सम्बन्धः ॥

५ एवमनेन प्रकारेण कथं किमर्थम् । चित्रगत एव कथं प्रसा-
द्यत इत्यर्थः ॥

इरावती-मुग्धे ! जारिसो चित्तगदो तारिसो एव्व अण्ण-
संकंतहिअओ अज्जउत्तो । केवलं उवआरादिक्रमं पमज्जिदु
अअं आरंतो ॥ (उमे परिक्रामतः ।) (मुग्धे ! यादृशश्चि-
त्रगतस्तादृश एवान्यसंक्रान्तहृदय आर्यपुत्रः । केवलमुपचारा-
तिक्रमं प्रमार्ष्टुमयमारम्भः) ॥ १

चेटी-(प्रविश्य) जेदु जेदु भट्टिणी। भट्टिणि! देवी भणादि।
“ण मे मच्छरस्स एसो कालो । तेण खु बहुमाणं वड्ढेदुं वअस्साए
सह णिअलबंधणे किदा मालविआ। जइ अणुमण्णेसि अजउत्तस्स
पिअं काटुं तहा करेमि । जं तुह इच्छिअं तं मे भणाहि” ति ॥
(जयतु जयतु भट्टिनी । भट्टिनि ! देवी भणति । “न मे मत्स-
रस्यैष कालः । तेन खलु बहुमानं वर्धयितुं वयस्यया सह
निगडबन्धने कृता मालविका । यद्यनुमन्यस आर्यपुत्रस्य प्रियं
कर्तुं तथा करोमि । यत्तवेष्टं तन्मे भण ” इति) ॥ २

१ मुग्धे अनभिज्ञे । अन्यसंक्रान्तहृदयः अन्यस्यां मद्भिन्नायां
संक्रान्तं सक्तं हृदयं यस्य तादृशः यथाऽस्य चित्रे मत्सामीप्यान्न-
भावोदयस्तथैव परसंक्रान्तहृदये तस्मिन्नपीति साम्याच्चित्रमेवा-
नुनीयत इत्यर्थः । उपचारातिक्रमम् उपचारस्य मत्कर्तृकसेवनरू-
पस्य अतिक्रमम् उलङ्घनं मर्तुरूपेक्षारूपं प्रमार्ष्टुं क्षालयितुम् अपने-
तुमित्यर्थः । आरम्भः उद्योगः । चित्रगतराजानुत्तररूपः ॥

२ देवी धारिणी भणति वदति । नम इत्यारभ्येतीत्यन्तो
धारिणीवचनस्यानुवादः । मत्सरस्य त्वया सह द्वेषस्य नैष कालो
नायमवसरः । बहुमानं तवेति शेषः । वयस्यया सख्या बकुलाव-
लिर्कया । अनुमन्यसे अर्जुमोदसे । तथा तवानुमोदनस्यानुरूपं
राज्ञः प्रियम् ॥

• इरावती-णाअरिए ! विण्णावेहि देवीं । “ काओ वअं भट्टिणीं णिओजेदुंमु । परिअणणिग्गहेण दंसिदो मइ अणु-ग्गहो । कस्स वा पसाएण अअं जणो वडुदि” ति ॥ (नागरिके ! विज्ञापय देवीम् । “ का वयं भट्टिनीं नियोजयितुम् । परिजननि-ग्रहेण दर्शितो मय्यनुग्रहः । कस्य वा प्रसादेनायं जनो वर्धते ” इति) ॥ १

चेटी-तहा ॥ (इति निष्क्रान्ता) (तथा) ॥

निपुणिका-(परिक्कम्यावलोक्य च) (एसो दुवारे समुद्द-गेहअस्स विपणिगदो विअ वुसओ गोदमो आसीणो एव्व णिदाअदि ॥ (एष द्वारे समुद्रगृहस्य विपणिगत इव वृषभो गौतम आसीन एव निद्रायते) ॥ २

इरावती-अच्चाहिदम् । ण खु सावसेसो विसविआरो हवे ॥ (अत्याहितम् । न खलु सावशेषो विषविकारो भवेत्) ॥ ३

१ भट्टिनीं राजभार्या त्वामित्यर्थः । “ भट्टिनी द्विजभार्यायां नात्योक्तौ राजयोषिति । ” इति मेदिनी । नियोजयितुम् अस्म-त्कर्मणि व्यापारयितुं का वयम् ? न का अपि कनीयस्त्वादनधि-कारिण्य इत्यर्थः । परिजनस्य मालविकालक्षणस्य निग्रहेण कारा-निक्षेपरूपेण निरोधेन । मयि मद्विषयकः अनुग्रहः दर्शितः प्रक-टीकृतस्त्वयेति शेषः ४ अयं जनो मत्स्वरूपः । प्रसादेनानुग्रहेण वर्धते । नान्यस्य कस्यापि किंतु तवैव प्रसादेनेत्यर्थः ॥

२ समुद्रगृहस्य जलयन्त्रगृहस्य द्वारे । गौतमः विदूषकः । विपणिगतः पण्यवीथिकावतीं वृषभ इव । आसीन एव उपविः शनैव न तु शयानः । निद्रायते निद्रामनुभवति । आसीन इत्यत्र लटः शान्ति “ इदास ” इतीत् ॥

३ अत्याहितं महाभीतिः । खलु जिज्ञासायाम् । सावशेषः

निपुणिका—पसण्णमुहवण्णो दीसइ । अवि अ धुवसि-
द्धिणा चिइच्छिदो । ता से असंकणिज्जं पावम् ॥ (प्रसन्नमुख-
वर्णो दृश्यते । अपि च ध्रुवसिद्धिना चिकित्सितः । तदस्याश-
ङ्कनीयं पापम्) ॥ १

विदूषकः—(उत्स्वमायते) भोदि मालविण ! ॥ (भवति
मालविके !) ॥ २

निपुणिका—सुदं भट्टिणीए ? कस्स एसो अत्तणिओअसं-
पादणे विस्ससणिज्जो हदासो । सब्बकालं इदो एव्व सोत्थिवा-
अणमोदणहिं कुच्छिं पूरिअ संपदं मालविअं सिविणावेदि ॥
(श्रुतं भट्टिन्या ? कस्यैष आत्मनियोगसम्पादने विश्वसनीयो
हताशः । सर्वकालमित एव स्वस्तिवाचनमोदकैः कुक्षिं पूरयित्वा
साम्प्रतं मालविकां स्वमायते) ॥ ३

अवशेषेण सहितः साकल्येनाप्रशान्त इत्यर्थः । विषविकारो विष-
बाधा । अवशिष्टा वास्य विषबाधेति जिज्ञास इति भावः ॥

१ निपुणिका शङ्कां परिहरति । प्रसन्नेति । प्रसन्नः अम्लानः
मुखवर्णो वदनकान्तिर्यस्य तथाभूतः । विषबाधायां सत्यां वैवर्ण्य-
मवश्यं भावि तदभावाच्च नावशिष्टो विषविकार इति भावः । किं च
ध्रुवसिद्धिना प्रसिद्धराजवैद्येन चिकित्सितः अपनीतव्याधिः । तेन
नैव शङ्कावसर इति भावः । पापममङ्गलं मृत्युरिति यावत् । अश-
ङ्कनीयं शङ्कितुमयोग्यम् ॥

२ निद्रितस्य मुखाद्यत्स्वप्नगतं वृत्तमविदितमेव निःसरति तदु-
त्स्वप्नायितमित्युच्यते ॥

३ अयं हताशो दुरभिलाषो विदूषकः आत्मनियोगसम्पादने
आत्मनः स्वस्य नियोगस्य कार्यस्य सम्पादने निष्पादने विषये

• विदूषकः—इरावदीं अदिक्रमं दी होहि ॥ (इरावतमितिक्रामन्ती भव) ॥ १

निपुणिका—एदं अच्चाहिदम् । इमं भुअंगभीअं बम्हवंधुं इमिणा भुअंगकुटिलेण दंडकट्टेण खंभंतरिदा भाआइस्सम् ॥ (एतदत्याहितम् । इमं भुजङ्गभीतं ब्रह्मबन्धुमनेन भुजङ्गकुटिलेण दण्डकाष्ठेण स्तम्भान्तरिता भाययिष्यामि) ॥ २

इरावती—अरिहदि किदग्घो उवद्वस्स ॥ (अर्हति कृतघ्न उपद्रवस्य) ॥ ३

(निपुणिका विदूषकस्योपरि दण्डकाष्ठं पातयति ।)

विदूषकः—(सहसा प्रबुध्य) अविहा अविहा । भो व-
अस्स ! सप्पो मे उवारि पडिदो ॥ (अपिहा अपिहा । भो वय-
स्य ! सर्पो म उपरि पतितः) ॥ ४

कस्य नियोक्तुः विश्वसनीयो विश्वासाहः । इतः त्वत्त एवेत्यर्थः ।
स्वास्तिवाचनमोदकैः पुण्याहवाचने प्रदत्तैर्वायनरूपैः खाद्यैः । कुक्षिम्
उदरम् । पूरयित्वा मोदकान्भुक्तवेत्यर्थः । साम्प्रतमधुना ॥

१ अतिक्रामन्ती अतिशयाना इरावत्यपेक्षयाऽधिकप्रभुत्वव-
तीत्यर्थः ॥

२ अत्याहितम् अतिशयेनाहितकरम् । भुजङ्गभीतं सर्पाद्भीतम् ।
ब्रह्मबन्धुं दुर्ब्राह्मणम् । भुजङ्गकुटिलेन सर्पवद्वक्रेण । दण्डकाष्ठेन
यष्टिदारुणा भाययामि भीतं करोमि । भियो णिच्च । भीतेर्हेतुजन्य-
त्वाभावात्तु षुकू । नाप्यात्मनेपदम् । स्तम्भान्तरिता स्तम्भेन अन्त-
रिता गूढा ॥

३ उपद्रवस्य पीडायाः । अर्हति योग्यो भवति । अत्र हेतुः
कृतघ्नः कृतमुपकारं हन्ति तथाभूतः ॥

४ अपि हेति दुःखे ॥

राजा—(सहसोपसृत्य) न भेतव्यं न भेतव्यम् ॥

मालविका—(अनुसृत्य) भट्टा ! मा दाव सहसा णिक्रम
सप्पो ति भणीअदि ॥ (भर्तः ! मा तावत्सहसा निष्क्रम सर्प
इति भण्यते) ॥ १

इरावती—हद्धि हद्धि । भट्टा इदो एव्व धावदि ॥ (हा धिक्
हा धिक् । भर्तेत एव धावति) ॥

विदूषकः—(सप्रहासम्) कहं । दंडकट्टं एदं । अहं उण
जाणे । ज मए केदईकंठणहिं दंसं करिअ सप्पस्स उवारि अअसो
किदं तं मे फलिदं ति ॥ (कथम् । दण्डकाष्ठमेतत् । अहं
पुनर्जाने । यन्मया केतकीकण्ठकैर्दशं कृत्वा सर्पस्योपर्यशः
कृतं तन्मे फलितम्) ॥ २

(प्राविश्य पटाक्षेपेण)

१ तावत्सत्वरम् । सहसा अकस्मात् अविमृश्येति यावत् ।
निष्क्रम निर्गच्छ । अत्र हेतुः । सर्प इतीति । भण्यते उच्यते ।
विदूषको हि द्वारे रक्षणाय नियोजितः स च भवन्तमवधापयितुं
पर्यायेणाप्येवं वक्ष्यति । तथा च अनभीष्टतामूत्रसादृश्यात्सर्पशब्द
इरावत्या अपि लक्षकः स्यादिति भावः ॥

२ कथमिति विस्मये । जाने ज्ञातवानित्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये
भूते लट् । सर्पस्योपरि अयशः ब्राह्मणदंशरूपा दुष्कीर्तिः कृता
आरोपिता । सर्पो मे दष्ट इत्यभिहितमिति भावः । तत् मे कृत्यं
मे मह्यं मदर्थमित्यर्थः । फलितं सञ्जातफलम् । इत जान इत्यनेन
संबन्धः । तस्येदं फलमुपनतमिति भावः ॥

बकुलावलिका—मा दाव भट्टा पविसदु । इह कुटिलगई
सप्पो विअ दीसई॥(मा तावद्धर्ता प्रविशतु । इह कुटिलगतिः सर्प
इव दृश्यते) ॥ १

इरावती—(राजानं सहसोपसृत्य) अवि णिविघ्नमणोरहो
दिवासंकेदो मिहुणस्स ॥ (अपि निर्विघ्नमनोरथो दिवासंकेतो
मिथुनस्य) ॥ २

(सर्वे इरावतीं दृष्ट्वा सम्भ्रान्ताः ।)

राजा—प्रिये ! अपूर्वोऽयमुपचारः ॥ ३

इरावती—बउलावलिए ! दिट्ठिआ दुच्चाहिआरविसआ
संपुण्णा दे पइण्णा ॥ (बकुलावलिके ! दिष्ट्या दूत्यभिसारवि-
षया संपूर्णा ते प्रतिज्ञा ॥ ४

१ कुटिलगतिः वक्रगतिः । असरलप्रवृत्तिश्च । सर्पः । सूचकमिदं
वाक्यम् इरावत्याः असरलप्रवृत्तित्वात् । इरावतीवात्र दृश्यत
इति भावः ॥

२ मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोर्मालविकानृपयोर्युवयोरित्यर्थः । दिवासं-
केतः दिवस एवोपभोगस्य स्थलम् । निर्विघ्नमनोरथः निर्विघ्नः प्रति-
बन्धशून्यः मनोरथः उपभोगरूपो यत्र तादृशः । अपीति प्रश्ने ।
अपि मालविकां सुखेनोपभुक्तवानसीत्यर्थः ॥

३ अयम् उपचारः संमानना पद्धतिः अपूर्वः पूर्वमननुभूतः ।
नवीन इत्यर्थः । दृष्टमत्रि हि प्रिये स्वागतं प्रष्टव्यं तच्चापहाय यदेवं
त्वया पृष्टं सेयं नवीना शैलीत्यर्थः ॥

४ दूत्यभिसारविषया दूत्या अभिसारः विषय उद्देश्यं यत्र
तथाभूता । मालविकार्थं राजानमभिसारयामि इति तव प्रतिज्ञा-
संपूर्णा सफलीभूतत्वात्समाप्तेति दिष्ट्या तेन मे हर्ष इति भावः ।
विपरीतलक्षणा । नायको नायिका वा नायिकां नायकं बोद्दिश्य

बकुलावलिका—पसीदतु भट्टिणी । किं मए किदं ति देवो
पुच्छिदव्वो । ददुरा वाहरंति ति किं देवो पुहवीए वरिसिदुं सु-
मरेदि ॥ (प्रसीदतु भट्टिनी । किं मया कृतमिति देवः प्रष्टव्यः ।
ददुरा व्याहरन्तीति किं देवः पृथिव्यां वर्षितुं स्मरति) ॥ १

विदूषकः—मा दाव । भोदीए दंसणमेत्तेण अत्तभवं पणि-
वादलंघणं विसुमरिदो तुमं उण अज्जवि पसादं ण गण्हसि ॥
(मा तावत् । भवत्या दर्शनमात्रेणात्रभवान्प्रणिपातलङ्घनं विस्मृ-
तः । त्वं पुनरद्यापि प्रसादं न गृह्णासि) ॥ २

इरावती—कुविदा दाणिं अहं किं करिस्सम् ॥ (कुपिता-
प्यहं किं करिष्यामि) ॥ ३

राजा—एवमेतत् । अस्थाने कोप इत्यनुपपन्नं त्वयि ॥ ४

रतार्थिनौ यत्संकेतस्थलं प्रयान्ति सोऽयम् अभितः प्रियजनसमीपतः
स्मरणाद्गमनादभिसार इत्युच्यते ॥

१ ददुरा भेकाः व्याहरन्ति शब्दायन्त्र इति हेतोरेव किं पृथिव्यां
वर्षितं वृष्टिं कर्तुं स्मरति । अपि तु नात्र ददुराणां कश्चित्संबन्धः
किंतु महेन्द्रस्य स्वेच्छानुसारित्वात्स एव यथाभिलाषं वर्षतीति
भावः । यथा मण्डूकशब्देन शक्रो न वर्षति । तथा मदनुबन्धेन
नृपो मालविकां न परिग्रहिष्यतीति भावः । देव इन्द्रः । मण्डूकश-
ब्देन वर्षणं लोकवादः ॥

२ इरावतीं प्रतीयमुक्तिः । मा तावत् मैवमित्यर्थः । अत्रभवान्
राजा प्रणिपातलङ्घनं स्वकृतप्रणामस्य त्वत्कृतमतिक्रमम् । विस्मृतः ।
प्रसादं संतोषम् । न गृह्णासि नाङ्गीकरोषि । अयुक्तमिदमित्यर्थः ।

३ न किञ्चिदपि करिष्यामि सामर्थ्याभावादिति इरावत्या आशयः
कोपस्यायुक्तत्वेन शासनायोग्यत्वादिति राज्ञः ॥

४ एवमेतत् यत्त्वयोक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । अस्थाने

कदा मुखं वरतनु कारणादृते
तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम् ।

अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला

विभावरी कथय कथं भविष्यति ॥ १५ ॥

इरावती—अत्थाणे त्ति सुट्ट अवधारिदं अज्जउत्तेण । अण्ण-
संकंतेसु अम्हाणं भाअधेणसु जइ उण कुप्पेअं णं अहं हस्सा
भवे ॥ (अस्थान इति सुष्ट्रवधारितमार्यपुत्रेण । अन्यसंक्रान्ते-
ष्वस्माकं भागधेयेषु यदि पुनः कुप्येयं नन्वहं हास्या भवेयम्) ॥ १

कारणं विना कोप इत्येतत्त्वय्यनुपपन्नम् अयुक्तम् ॥

कदेति ॥ हे वरतनु वरा श्रेष्ठा तनुः शरीरं यस्याः तथाभूते
इरावति । तव मुखं कर्तुं । कारणादृते कारणं विना । “ अन्यारात् ”
इति पञ्चमी । कदा कस्मिन्काले क्षणमपि अल्पकालमपि । कोष-
पात्रतां कोषास्पदत्वम् आगतं प्राप्तम् । न कदापीत्यर्थः । अत्र दृष्ट-
ान्तमाह । विभावरी रात्रिः कर्त्री । अपर्वणि पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिः
पर्व तद्भिन्ने काले । ग्रहकलुषेन्दुमण्डला ग्रहेण उपरागेण कलुषं
मलिनम् इन्दुमण्डलं चन्द्रविम्बं यस्यां तथाभूता । कथं भविष्यति
न कथमपीत्यर्थः । यथा रात्रेर्मुखायमानस्य चन्द्रस्य अपर्वणि ग्रह-
णकालुष्यं न तथा तव मुखस्यापि कारणं विना कोपारक्तत्वं न
भवतीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः । “ दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः
प्रतिविम्बनम् । ” इत्युक्तेः । रुचिरा वृत्तम् । “ जभौ सजौ गिति
रुचिरा चतुर्ग्रहेः ” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

१ सुष्ट्र योग्यम् अवधारितं निश्चितम् । अस्थानतां प्रतिपादयति ।
भागधेयेषु देवसदृशे त्वयीत्यर्थः । अन्यसंक्रान्तेषु नायिकान्त-
रासक्तेषु सत्सु । हास्या उपहासयोग्या “ ऋहलोः ” इति ण्यत् ॥

राजा--त्वमन्यथा कल्पयसि । अहं पुनः सत्यमेव कोप-
स्थानं न पश्यामि । कुतः ॥ १

नार्हति कृतापराधोऽप्युत्सवदिवसेषु परिजनो बन्धुम् ।

इति मोचिते मयैते प्रणिपतितुं मामुपगते च ॥ १६ ॥

इरावती-णिउणिए ! गच्छिअ देवीं विण्णवेहि । दिट्ठो
भवदीए पक्खवादो णं अज्ज त्ति ॥ (निपुणिके ! गत्वा देवीं
विज्ञापय । दृष्टो भवत्याः पक्षपातो नन्वद्येति) ॥ २

निपुणिका-तहा ॥ (इति निष्क्रान्ता) (तथा) ॥

विदूषकः--(अपवार्य) अहो ! अणत्थो संपडिदो।बंधण-
अट्ठो गिहकवोदो विडालिआए आलोए पडिदो ॥ (अहो !
अनर्थः सम्पतितः । बन्धनभ्रष्टो गृहकपोतो विडालिकाया
आलोके पतितः) ॥ ३

१ अथवा विपरीतत्वेन कल्पयसि संभावयसि । कारणाभावात्को-
पोऽनुचित इति राज्ञ आशयो हास्यास्पदत्वात्कोपोऽनुचित इति
राज्ञ्या विपर्यासित इत्यन्यथा कल्पनम् । कोपस्थानं क्रोधस्थलम् ॥

नार्हतीति ॥ कृतापराधः कृतः अपराधस्त्वत्समक्षं मया सह
भाषणरूपो येन तथाभूतोऽपि परिजनः सेवकः कर्मभूतो बन्धुं
निगडेन संयन्तुं नार्हति न युक्तो भवति । इति हेतोः मया राज्ञा
कर्त्रा एते बकुलावालिकामालविके मोचिते बद्धादिति शेषः । च
मां प्रणिपतितुं नमस्कर्तुम् उपगते प्राप्ते । अतोऽन्यथा कल्पनेनाल-
मिति भावः । आर्याजातिः ॥ १६ ॥

२ भवत्याः त्वत्कर्तृकः पक्षपातः मत्पक्षानुवृत्तिः दृष्टः प्रत्यक्षी-
कृतः अद्य मालविकया राज्ञः संगमनदिवसे । तेन विपरीतलक्षणया ।
मम विरुद्धं भवत्याऽनुष्ठितमित्यर्थः ॥

३ अनर्थः सङ्कटं संपतितः प्राप्तः । कः स इत्याह । बन्धनभ्रष्टः ।

निपुणिका—(प्रविश्यापवार्य) भट्टिणि ! जदिच्छादिहाए
माहविहाए आचक्खिदं । एवं खु एदं णिव्वुत्तं त्ति ॥ (इति
कर्णे कथयति ।) (भट्टिणि ! यदच्छादष्टया माधविकयाऽऽ-
ख्यातम् । एवं खल्विदं निवृत्तमिति) ॥ १

इरावती—उववण्णं । सच्चं अअं एत्थ बम्हबन्धुणा किदो
पओओ । (विदूषकं विलोक्य) इअं इमस्स कामतन्त्रसचिवस्स
णीदी ॥ (उपपन्नम् । सत्यमयमत्र ब्रह्मबन्धुना कृतः प्रयोगः ।
इयमस्य कामतन्त्रसचिवस्य नीतिः) ॥ २

बन्धनान्मुक्तः गृहकपोतः गृहे पालितः कपोतः पक्षिविशेषः ।
बिडालकाया मार्जार्याः आलोके दर्शने पतितः । दर्शनविषयीभूत
इत्यर्थः । “ आलोकौ दर्शनद्योतौ ” इत्यमरः । यथा बन्धनान्मुक्तो
गृहकपोतो मार्जार्या द्रष्टव्यस्तथा मालविकेरावत्या दृष्टेति भावः ।
अयमेवानर्थः ॥

१ यदच्छया हेतुमन्तरा दृष्टया । माधविकया सारभाण्डगृहे
नियोजितया धारिण्याः दास्या । आख्यातं कथितम् । एवम् अनेन
प्रकारेण खलु निश्चयेन इदं मालविकामोचनं निवृत्तं निष्पन्नम् ।
विदूषकेण च्छन्ननेयं मोचितेति कर्णे कथितम् । इति आख्यातमिति
संबन्धः ॥

२ उपपन्नं युक्तमिदमित्यर्थः । ब्रह्मबन्धुना दुर्ब्राह्मणेन विदूषकेण ।
अत्र मालविकामोचनप्रकरणे प्रयोगो युक्तिः कृतः । कामतन्त्रस-
चिवस्य कामो मदनस्तन्त्रं नियामको तस्य राज्ञः सचिवस्य सहा-
यस्य । यद्वा कामतन्त्रे कामशास्त्रे सचिवसदृशस्य ॥

विदूषकः—भोदि ! जदि णीदिगदं एकं वि अश्वरं पदेअं ।
णं मए अत्तभवं पेसिदो हवे ॥ (भवति ! यदि नीतिगतमेकम-
प्यक्षरं पठेयम् । ननु मयात्रभवान्प्रेषितो भवेत्) ॥ १

राजा—(आत्मगतम्) कथं नु खल्वस्मात्सङ्कटादात्मानं
मोचयिष्यामि ॥ २

(प्रविश्य)

जयसेना—देव ! कुमारी वसुलच्छी कन्दुअं अणुधावन्दी
पिंगलवानरेण वलीअं तासिदा अंकणिसण्णा देवीए पवादकिस-
लअं विअ वेपमाणा ण किं वि पकिदीं पडिपज्जइ ॥ (देव !
कुमारी वसुलक्ष्मीः कन्दुकमनुधावन्ती पिङ्गलवानरेण बलवत्रा-
सिना अङ्कनिषण्णा देव्याः प्रवातकिसलयमिव वेपमाना न
किमपि प्रकृतिं प्रतिपद्यते) ॥ ३

१ भवति राज्ञि । यदि नीतिगतं नीतिशास्त्रवर्ति । पठेयं वाच-
येयम् । तदेत्यर्थात् । मया विदूषकेण अत्रभवान् राजा प्रेषितो
मालविकासङ्गमनाय विसर्जितः अत्रेति शेषः । तदेव नास्तीति नात्र
मया प्रेषितो राजेति भावः ॥

२ अस्मात् इरावतीरूपात् सङ्कटात्पीडाया इरावतीलक्षणायाः
सकाशान्मोचयिष्यामि मुक्तं करिष्यामि ॥

३ कुमारी बालिका । वसुलक्ष्मीः राज्ञः पुत्री । कन्दुकं गेन्दुकम्
अनुधावन्ती अनुसृत्य वेगेन गच्छन्ती “ पाघ्राधमा ” इति सरते-
धौरादेशः । पिङ्गल इति वानरनाम । बलवत् अतिशयितं त्रासिता-
भीतियुक्ता कृता । देव्या धारिण्याः अङ्के उत्सङ्गे निषण्णा उप-
विष्टा । प्रवातकिसलयमिव प्रकृष्टवाते स्थले वर्तमानं किसलयं पल्लव-

• राजा—कष्टं कष्टम् । कातरो बालभावः ॥ १

इरावती—(सावेगम्) तुवरद्दु अज्जउत्तो णं समासासिद्दुं ।
मा से संतासजणिदो विआरो वड्ढद्दु ॥ (त्वरतामार्यपुत्र एनां स-
माश्वासयितुम् । माऽस्याः सन्त्रासजनितो विकारो वर्धताम्) ॥ २

राजा—अयमहमेनां संज्ञापयामि ॥ (इति सत्वरं निष्क्रा-
मति ।) ॥ ३

विदूषकः—साहु रे पिङ्गलवाणर ! साहु । परितादो तुए
सवक्खो ॥ (साधु रे पिङ्गलवानर ! साधु । परित्रातस्त्वया
सपक्षः) ॥ ४

(निष्क्रान्तो राजा विदूषकश्च । इरावती निपुणिका प्रतिहारी च ।)

मिव वेपमाना कम्पमाना । किमपि किञ्चिदपि प्रकृतिं मोहाभावं न
प्रतिपद्यते न प्राप्नोति । मूर्च्छामिदानीमनुभवतीत्यर्थः ॥

१ कष्टं दुःखमिदमापतितमित्यर्थः । इदं च शालिनीवृत्तैकदेश-
मयं वृत्तगन्धि गद्यम् । बालभावः बालानां प्रकृतिः बाल्यं वा ।
कातरः अधीरः ॥

२ त्वरतां त्वरां करोतु सन्त्रासजनितो भयेनोत्पन्नो विकारो
व्यथा मा वर्धतां नाधिको भवतु ॥

३ संज्ञापयामि प्राप्तसंज्ञां करोमि । संज्ञा चेतना । “ज्ञा नियोगे”
इति चौरादिकांल्लट् मित्वाभावान्न ह्रस्वः । अनेकार्थत्वाच्चेतनायां
वृत्तिः । “ अर्तिह्वी ” इति पुक् ॥

४ सपक्षः मत्पक्षीयो राजेत्यर्थः । “समानस्य च्छन्दसि” इत्यत्र
योगविभागात्सपक्ष इति काशिका । यद्वा चापलकारित्वाच्चत्सदृश
इत्यर्थः हासोक्तिः

मालविका-हला ! देवीं चिन्तिअ वेवदि मे हिअअं । ण
जाणे अदो वरं किं वा अणुहविदव्वं हुविस्सदि त्ति ॥ (हला !
देवीं चिन्तयित्वा वेपते मे हृदयम् । न जानेऽतः परं किं वाऽनु-
भवितव्यं भविष्यतीति) ॥ १

(नेपथ्ये)

अच्चरिअं अच्चरिअं।अपुण्णे एव्व पंचरत्ते दोहलस्स मुउले-
हिं संणद्धो तवणीआसोओ । जाव देवीए णिवेदमि ॥ (आश्चर्यमा-
श्चर्यम् । अपूर्ण एव पञ्चरात्रे दोहदस्य मुकुलैः संनद्धस्तपनीया-
शोकः । यावदेव्यै निवेदयामि) ॥ २

(उभे श्रुत्वा प्रहृष्टे ।) ३

बकुलावलिका-आस्ससिदु सही । सच्चप्पइण्णा देवी ॥
(आश्वसितु सखी । सत्यप्रतिज्ञा देवी) ॥ ४

१ हला सखि । वेपते भयात्कम्पते । यदीदं वृत्तं देवी ज्ञास्यति
तदा महीयाननर्थः संभविष्यतीति भयहेतुः । तदेवाह । न जान
इति । अतः परमित उत्तरकाले । अनुभवितव्यम् अनुभवितुं योग्यं
मयेति शेषः । इति न जान इति संबन्धः ॥

२ आश्चर्यम् आश्चर्यकारकं वृत्तमित्यर्थः । किं तदित्याह । अपूर्ण
इति । दोहदस्य अशोके पादताडनरूपस्य मालविकाकृतस्य
पञ्चरात्रे पञ्चानां रात्रीणां समूहे । “ अहःसर्वैकदेशसंख्या ” इति
समाप्तान्तेऽचि “ संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ” इति क्लीबत्वम् ।
अपूर्णे असमाप्ते सत्येव । तपनीयाशोकः पीताशोकः मुकुलैः कोरकैः
सन्नद्धः सम्पन्नः संवृत इति यावत् ॥

३ प्रहृष्टे आनन्दिते स्त इत्यर्थः ॥

४ आश्वसितु धीरा भवतु । अत्र हेतुः । सत्यप्रतिज्ञेति । देव्या
ह्युक्तं यद्यशोकः पञ्चरात्राभ्यन्तरे मुकुलैः सम्पत्स्यते तदा त

• मालविका-तेण हि प्रमदवणपालिआए पिठदो होमि ॥
(तेन हि प्रमदवनपालिकायाः पृष्ठतो भवामि) ॥ १

बकुलावलिका-तहा ॥ (इति निष्क्रान्ते) (तथा) ॥

इति चतुर्थोऽङ्कः

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका ।)

उद्यानपालिका-उवक्खित्तो मए किदसक्कारविहिणो तव-
णीआसोअस्स वेदिआवंधो । जाव अणुट्टिदणिओअं अत्ताणं
देवीए णिवेदेमि । (पारुक्कम्य) अहो देवस्स अणुकंपणीआ मा-
लविआ । तस्सिं तह चंडिआ देवी इमिणा असोअकुसुमवुत्तंते-
ण पसादसुमुही ह्विस्सदि । कहिं णु खु देवी हवे । (विलोक्य)
अम्भो ! एसो देवीए परिअणंतरो किं विजतुमुद्दालच्छिदं मंजूसं
गेण्हीअ चउस्सालादो कुज्जो णिक्कामदि । पुच्छिसं दाव णम् ॥
(उपक्षिप्तो मया कृतसत्कारविधेस्तपनीयाशोकस्य वेदिकाबन्धः ।

उचितं पुरस्कारं दास्यामीति । तच्चेदानीं प्राप्तावसरं देव्यात्मनः
सत्यप्रतिज्ञत्वन्न परिहरिष्यतीत्याश्वासे हेतुः ॥

• १ प्रमदवनपालिकायाः राज्ञोऽन्तःपुरोद्यानस्य रक्षिकाया दास्याः
पृष्ठतो भवामि पश्चाद्गच्छामीत्यर्थः ॥

इति श्रीमदृष्पाशर्मणा विरचितायां मालविकाग्निमित्रव्याख्यायां
बालबोधिन्याख्यायां चतुर्थोऽङ्कः ।

यावदनुष्ठितनियोगमात्मानं देव्यै निवेदयामि । अहो दैवस्यानु-
कम्पनीया मालविका । तस्यां तथा चण्डिका देव्यनेनाशोककुसु-
मवृत्तान्तेन प्रसादसुमुखी भविष्यति । क्व नु खलु देवी भवेत् ।
अम्भो ! एष देव्याः परिजनान्तरः किमपि जतुमुद्रालक्षितां
मञ्जूषां गृहीत्वा चतुःशालात्कुब्जो निष्क्रामति । प्रक्षयामि
तावदेनम्) ॥ १

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टहस्तः कुब्जः ।)

उद्यानपालिका—सारस ! कहिं पत्थिदोसि ? ॥ (सारस ! कुत्र
प्रस्थितोऽसि ?) ॥

१ कृतसत्कारविधेः कृतः सत्कारसंबन्धी विधिः रङ्गबल्यादिरूपो
यस्य तथाभूतस्य । तपनीयाशोकस्य पीताशोकस्य । वेदिकाबन्धः
वेदिकारचना उपक्षिप्तः कल्पितः कृत इत्यर्थः । यावत् सत्वरम् ।
अनुष्ठितः कृतो नियोग आदिष्टकार्यं येन तथाभूतमात्मानं मामि-
त्यर्थः । देव्यै धारिण्यै निवेदयामि कथयामि । अनुष्ठितो मया ते
नियोग इति देवीं कथयामीत्यर्थः । अहो प्रशंसायाम् । दैवस्य
भाग्यस्य अनुकम्पनीया दयार्हा । दैवेनास्यां दया प्रदर्श्यत इत्यर्थः ।
अनुकम्पामेवाह । तस्यामिति । तस्यां मालविकायां तथा तेन प्रका-
रेण काराबन्धरूपेण चण्डिका अत्यन्तकोपना । अशोककुसुमवृ-
त्तान्तेन अशोकः कुसुमित इति वार्तया । तस्यां प्रसादसुमुखी
अनुग्रहोन्मुखी । नु खल्विति वितर्के । अम्भो इति हर्षे । परिजना-
न्तरः सेवकविशेषः । कुब्जः कर्ता । किमपि कस्मांयाप्यर्थ इति
यावत् । जतुमुद्रालक्षितां जतुनो लाक्षायाः मुद्रयां लक्षितां चिह्नितां
मञ्जूषां पेटिकाम् । चतुःशालात् सञ्जवनात् निष्क्रामति निर्गच्छति ।
तावत् एवार्थे । एनमेवेत्यर्थः ॥

मधुकरिका—अहं कहिं देवी ? किं वा अणुचिठ्ठदि ? ॥
(अथ कुत्र देवी ? किं वाऽनुतिष्ठति ?) ॥

सारसः—मंगलघरे आसणत्था भविअ विदम्भविसअ दो
भादुणा वीरसेणेण पेसिदं लेहं लेहकरेहिं वाइअमाणं सुणादि ॥
(मङ्गलगृह आसनस्था भूत्वा विदर्भविषयाच्चात्रा वीरसेनेन
प्रेषितं लेखं लेखकरैर्वाच्यमानं शृणोति) ॥ १

मधुकरिका—को उण उदञ्जराअउत्ततो सुणीअदि ? ॥
(कः पुनर्विदर्भराजवृत्तान्तः श्रूयते ?) ॥ २

सारसः—वसीकिदो किल वीरसेणप्यमुहेहिं भत्तुणो विजअ
दंडेहिं विदञ्जणाहो । मोइदो से दाआदो माहवसेणो । इदो अ
तेण महासाराणि रअणाणि वाहणाणि सिप्यदारिआ भूइइ
परिअणं उवाअणकिरिअ भट्टिणो सआसं पेसिदो ति ॥ (वशी-
कृतः किल वीरसेनप्रमुखैर्भर्तुर्विजयदण्डैर्विदर्भनाथः । मोचितोऽ-

निष्कशतसुवर्णपरिमाणां निष्काणां सुवर्णपरिमाणविशेषाणां
यच्छतं तत्पर्याप्तं सुवर्णं हेम परिमाणं यस्यास्तथाभूताम् । दक्षि-
णीयैर्दक्षिणार्हैः ग्रहणे कर्तृभूतैः । “ कडङ्गरदक्षिणाच्छ च ” इति
आर्हीयश्चुः । परिग्राहयति स्वीकारयति । परिपूर्वाद्गृह्णातिर्णिच् ॥

१ मङ्गलगृहमिति गृहनाम् । विदर्भविषयात् । विदर्भदेशात् आत्रा
बन्धुना वीरसेनसंज्ञेन । लेखं पत्रिकाम् । लेखकरैः लेखकैः वाच्य-
मानं पठ्यमानम् ॥

२ विदर्भराजवृत्तान्तः । विदर्भाणां देशविशेषाणां राजा विदर्भ-
राजः । “ राजाहः ” इति टच् । तस्य वृत्तान्तो वार्ता ॥

स्य दायादो माधवसेनः । दूतश्च तेन महासाराणि रत्नानि वा-
हनानि शिल्पकारिका भूयिष्ठं परिजनमुपायनीकृत्य भर्तुः सका-
शं प्रेषित इति) ॥ १

मधुकरिका—गच्छ अणुचिह्न अत्तणो णिओअं । अहं
वि देवीं पेक्खिस्सम् ॥ (गच्छानुतिष्ठात्मनो नियोगम् । अहम-
पि देवीं प्रेक्षिष्ये) ॥ २

(इति निष्क्रान्तौ ।) इति प्रवेशकः । ३

(ततः प्रविशति प्रतिहारी ।)

प्रतिहारी—आणत्त म्हि असोअसक्कारवावुदाए देवीए ।
विण्णवेहि अज्जउत्तम् । इच्छामि अज्जउत्तेण सह असोअरु-
क्खस्स पसूणलच्छीं पच्चख्खीकादुं ति । ता जाव धम्मासण-
गदं देवं पडिपालेमि (इति परिक्रामति) ॥ (आज्ञताऽऽस्यशोक-

१ भर्तुः राज्ञः । विजयदण्डैः विजयन्ते परं विजयाः । “एरचू”
इत्यचू । ते च ते दण्डाः सैन्यानि तैः विजयसेनाभिः । “सैन्ये काले
मानभेद ” इति दण्डार्थेषु मेदिनी । वशीकृतो विजितः । अस्य
विदर्भराजस्य दायादो बान्धवो माधवसेननामा।मोचितः बन्धादिति
शेषः । तेन माधवसेनेन । महासाराणि महान्ति साराणि श्रेष्ठानि
च । “ न्याय्ये क्लीवं त्रिषु वरे ” इति सारशब्दार्थे मेदिनी ।
शिल्पकारिका भूयिष्ठं शिल्पकारिकाः केशप्रसाधनादिशिल्पकारिण्यो
भूयिष्ठाः प्रचुरा यत्र तम् । उपायनीकृत्य उपद्वौकनत्वेन दत्त्वा ।
सकाशं समीपे दूतः प्रेषित इति संबन्धः ॥

२ अनुतिष्ठ कुरु । प्रेक्षिष्ये द्रक्ष्यामि ॥

३ प्रवेशकलक्षणं तृतीयाङ्के द्रष्टव्यम् ॥

सत्कारव्यापृतया देव्या । विज्ञापयार्यपुत्रम् । इच्छाम्यार्यपुत्रेण
सहाशोकवृक्षस्य प्रसूनलक्ष्मीं प्रत्यक्षीकर्तुमिति । तद्यावद्धर्मास-
नगतं देवं प्रतिपालयामि ॥ १

(नेपथ्ये वैतालिकौ ।) २

विजयतां विजयतां देवः ॥

प्रथमः—दिष्ट्या दण्डेनैव रिपुशिरःसु वर्तते देवः ॥ ३

परभृतकलव्याहारेषु त्वमात्तरतिर्मधुं

नयसि विदिशातीरोद्यानेष्वनङ्ग इवाङ्गवान् ।

विजयकरिणामालानत्वं गतैः प्रबलस्य ते

वरद वरदारोधोवृक्षैः सहावनतो रिपुः ॥ १ ॥

१ अशोकसत्कारव्यापृतया अशोकस्य सत्कारे संमाने व्यापृ-
तया आसक्तया देव्या आज्ञप्ताऽस्मि । आज्ञामनुवदति इतीत्यन्तेन ।
विज्ञापय प्रार्थय । आर्यपुत्रं पतिं राजानमित्यर्थः । सह सहिता ।
प्रसूनलक्ष्मीं प्रसूनानां पुष्पाणां लक्ष्मीं शोभां प्रत्यक्षीकर्तुं द्रष्टुम् ।
“ प्रसूनं कुसुमं सुमम् ” इत्यमरः । “ लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः ”
इति मेदिनी । धर्मासनगतं न्यायासनवर्तिनं देवं राजानं प्रतिपाल-
यामि प्रतीक्षे । “ धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः ऋतौ ।
अहिंसोपनिषन्नयाय ” इति मेदिनी ॥

२ वैतालिकौ राज्ञः कालादिबोधकरौ वन्दिषिशेषौ । “ वैतालिका
बोधकराः ” इत्यमरः । विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति वैतालिका
इति महेश्वरः । वदत इति शेषः ॥

३ दण्डेनैव शासनेनैव करणेन रिपुशिरःसु रिपूणां शत्रूणां
शिरःसु मूर्धसु । रिपवस्ते शासनं संमन्यन्त इति भावः ॥

परभृतेति ॥ हे वरद प्रसन्न राजन् । “ वरदा स्त्रियाम् ।

कन्यायां वाच्यलिङ्गस्तु प्रसन्न” इति मेदिनी । अङ्गवान् मूर्तिमान् अनङ्गो मदन इव । परभृतकलव्याहारेषु परभृतानां कोकिलानां कलेषु मधुरेषु व्याहारेषु शब्देषु आत्तरतिः कृतप्रीतिः । कोकिलानां मदनबन्दितात् । राजपक्षे तु परभृतानां परैः स्वस्माद्भिन्नैर्भृताः पोषिताः सेवका इत्यर्थः । तेषामस्मादृशानां सेवकानां कलव्याहारेषु आत्तरतिः । त्वं कर्ता । “कलं शुक्ले त्रिष्वजीर्णे नाट्योक्तमधुरध्वनौ” इति मेदिनी । विदिशातीरोद्यानेषु विदिशाया विदर्भदेशवर्तिनगरी-विशेषस्य तीरसंबन्धिषु प्रान्तवर्तिष्वित्यर्थः उद्यानेषूपवनेषु मधुं वसन्तं नयसि । वसन्तस्य पुष्पपरागादिभिर्धवलत्वाद्यशसश्च वसन्तसा-दृश्यादेवमुक्तिः । विदर्भराजजयेन तत्र स्वं यशः प्रसारयसीत्यर्थः । “ मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिश्चैत्रे ” इति मेदिनी । किं च प्रबलस्य ते तव रिपुः शत्रुर्विदर्भराजः कर्ता । त इति देहलीदीपन्यायेन सम्बध्यते । ते तव विजयकरिणां विय-यहस्तिनाम् । आलानत्वं बन्धस्तम्भतां गतैः । “ आलानं बन्ध-स्तम्भेऽथ शृङ्खले ” इत्यमरः । वरदारोधोवृक्षैः वरदाया विदर्भदे-शवर्तिन्या नद्याः रोधसस्तीरस्य संबन्धिभिः वृक्षैः तीरवर्तिभिर्वृ-क्षैरित्यर्थः । सह । अवनतः नम्रः तव विजयकरी विदर्भसीमान्त-स्थवरदानदीपर्यन्तं परिभ्रान्तो रिपुश्चावनत इति भावः । अत्र पूर्वार्ध-श्लेषोत्थापितसाङ्गत्वरूपाधिक्यप्रतिपादनोद्भूतव्यतिरेकसंकीर्णोऽ-तिशयोक्तिरलङ्कारः । उत्तरार्धे सहोक्तिः । तल्लक्षणानि तु “ शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् । ” इति । “सिद्धत्वेऽध्यवसा-यस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।” इति । “ सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्या-द्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूलभूताऽतिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥” इति च । उक्तपूर्वलक्षणं हरिणीवृत्तम् । एतदेव विरचितपदमित्येतस्यो-त्तरपद्यस्यापि ॥ १ ॥

द्वितीयः—विरचितपदं वीरप्रीत्या सुरोपमसूरिभि-
श्चरितमुभयोर्मध्येकृत्य स्थितं ऋथकैशिकान् ।

तव हृतवतो दण्डानिकैर्विदर्भपतेः श्रियं

परिघगुरुभिर्दोभिर्विष्णोः प्रसह्य च रुक्मिणीम् ॥ २ ॥

प्रतिहारी—एसो जअसदसूइदपत्थाणो भट्टा इदो एव्व
आअच्छदि । अहं वि दाव इमस्य पमुहादो लोआदो ओसरिअ
खंभंतरिदा होमि ॥ (एष जयशब्दसूचितप्रस्थानो भर्तेत एवा-
गच्छति । अहमपि तावदस्य प्रमुखाल्लोकादपसृत्य स्तम्भान्त-
रिता भवामि) ॥ १

विरचितेति ॥ परिघगुरुभिः परिघा अस्त्रविशेषा इव गुरुभि-
र्महद्भिः दोर्भिर्बाहुभिः करणैः । विष्णोश्चतुर्भुजत्वाद्बहुवचनम् ।
रुक्मिणीं हृतवतः विष्णोः । दण्डानीकैः शासकसेनाभिः विदर्भ-
पतेः विदर्भराजस्य श्रियं हृतवतः तव च । एतयोरुभयोः चरितं
वर्तनं कर्तृ । सुरोपमसूरिभिः सुरोपमैर्देवसदृशैः सूरिभिः कविभिः
विरचितपदं विरचितानि ग्रथितानि पदानि श्लोकपादा यत्र विषये
तथाभूतं सत् । ऋथकैशिकान् विदर्भदेशान् मध्येकृत्य आक्रम्ये-
त्यर्थः स्थितम् । मध्येकृत्येत्यत्र “ मध्ये पदे निवचने च ” इति
गतिसंज्ञायां “ कुगतिप्रादयः ” इति समासे च, “ समासेऽनञ्पूर्व-
क्त्वो ल्यप् ” । अत्र गुणोत्कृष्टेन विष्णुना राज्ञः समीकरणान्तुल्य-
योगिताऽलङ्कारः । तदुक्तम् । “ गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या
तुल्ययोगिता । ” इति । रत्नाकरदर्पणकारादिमते तु अत्र प्रकृता-
प्रकृतयोः समस्तत्वान्नायमलङ्कारः । तैरिह व्यस्तयोरेव प्रकृताप्रकृ-
तयोः प्रयोजकतास्वीकारात् । अतस्तेषां मते दीपकमेवैदम् । तदु-
क्तम् । “ प्रकृतानां चेतरेषामौपम्यं गम्यते यदि । समानधर्मसंब-
न्धदीपकम् ” इति ॥ २ ॥

१ जयशब्दसूचितप्रस्थानः जयशब्देन सूचितं प्रस्थानं स्थला-
न्तरात्प्रयाणं यस्य तथाभूतः ॥

(प्रविश्य सवयस्यः)

राजा—कान्तां विचिन्त्य सुलभेतरसंप्रयोगां

श्रुत्वा विदर्भपतिमानमितं बलैश्च ।

धाराभिरातप इवाभिहतं सरोजं

दुःखायते मम मनः सुखमश्नुते च ॥ ३ ॥

विदूषकः—जह अहं पेक्खामि तह एकंतसुहिदो भवं हु-
विस्सदि ॥ (यथाऽहं प्रेक्षे तथा एकान्तसुखितो भवान्भवि-
ष्यति) ॥ १

राजा—कथमिव ? ॥ २

विदूषकः—अज्ज किल देवीए एव्वं पंडिदकोसिई भणिदा ।
“ भअवदि ! जं तुमं पसाहणगव्वं वहसि, तं दंसेहि मालविआ-

कान्तामिति ॥ कान्तां मालविकां सुलभेतरसंप्रयोगां सुल-
भादितरो भिन्नो दुर्लभः संप्रयोगः प्राप्त्युपायो यस्यास्तथाभूतां
विचिन्त्य । विदर्भपतिं विदर्भराजं बलैः मम सैन्यैः आनमितं नम्री-
कृतं जितमित्यर्थः । श्रुत्वा चेत्युभयं क्रमाद्विषादे हर्षे च हेतुः ।
आतपे प्रकाशे धाराभिः वृष्टिप्रपातैः अभिहतं साघातं सिक्तं सरोजं
कमलमिव मम मनः । दुःखायते दुःखमनुभवति । “ सुखादिभ्यः
कर्तृवेदनायाम् ” इति क्यङ् । सुखम् अश्नुते उपभुनक्ति च । उप-
मासंकीर्णं यथासङ्घट्टमलङ्कारः । “ यथासंख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां
क्रमेण यत् । ” इति दर्पणे । वसन्ततिलकारुख्यं वृत्तं लक्षणं
तूक्तम् ॥ ३ ॥

१ प्रेक्षे पश्यामि । एकान्तसुखितः एकान्तमत्यन्तं सुखितः
सञ्जातसुखः । “ तीव्रैकान्तनितान्तानि ” इत्यमरः ॥

२ कथमिव केन प्रकारेण पश्यसीत्यर्थः ॥

ए शरीरे विवाहणेवत्थं”ति । ताए सविसेसालंकिदा मालविआ ।
तत्तहोदी कदा वि पूरण भवदो मणोरहं ॥ (अद्य किल देव्यैवं
पण्डितकौशिकी भणिता । “ भगवति ! यत्त्वं प्रसाधनगर्वं वह-
सि, तद्दर्शय मालविकायाः शरीरे विवाहनेपथ्यम् ” इति । तथा
सविशेषालङ्कृता मालविका । तत्रभवती कदापि पूरयेद्भवतो मनो-
रथम्) ॥ १

राजा—सखे ! मदपेक्षामनुवृत्य अनया धारिण्या पूर्वचरि-
तैः संभाव्यत एवैतत् ॥ २

प्रतिहारी—(उपगम्य) जेदु जेदु देवो । देवी विण्णवेदि ।
“तवणीआसोअस्स कुसुमसमदंसणेण सह आरंभो सफलो करी-
अडु” ति ॥ (जयतु जयतु देवः। देवी विज्ञापयति । “तपनीयाशो-
कस्य कुसुमसहदर्शनेन ममारम्भः सफलः क्रियताम्” इति) ॥ ३

१ किलेति वाक्यालङ्कारे । भणिता उक्ता । भगवति कौशिकि ।
यत् यदि प्रसाधनगर्वम् अलङ्करणाभिमानम् अहमेवालंकरितीति रूपं
वहसि धारयसि । तत् तर्हि । विवाहनेपथ्यं विवाहस्य संबन्धि
नेपथ्यं प्रसाधनकर्म दर्शय आविष्कुरु । मालविकां विवाहालंकारै-
र्योजयेत्यर्थः । तथा कौशिक्या सविशेषालङ्कृता सविशेषं विशेषे-
णाधिक्येन सहितं यथा तथा अलङ्कृता भूषिता । तत्रभवती धारि-
णी कर्त्री भवतो राज्ञस्तव । मनोरथं मालविकाधारिणयरूपमभिला-
षम् । पूरयेत् पूर्णं कुर्यात् इति संभावना ॥

२ धारिण्या कर्त्र्या । मदपेक्षां ममेच्छाम् अनुसृत्य पूर्वचरितैः
पूर्वं चरितैः कृतैः कर्मभिरिति शेषः । एतद्भवदुक्तं संभाव्यते
अदुमीयत इत्यर्थः ॥

३ तपनीयाशोकस्य कुसुमानां पुष्पाणां सह दर्शनेन मया स-
हाऽवलोकनेन । आरम्भ उद्यमः ॥

• राजा—ननु तत्रैव देवी ? ॥ १

प्रतिहारी—अह इम् । जहरिहसंमाणमुहिदं अंतेउरं विसज्जिअ
मालविआपुरोएण अत्तणो परिअणेण सह देवं पडिपालेदि ॥
(अथ किम् । यथार्हसंमानसुखितमन्तःपुरं विसृज्य मालवि-
कापुरोणेणात्मनः परिजनेन सह देवं प्रतिपालयति) ॥ २

राजा—(सहर्षं विदूषकं विलोक्य) जयसेने ! गच्छाग्रतः ॥

प्रतिहारी—एदु एदु देवो ॥ (इति परिक्रामति) (एत्वेतु देवः) ॥

विदूषकः—(विलोक्य) भो वअस्म ! किञ्चिपरिवृत्तजो-
व्वणो विअ वसंतो प्रमदवणे लक्खीअदि ॥ (भो वयस्य !
किञ्चित्परिवृत्तयौवन इव वसन्तः प्रमदवने लक्ष्यते) ॥ ३

राजा—यथाह भवान् ॥ ४

अग्रे विकीर्णकुरुबकफलजालकभिद्यमानसहकारम् ॥

परिणामाभिमुखमृत्तोरुत्सुकयति यौवनं चेतः ॥ ४ ॥

१ नन्विति प्रश्ने । तत्रैव अशोकसमीप एव । वर्तते इति शेषः ॥

२ यथार्हसंमानसुखितं यथार्हेण उचितेन संमानेन सुखित
आनन्दितम् अन्तःपुरम् अन्तःपुरवर्तिनीः स्त्रीरित्यर्थः । विसृज्य
प्रेषयित्वा । मालविकापुरोणेण मालविकापुरोगाऽग्रेसरी यत्र तेन ।
प्रतिपालयति प्रतीक्षते ॥

३ किञ्चित् ईषत् । परिवृत्तयौवनः अतिक्रान्तनारुण्यः ।
लक्ष्यते दृश्यते ॥

• ४ यथा प्रशंसायाम् । आह ब्रवीति । साधु भवान्ब्रवीतीत्यर्थः ।

“ यथा तुल्यार्थमानयोः । प्रशंसायाम् ” इति मेदिनी ॥

अग्र इति ॥ अग्रे अग्रभागे । विकीर्णकुरुबकफलजालकभिद्य-
मानसहकारं विकीर्णानां व्याप्तानां कुरुबकानां फलजालजालकेन

• विदूषकः—तह । भो वीसब्धो होहि । अम्हेसु संणिहिदेसु
वि धारिणी पासपरिवट्टिणीं मालविअं अणुमण्णेदि ॥ (तथा ।
भो विस्रब्धो भव । अस्मासु सन्निहितेष्वपि धारिणी पार्श्वपरिव-
र्तिनीं मालविकामनुमन्यते) ॥ १

राजा—(सहर्षम्) सखे ! पश्य ॥

मामियमभ्युत्तिष्ठति देवी विनयादनूत्थिता प्रियया ।

विस्तृतहस्तकमलया नरेन्द्रलक्ष्म्या वसुमतीव ॥ ६ ॥

(ततः प्रविशति धारिणी, मालविका, परिव्राजिका,
विभवतश्च परिवारः ।)

अस्मिन् पुरो दृश्यमाने तपनीयाशोके संक्रान्तानीव मिलिता-
नीव । अत्र कुसुमातिशये अशोकान्तरपुष्पाणां सङ्गमणसंभावना-
दुत्प्रेक्षालङ्कारः । इवशब्दोपादानाच्च सा वाच्या । सङ्गमणक्रियो-
त्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षेत्येवं चेयं वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । आर्या
जातिः ॥ ५ ॥

१ विस्रब्धः निश्चिन्तः इति यावत् । अत्र बीजमाह । अस्मा-
स्विति । सन्निहितेषु समीपगतेषु अपि पार्श्वपरिवर्तिनीं पार्श्वे समीपे
वर्तमानां विद्यमानाम् अनुमन्यते । तस्याः समीपावस्थानं न प्रति-
षेधतीत्यर्थः । अत एव विस्रब्धो भवेति तात्पर्यम् ॥

मामिति ॥ विस्तृतहस्तकमलया विस्तृतं विशालं हस्तकमलं
यस्यास्तया प्रियया मालविकया विनयात् विनयमालम्ब्य अनू-
त्थिता पश्चादुत्थानेन संमानिता । इयं देवी धारिणी कर्त्री नरेन्द्रल-
क्ष्म्या राज्ञः श्रिया अनूत्थिताऽनुगतेत्यर्थः । वसुमती पृथ्वीव माम-
भ्युत्तिष्ठति संमानयितुमुत्तिष्ठति । “ अत्रानुपूर्वकस्थाधातोः कर्मणि
क्तः । अन्वासितमरुन्धत्येत्यादिवदस्य सकर्मकत्वमभ्युपेयम् ”
इति वाचस्पतिः । उपमालंकारः । आर्या जातिः ॥ ६ ॥

मालविका—(आत्मगतम्) जाणामि णिमित्तं कोदुआ-
लंकारस्स । तह वि मे हिअअं विमिणीपत्तगदं विअ सलिलं
वेवदि । अवि अ दक्खिणोदरं वि मे णअणं बहुसो प्फुरदि ॥
(जानामि निमित्तं कौतुकालङ्कारस्य । तथापि मे हृदयं विसि-
नीपत्रगतं सलिलमिव वेपते । अपि च दक्षिणेतरदपि मे नयनं
बहुशो विस्फुरति) ॥ १

विदूषकः—भो वअस्स ! विवाहणेवत्थेण सविसेसं खु
सोहदि मालविआ ॥ (भो वयस्य ! विवाहनेपथ्येन सविशेषं
क्विल शोभते मालविका) ॥ २

राजा—पश्याम्येनाम् । यैषा ॥

अनतिलम्बिदुकूलनिवासिनी बहुभिराभरणैः प्रतिभाति मे ।
उदुगणैरुदयोन्मुखचन्द्रिका हतहिमैरिव चैत्रविभावरी ॥ ७ ॥

१ कौतुकालङ्कारस्य कौतुक उत्सवेऽलङ्कारस्य कारितस्यालङ्कार-
धारणस्येत्यर्थः । निमित्तं कारणं देवीप्रसादरूपं जानामि । तथापि
मे हृदयं विसिनीपत्रगतं विसिन्याः कमललतायाः पत्रगतं पर्णेषु
वर्तमानं सलिलं जलमिव वेपते कम्पते । विभेतीत्यर्थः । श्रेयसाम-
नेकविघ्नसंकुलत्वादिति भावः । दक्षिणेतरत् दक्षिणाद्भिन्नं वामम् ।
बहुशो बहुवारम् । वामनयनस्फुरणेनेष्टलाभः सूच्यते । तदुक्तं
वसन्तराजीये । “ भूभागमध्ये प्रियसङ्गमः स्यान्नासाक्षिमध्ये च
सहायलाभः । दृगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्कण्ठे क्रमाद्विस्फुरिते
दृगादौ ॥ पुंसां तथा दक्षिणदेहभागे स्त्रीणां च वामावयवे
प्रजाते । ” इति ॥

२ विवाहनेपथ्येन विवाहसंबन्धिप्रसाधनकर्मणा । सविशेष-
माधिकम् ॥

अनतीतिः । अनतिलम्बिदुकूलनिवासिनी नातिलम्बत इत्य-

• धारिणी—(उपेत्य) जेदु जेदु अज्जउत्तो ॥ (जयतु जयत्वार्यपुत्रः) ॥

विदूषकः—बड्डु भोदी ॥ (वर्धतां भवती) ॥

• परिव्राजिका—विजयतां देवः ॥

राजा—भगवति ! अभिवादये ॥ १

परिव्राजिका—अभिप्रेतसिद्धिरस्तु ॥ २

देवी—(सस्मितम्) अज्जउत्त ! एसो ते अम्हेहिं तरुणी-
जणसहाअस्स असोओ संकेतघरो कप्पिदो ॥ (आर्यपुत्र !
एष तेऽस्माभिस्तरुणीजनसहायस्याशोकः संकेतगृहं कल्पितः) ॥ ३

विदूषकः—भो आराहिओ सि ॥ (भो आराधितोऽसि) ॥ ४

नातिलम्बि यदुकूलं क्षौमं तत् वस्ते परिधत्ते तथाभूता । “ वस आच्छादने ” इत्यत आदादिकाण्णिनिः । एषा मालविका । बहुभिराभरणैरलङ्कारैः मे मम प्रतिभाति । अत्रोपमामाह । उदयोन्मुखचन्द्रिका उदयोन्मुखी आसन्नोदया चन्द्रिका यत्र तथाभूता चैत्रविभावरी चैत्रस्य मासविशेषस्य विभावरी रात्रिः कर्त्री हतहिमैः हतमपसारितं हिमं कान्तिप्रतिबन्धकं नीहारं येषां तैः उदुगणैर्नक्षत्रसमूहैरिव । बिम्बप्रतिबिम्बभावोपन्यस्तसाधारणधर्मोपमालङ्कारः । उत्प्रेक्षेति तु भ्रान्तिः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

१ अभिवादये प्रणमामि ॥

२ अभिप्रेतस्येष्टस्य । अस्तु आशिषि लोट् ॥

३ अस्माभिः एषः अशोकः तरुणीजनसहायस्य तरुणीजनः सहायः सहभूतो यस्य तस्य ते तव संकेतगृहं रतिसंकेतस्थलं कल्पितो योजितः । त्वामत्रेष्टजनेन योजयितुकामाऽस्मीत्यर्थः ॥

४ आराधितोऽसि संमानितोऽसि । देव्येति शेषः ॥

राजा—(सत्रीडमभितोऽशोकं परिक्रामन्) १

नायं देव्या भाजनत्वं न नेयः

सत्काराणामीदृशानामशोकः ।

यः सावज्ञो माधवश्रीनियोगे

पुष्पैः शंसत्यादरं त्वत्प्रयत्ने ॥ ८ ॥

विदूषकः—भो ! वीसद्धो भविअ तुमं जोव्वणवदिं इमं पेक्ख ॥ (भो ! विस्रब्धो भूत्वा त्वं यौवनवतीमिमां प्रेक्षस्व) २
देवी—कम् ? ॥ (काम् ?) ॥

१ सत्रीडं सलज्जं यथा तथा । अशोकमभितः अशोकस्य समीपे । “ अभितः परितः ” इति द्वितीया ॥

नायमिति ॥ देव्या त्वया कर्त्र्या । अयम् अशोकः ईदृशानां संकेतकरणरूपाणां सत्काराणां सम्मानानां भाजनत्वं पात्रतां न नेयः न प्रापणीयः इति न अपि तु अवश्यमेव प्रापणीय इति भावः । नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदाढ्यपोषकत्वात् । कुत एवमित्याह । यः अशोकः माधवश्रीनियोगे माधवश्रियाः वैशाखलक्ष्म्याः । कर्तारि षष्ठी । नियोगे कुसुमोद्गमरूप आदेशे विषये सावज्ञः कृतावमानः सन् । त्वत्प्रयत्ने दोहदपूरणेन पुष्पोत्पादनरूपे तव प्रयासे पुष्पैः करणभूतैः आदरं संमानं शंसति सूचयति । य आत्मानं संमानयति तस्यात्मनाऽवश्यं संमाननीयत्वात्त्वत्प्रयत्न आदरसूचकस्यास्याशोकस्य त्वयाऽप्यादरोऽवश्यं करणीय इति भावः । अत्र पूर्वार्धार्थ उत्तरार्धार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । शालिनी वृत्तम् ॥ ८ ॥

२ विस्रब्ध एकाग्रः । यौवनवतीं तारुण्यवतीम् इमां मालविका-मित्यर्थः । एतमेवाभिप्रायमवगच्छन्ती देवी प्राह । कामिति । स्वकीयं वचनमन्यथापयति विदूषकः भवतीति ॥

• विदूषकः—भोदि ! तवणीआसोअस्स कुसुमसोहम् ॥
(भवति ! तपनीयाशोकस्य कुसुमशोभाम्) ॥

(सर्व उपविशन्ति ।)

राजा—(मालविकां विलोक्य आत्मगतम्) कष्टः खलु स-
न्निधिवियोगः ॥ १

अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे ।

अननुज्ञातसंपर्का धारिणी रजनीव नौ ॥ १ ॥

(प्रविश्य ।)

कञ्चुकी—जयति जयति देवः । अमात्यो विज्ञापयति ।
विदर्भविषयोपायने द्वे शिल्पकारिके मार्गपरिश्रमादलघुशरीरे
इति पूर्वं न प्रवेशिते । सम्प्रति देवोपस्थानयोग्ये संवृत्ते तदा-
ज्ञां देवो दातुमर्हति इति ॥ २

१ सन्निधिवियोगः सन्निधौ सामीप्ये सत्यपि वियोगो विघट-
ना । कष्टः दुःखकरः खलु ॥

अहमिति ॥ अहं राजा कर्ता रथाङ्गनामेव रथाङ्गस्य नामेव
नाम संज्ञा यस्य स रथाङ्गनामा चक्रवाक इव । “कोकश्चक्रश्चक्रवाको
रथाङ्गाह्वयनामकः । ” इत्यमरः । मे प्रिया मालविका सहचरीव
चक्रवाकस्य सहचरी अङ्गनेव चक्रवाकीव । नौ आवयोः अननुज्ञातसं-
पर्का अननुज्ञातः नानुमतः संपर्कः संबन्धो यथा तथाभूता धारिणी
रजनी रात्रिरिव । यथा रात्र्यां प्राप्तायां चक्रवाकमिथुनस्य दुर्घटः
सङ्गमस्तथाऽस्यां सत्यामावयोरिति भावः । दर्पणरत्नाकरादिमते
समस्तवस्तुविषयेयमुपमा । दण्डी त्विमां युक्तोपमामाह । सा च
पूर्वार्धे सामान्यधर्मानुपादानाल्लुप्ता उत्तरार्धे तु पूर्णेत्यनयोः संसृष्टिः ।
पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

२ विदर्भविषयेत्यादिरमात्यविज्ञापनस्यानुवादः । विदर्भविषयो-

राजा—प्रवेशय ते ॥

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य ताभ्यां सह प्रविश्य) इत इतो भवत्यौ ॥

प्रथमा—(जनान्तिकम्) हला मदणिए ! अपुव्वं इमं रा-
अउलं पविसंतीए पसीददि मे हिअअमू ॥ (हला मदनिके !
अपूर्वमिदं राजकुलं प्रविशन्त्याः प्रसीदति मे हृदयम्) ॥ १

द्वितीया—जोसणिए ! अत्थि खु लोअप्पवादो । “ आ-
आमि सुहं दुक्खं वा हिअअसमवत्था कहेदि ” ति ॥ (ज्यो-
त्स्निके ! अस्ति खलु लोकप्रवादः । “ आगामि सुखं दुःखं वा
हृदयसमवस्था कथयति ” इति ॥ २

पायने विदर्भविषयस्य विदर्भदेशस्य संबन्ध्युपायने उपायनरूपे ।
विदर्भराजेनोपायनीकृते इत्यर्थः । अलघुशरीरे लघु मनोज्ञं
न भवति तथाभूतं शरीरं ययोस्ते । परिश्रान्तत्वादसुन्दरशरीर
इत्यर्थः । यद्वा परिश्रान्ततया जडीभूतग्रामे इति न प्रेरिते इति
‘ लघुरगुरौ च मनोज्ञं ’ इति मेदिनी । देवोपस्थानयोग्ये देवस्य
राज्ञो भवत उपस्थाने समीपगमने विषये योग्ये संवृत्ते जाते । व्यपे-
तश्रमत्वेन प्रसन्नकान्तित्वादिति भावः । तत् तस्मात्कारणात् । देवो
भवान् राजा । अर्हति योग्यो भवति ॥

१ अपूर्वं नवीनमपरिचितमित्यर्थः । राजकुलं राज्ञो गृहम् ।
“ कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेष्वपि । भवने च ” इति
मेदिनी । मे मम हृदयं मनः कर्तुं । प्रसीदति संतुष्यति । प्रपूर्वात्
“ षद्लृ गतौ ” इत्यतो लटि “ पाघ्रा ” इति सीदादेशः । रमणिका
मदनिका वेति द्वितीयायाः शिल्पकारिकाया नाम । ज्योत्स्निकेति
तु प्रथमायाः ॥

२ लोकप्रवादः लोकानां वचनम् । इत्यन्तं तदेवानूचते । हृदय-

• प्रथमा—सच्चो दाणिं होदु ॥ (सत्य इदानीं भवतु) ॥ १

कञ्चुकी—एष देव्या सह देवस्तिष्ठति।उपसर्पतां भवत्यौ ॥ २

(उभे उपसर्पतः ।)

(मालविका परिव्राजिका च चेदथौ विलोक्य परस्परमवलोकयतः) ३

उभे—(प्रणिपत्य) जेदु जेदु भट्टा जेदु जेदु भट्टिणी ॥

(जयतु जयतु भर्ता । जयतु जयतु भट्टिनी) ॥

राजा—निषीदतम् ॥ (उभे राजाज्ञयोपविष्टे) ॥ ४

राजा—कस्यां कलायामभिविनीते भवत्यौ ॥ ५

उभे—भट्टा ! संगीदए अब्भंतरे म्ह ॥ (भर्तः ! सङ्गीतकाभ्य-
न्तरे स्वः) ॥ ६

राजा—देवि ! गृह्यतामनयोरन्यतरा ॥ ७

समवस्था हृदयस्य दशा कर्त्री । आगामि भविष्यत्कालिकं सुखं
दुःखं वा कथयति सूचयति इति यावत् ॥

१ सत्यो यथार्थः लोकवाद इति संबन्धः । सुखाधिगमेन सत्यो
भवत्वित्यर्थः ॥

२ उपसर्पताम् उपगच्छताम् । लोटस्तम् ॥

३ परस्परमन्योन्यमवलोकयतः पश्यतः । लटस्तम् । तयोः
परिचितयोरिव दृश्यमानत्वमत्र बीजम् ॥

४ निषीदतम् उपविशतम् । निपूर्वात्सीदतेलोटस्थम् ॥

५ अभिविनीते शिक्षिते निपुणे इति यावत् ॥

६ सङ्गीतकाभ्यन्तरे सङ्गीतमध्ये स्वार्थे कन् । अभिविनीते
इति संबन्धः ॥

७ अन्यतरा एका द्वयोर्निर्धारणे तरप् ॥

धारिणी—मालविण ! इदो पेक्षस्व । कदरा दे संगीदसहअ-
रिणी रुच्चदि ॥ (मालविके ! इतः प्रेक्षस्व । कतरा ते सङ्गीत-
सहकारिणी रोचते) ॥ १

उभे—(मालविकां दृष्ट्वा) अम्भो भट्टिदारिआ । जेदु जेदु
भट्टिदारिआ ॥ (अम्भो भर्तृदारिका । जयतु जयतु भर्तृदा-
रिका) ॥ २

(इति प्रणिपत्य तथा सह बाष्पं विसृजतः ।)

(सर्वे सविस्मयं विलोकयन्ति ।)

राजा—के भवत्यौ ? का वेयम् ? ॥ ३

प्रथमा—अम्हाणं भट्टिदारिआ ॥ (अस्माकं भर्तृदारिका) ॥

राजा—कथमिव ? ॥

उभे—सुणादु भट्टा । जो सो भट्टिणा विजअदंडेहिं विद-
अणाहं वसीकरिअ बंधणादो मोइदो कुमारो माधवसेणो णाम ।
तस्स इअं कणीअसी बहिणी मालविआ णाम ॥ (शृणोतु
भर्ता।यः स भर्त्रा विजयदण्डैर्विदर्भनाथं वशीकृत्य बन्धनान्मो-
चितः कुमारो माधवसेनो नाम । तस्येयं कनीयसी भगिनी
मालविका नाम) ॥ ४

१ सङ्गीतसहकारिणी सङ्गीते सहाया । ते तुभ्यं “ रुच्यर्था-
नाम् ” इति चतुर्थी ॥

२ अम्भो इति विस्मये । भर्तृदारिका भर्तुः पोषकस्य राज्ञः
दारिका कन्या । अस्माकं राज्ञः कन्येत्यर्थः ॥

३ भवत्योरनया कः संबन्ध इति भावः ॥

४ विजयदण्डैर्विजयसेनाभिः । कुमारो राजपुत्रः । माधवसेनो
नाम माधवसेन इति प्रसिद्धः । कनीयसी कनिष्ठा । भगिनी सोदरी

• देवि—कहं । राजदारिआ इअम् । चंदणं खु मए पादुओ-
वओएण दूसिदम् ॥ (कथम् । राजदारिकेयम् । चन्दनं खलु
मया पादुकोपयोगेन दूषितम्) ॥ १

राजा—अथात्रभवती कथमित्थंभूता ? ॥ २

मालविका—(निःश्वस्यात्मगतम्) विहिणिओएण ॥
(विधिवियोगेन) ॥ ३

द्वितीया—सुणादु भट्टा । दाआदवसंगदे भट्टदारए माहवसेणे
तस्स अमच्चेण अज्जसुमदिणा अम्हारिसं परिअणं उज्झिअ गूढं
आणीदा एसा ॥ (शृणोतु भर्ता । दायादवशंगते भर्तृदारके
माधवसेने तस्यामात्येनार्यसुमतिनाऽस्मादृशं परिजनमुज्झित्वा
गूढमानीतेषा) ॥ ४

युवालपयोरिति यूनः कनादेशः । ईयसुन उगित्वान् डीप् । माल-
विका नाम मालविकेति प्रसिद्धा । नाम प्रसिद्धौ ॥

१ चन्दनं पादुकोपयोगेन पादुकायाम् उपानहि उपयोगेन
योजनया । पादुकीकृत्येत्यर्थः दूषितम् । यथा सुरभिविलेपनयो-
ग्यस्य चन्दनस्य पादुकायामुपयोगस्तथान्तःपुरनिवासमात्रयोग्या-
या अस्याः परिचारिकासु योग इति भावः । निदर्शनालङ्कारः ॥

२ इत्थंभूता एवंभूता एतामवस्थां प्राप्ता । कथं केन प्रकारेण ।
अथेति प्रश्ने ॥

३ विधिनियोगेन दैववशादित्यर्थः । “ विधिर्विधाने दैवे च ”
इत्यमरः ॥

४ दायादवशं बान्धवेष्वधीनतां गते प्राप्ते । भर्तृदारके राजकु-
मारे । तस्य माधवसेनस्य । आर्यसुमतिना आर्येण सुमतिनाम्ना ।
अस्मादृशम् अबलाप्रायमित्यर्थः । उज्झित्वा त्यक्त्वा । गूढम्
अप्राकाशं यथा तथा ॥

राजा—श्रुतपूर्वं मयैतत् । ततस्ततः ॥

द्वितीया—भट्टा ! अदो अवरं ण आणामि ॥ (भर्तः !
अतः परं न जानामि) ॥

परिव्राजिका—अतः परमहं मन्दभागिनी कथयिष्यामि ॥ १

उभे—भट्टिदारिण ! अज्जकोसिईए विअ सरसंजोओ । णं
सा एव्व ? ॥ (भर्तृदारिके ! आर्यकौशिक्या इव स्वरसंयोगः ।
ननु सैव ?) ॥ २

मालविका—अह इम् ॥ (अथ किम्) ॥

उभे—जदिवेसधारिणी अज्जकोसिई दुक्खेण विभावीअदि ।
भअवदि ! णमो दे ॥ (यतिवेषधारिणी आर्यकौशिकी दुःखेन
विभाव्यते । भगवति ! नमस्ते) ॥ ३

परिव्राजिका—स्वस्ति भवतीभ्याम् ॥ ४

राजा—कथम्, आप्तवर्गोऽयं भवत्याः ? ॥ ५

१ मन्दभागिनी निकृष्टभाग्यवती । “ मागो रूपार्धके भाग्ये ”
इति मेदिनी । अमात्यकुमारिकाया आत्मनो यतिवेषाङ्गीकारप्रस-
ङ्गाद्देवस्य निकृष्टत्वम् ॥

२ आर्यकौशिक्या आर्यायाः कौशिक्या इव । स्वरसंयोगः
स्वरघटना । तस्याः स्वर इवायं स्वरः श्रूयत इत्यर्थः । नन्विति
प्रश्ने ॥

३ यतिवेषस्य धारिणी धारिका अत एव दुःखेन कष्टात् विभा-
व्यते ज्ञायते इति ॥

४ भवतीभ्यां युवाभ्याम् । “ नमःस्वस्ति ” इत्यादिना चतुर्थी ॥

५ आप्तवर्गः सुहृद्गर्गः । “ आप्तौ लब्धाहितौ ” इति त्रिकाण्ड-
शेषः । “ वृन्दभेदाः समैर्वर्ग ” इत्यमरः ॥

• परिव्राजिका—एवमेतत् ॥

विदूषकः—तेण कहेदु दाणिं भअवदी अत्तहोदीवुत्तंतं दाव असेसम् ॥ (तेन कथयत्विदानीं भगवत्यत्रभवतीवृत्तान्तं ताव-
दशेषम्) ॥ १

परिव्राजिका—(सविक्लवम्) तावच्छूयताम् । माधवसेन-
सचिवं ममाग्रजं सुमतिमवगच्छ) ॥ २

.राजा—उपलक्षितः । ततस्ततः ॥ ३

परिव्राजिका—स इमां तथागतभ्रातृकां मया सार्धमपवाह्य
भवत्संबन्धापेक्षया पथिकसार्धं विदिशागामिनमनुप्रविष्टः ॥ ४

राजा—ततस्ततः ॥

१ भगवती त्वमित्यर्थः । अत्रभवतीवृत्तान्तं अत्रभवत्या माल-
विकाया वृत्तान्तं वार्ताम् । अशेषं संपूर्णम् ॥

२ सविक्लवं सदुःखं यथा तथा । अत्र विक्लवशब्दो भावप्र-
धानः । माधवसेनसचिवं माधवसेनस्यामात्यं सुमतिमेतन्नामानं
ममाग्रजं ज्येष्ठं सोदरमवगच्छ जानीहि ॥

३ उपलक्षितो ज्ञातः ॥

४ सः ममाग्रजः सुमतिः । तथागतभ्रातृकां तथागतस्तथाभूतो
वैदर्भेण निगृहीतो भ्राता यस्यास्ताम् । मया सार्धं सह । अपवा-
ह्य अप्रकाशं किंचनस्थलं प्रापय्य “ वह प्रापणे ” इत्यतो णिज-
न्तादुपसृष्टाल्लयपू । तत आवाभ्यां सहेत्यर्थात् । विदिशागामिनं
विदिशाऽग्निमित्रस्य नगरी तां गन्तारम् । पथिकसार्धं पान्थसमू-
हम् । अनुप्रविष्टः संक्रान्तः । ते च पान्था वणिज इत्युत्तरवाक्या-
दवगम्यते ॥

परिव्राजिका-स चाटव्यन्तरे निविष्टो गताध्वा वणि-
ग्गणः ॥ ३

राजा-ततस्ततः ॥

परिव्राजिका-ततः किं चान्यत् ॥ २

तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तराल-

मापार्ष्णिग्लम्बिशिखिबर्हकलापधारि ।

कोदण्डपाणि निनदत्प्रतिरोधकाना-

मापातदुःप्रसहमाविरभूदनीकम् ॥ १० ॥

१ गताध्वा गतो गमनविषयीकृतोऽध्वा मार्गो येन तथाभूतः ।
किञ्चिदतिक्रान्तमार्ग इत्यर्थः । अटव्यन्तरे अरण्यमध्ये निविष्टः
प्रविष्टः ॥

२ ततश्च किमन्यत् इति संबन्धः ॥

तूणीरेति ॥ तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तरालं तूणीराणां शर-
धीनां पट्टैर्बन्धननध्रीभिः परिणद्धानि विशालतां गतानि भुजा-
नामन्तरालानि मध्यभागा हृदयानि यस्य तथाभूतम् । आपार्ष्णिग्ल-
म्बि शिखिबर्हकलापधारि । आपार्ष्णिग्ल पार्ष्णिग्ल गुल्फाधस्तनं
चरणपश्चाद्भागं मर्यादीकृत्य लम्बते तथाभूतस्य शिखिनां मयूराणां
बर्हाणां पिच्छानां कलापस्य समूहस्य धारि धारकम् । कोदण्ड-
पाणि कोदण्डानि धनूंषि पाणिषु यस्य तथाभूतम् । निनदच्छब्दा-
यमानम् । आपातदुःप्रसहम् आपातेनार्पि ईषत्संयोगेनापि
दुःप्रसहं दुःखेन सोढुं शक्यम् । अत्यन्तसंयोगे तु कृच्छ्रं किमुत
वक्तव्यमिति भावः । प्रतिरोधकानां प्रतिरोधिनां चौरविशेषाणाम्
अतीकं सैन्यम् आविरभूत्प्रादुर्भूतम् । “ तूणोपासङ्गतूणीर ” इति
“ शिखावलः शिखी केकी ” इति । “ पिच्छबर्हं नपुंसकम् ”

(मालविका भयं रूपयति ।) १

विदूषकः—भोदि ! मा भआहि । अदिक्रंतं खु तत्तहोदी
कहेदि ॥ (भवति ! मा विभेहि । अतिक्रान्तं खलु तत्रभवती
कथयति) ॥ २

राजा—ततस्ततः ॥

परिव्राजिका—ततो मुहूर्तं बद्धायुधास्ते पराङ्मुखीभूताः
सार्थवाहयोद्धारस्तस्करैः ॥ ३

राजा—हन्त ! इतः परं कष्टतरं श्रोतव्यम् ॥

परिव्राजिका—ततः स मत्सोदर्यः ॥ ४

इमां परीप्सुर्दुर्जाते पराभिभवकातराम् ।

भर्तृप्रियः प्रियैर्भर्तुरानृण्यमसुभिर्गतः ॥ ११ ॥

इति । “ कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि । ” इति । “ धन्व-
शरासनकोदण्डकार्मुकम् ” इति । “ दस्युतस्करमोषकाः ” “ प्रति-
रोधि परास्कान्दि ” इति चामरः ॥ १० ॥

१ रूपयति प्रकाशयति ॥

२ अतिक्रान्तं भूतपूर्वम् । न त्विदानीं प्रत्यक्षमिदमित्यर्थः ॥

३ मुहूर्तं घटिकाद्वयपर्यन्तम् । “ कालाध्वनोः ” इति द्वितीया ।
तस्करैः सह बद्धायुधाः बद्धानि युद्धाय सजीकृतान्यायुधानि
शस्त्राणि यैस्ते । प्रारब्धयुद्धा इति यावत् । सार्थवाहयोद्धारो वणि-
ग्रूपा योद्धारः । पराङ्मुखीभूता विमुखीभूताः युद्धात्प्रतिनिवृत्ता
इत्यर्थः । “ वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो वणिकू । ” इत्यमरः ॥

४ मत्सोदर्यः मम बन्धुः कर्ता ॥

इमामिति ॥ दुर्जाते तस्मिन्युद्धरूपे व्यसने । पराभिभवकातरां
परैः शत्रुभिरभिभवेनात्मनः पराभवेन कातराम् अधीरामिमां माल-
विकां परीप्सुः पर्याप्तुं प्राप्तुमिच्छुः सन् । परिपूर्वादाप्नोतेः सनि

प्रथमा—हा हदो सुमदी णम् ॥ (हा हतः सुमतिर्ननु) ॥१
 द्वितीया—तदो कखु इअं भट्टिदारिआए समवत्था संवृत्ता ॥
 (ततः खल्वियं भर्तृदारिकायाः समवस्था संवृत्ता ?) ॥
 (परिव्राजिका बाष्पं विसृजति ।)

राजा—भगवति ! तनुत्यजामीदृशी लोकयात्रा । न शोच्य-
 स्तत्रभवान्सफलीकृतभर्तृपिण्डः । ततस्ततः ॥ २

परिव्राजिका—ततोऽहं मोहमुपगता यावत्संज्ञां लभे ताव-
 दियं दुर्लभदर्शना संवृत्ता ॥ ३

“ आप्ज्ञप्यधामीत् ” इत्यात इति । अत्र “ लोपोभ्यासस्य ” इत्यभ्या-
 सलोपः । भर्तृप्रियः भर्तुरात्मनः पोषकस्य राज्ञः प्रियः मत्सोदर्यः
 सुमतिः । भर्तुः प्रियैः असुभिः प्राणैः आनृण्ये करणभूतैः आनृण्यम्
 ऋणशून्यतां गतः प्राप्तः । निधनं गत इत्यर्थः । आत्मनः पाल-
 नरूपं भर्तृप्रयुक्तमृणमात्मनोऽसुनाशावाधि तत्पुत्रीं रक्षयन् निर-
 यातयदिति भावः ॥ ११ ॥

१ ननु प्रश्ने । हा दुःखे ॥

२ तनुत्यजां तनुं त्यजन्ति तथाभूता मनुजास्तेषाम् । अवश्यं-
 भाविमरणानामित्यर्थः । त्यजतेः क्तिप् । ईदृशी तव भ्रातुरिव
 लोकयात्रा लोकस्थितिः । अत एवापि सुमतिर्न शोच्यः । किं च
 स सफलीकृतभर्तृपिण्डः सफलीकृतम् आत्मकृतया सेवया फल-
 युक्तं कृतं भर्तृपिण्डं भर्तुं राज्ञः पिण्डं तत्प्रदत्तं वेतनं येन सः ।
 पिण्डशब्दार्थेषु “ क्लीबमाजीवनाशयोः ” इति मेदिनी । अतस्तु
 नैव शोच्य इति भावः । शोच्यः शोकार्हः । “ शुच शोके ” इत्यतो
 ण्यति रूपम् । सकर्मकोऽयं धातुः ॥

३ मोहं मूर्च्छाम् उपगता प्राप्ता । संज्ञां चेतनां लभे प्राप्नोमि ।
 दुर्लभं दर्शनं यस्यास्तथाभूता संवृत्ता जाता ॥

• राजा—महत्खलु कृच्छ्रमनुभूतं भगवत्या ॥ १

परिव्राजिका—ततो भ्रातुः शरीरमग्निसात्कृत्वा पुनर्नवीकृत-
तवैधव्यदुःखया त्वदीयं देशमवतीर्य काषाये गृहीते ॥ २

राजा—युक्तः सज्जनस्यैष पन्थाः । ततस्ततः ॥ ३

परिव्राजिका—सेयमाटविकेभ्यो वीरसेनं वीरसेनाद्देवीं गता ।
देवीगृहे लब्धप्रवेशया मया चानन्तरं दृष्टेत्येतदवसानं
कथायाः ॥ ४

मालविका—किं णु खु भट्टा संपदं भणादि ॥ (किं नु खलु
भर्ता सांप्रतं भणति) ॥ ५

राजा—अहो परिभवोपहारिणो विनिपाताः । कुतः ॥ ६

१ कृच्छ्रं दुःखम् । भगवत्या पूज्यया त्वया ॥

२ भ्रातुर्वीरसेनस्य शरीरम् । अग्निसात् अभ्यधीनं कृत्वा । अग्निना संयोज्येत्यर्थः । “तदधीनवचन ” इति सातिः । पुनर्नवीकृतेति पूर्वमेव वैधव्यजनितं दुःखमासीत् तच्च भ्रातृनिधनेन प्रवृद्धमिति तस्य न-
वीभावः । अवतीर्य प्रविश्य । काषाये कषायेण वर्णविशेषेण रञ्जिते वाससी कर्मभूते गृहीते स्वीकृते परिव्राजिका भूतास्मीत्यर्थः । “तेन रक्तं रागात् ” इति कषायशब्दादणू ॥

३ एष भवत्या संश्रितः पन्था मार्गः सज्जनस्य साधोर्युक्तो योग्यः । युक्तं कृतं भवत्येत्यर्थः ॥

४ सेयं मालविका आटविकेभ्योऽरण्यवासिभ्यश्चौरेभ्यः सका-
शात् वीरसेनं धारिण्याः भ्रातरम् । गता प्राप्ता । लब्धप्रवेशया लब्धः प्राप्तः प्रवेशो गतिर्यया तथाभूतया । अवसानं समाप्तिः ॥

• ५ किं नु खल्वित्यव्ययसमुदायो वितर्के ॥

६ विनिपाता दुःखानि । परिभवोपहारिणः परिभवे विपद्युपहर-
न्त्युपतिष्ठन्ते तथाभूताः । यद्वा । विनिपत्यतेऽपकृष्यतेऽनेन विनि-

प्रेष्यभावेन नामेयं देवीशब्दक्षमा सती ।

स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्रोर्णं वोपयुज्यते ॥ १२ ॥

धारिणी—भगवति ! तुए अहिजणवदिं मालविअं अणा-
चक्खंतीए असंपदं किदं ॥ (भगवति ! त्वयाऽभिजनवतीं
मालविकामनाचक्षाणयाऽसाम्प्रतं कृतम्) ॥ १

परिव्राजिका—शान्तं पापम् । कारणेन खलु मया नैर्घृ-
ण्यमालम्बितम् ॥ २

पातो विपत् । ताश्च परिभवोपहारिणः परिभवमपमानम् उपह-
रन्ति तथाभूतानि । विपद्यपमान उत्पद्यत इति भावः । तदेक
समर्थयति ॥

प्रेष्येति ॥ देवीशब्दक्षमा देवीशब्दयोग्या सती साध्वी इयं
मालविका । पत्रोर्णं धौतकौशेयं स्नानीयवस्त्रक्रियया स्नान्त्यनेन
स्नानीयं स्नानोपयुक्तं वस्त्रं तस्य क्रियया शरीरप्रोज्झनादिकर्मणा
वा इवार्थे । प्रेष्यभावेन दासीत्वेन उपयुज्यते सम्बध्यते । नामेति
निन्दायां धिङ् मामित्यर्थः । “पत्रोर्णं धौतकौशेयम् ” इत्यमरः ।
“ नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्रा-
काश्यविकल्पेऽपि च दृश्यते ॥ ” इति मेदिनी । यथोत्सवकाल-
मात्रयोग्यं पत्रोर्णं स्नानक्रियायां योज्यं तथा देवीत्वमात्रयोग्येयं
मालविकास्माभिर्दासीकृतेत्ययुक्तकारिताऽस्माकमिति भावः । “ वा
स्याद्विकल्पोपमयोः ” इत्यमरः । उपमालङ्कारः । पथ्यावक्रं
वृत्तम् ॥ १२ ॥

१मालविकाम् अभिजनवतीं प्रशस्तकुलोद्भवाम् । अभिजनो वंशः
प्रशंसायां मतुप् । अनाचक्षाणया अकथयन्त्या । “ चक्षिङ् व्यं-
क्तायां वाचि ” इत्यतः शानच् । त्वया कर्त्र्या असाम्प्रतमयोग्यम् ।
कृतम् ॥

२ शान्तं पापम् । परोक्तस्यानङ्गीकारे आत्मनोऽनमीष्टे च वचने

धारिणी—किं विभ तं कारणम् ? ॥ (किमिव तत्कारणम् ?) ॥

परित्राजिका—इयं पितरि जीवति केनापि देवयात्राऽऽगतेन सिद्धादेशकेन साधुना मत्समक्षं समादिष्टा । आसंवत्सरमात्रमियं प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यतीति । तदेवं भाविनमादेशमस्यास्त्वत्पादशुश्रूषया परिणमन्तमवेक्ष्य कालप्रतीक्षया मया साधु कृतमिति पश्यामि ॥ १

राजा—युक्ता प्रतीक्षा ॥ २

शान्तं पापमिति प्रयुज्यते । कारणेन खलु प्रयोजनमुद्दिश्यैव । नैर्घृण्यं निर्दयत्वम् । मालविकाया अप्रकाशनरूपम् आलम्बित-माश्रितम् ॥

१ पितरि ताते मालविकाया इति शेषः । जीवति सति देवयात्रागतेन देवयात्रायां देवोत्सवे आगतेन साधुना सत्पुरुषेण । सिद्धादेशकेन सिद्धं परिणतं भावि इतिवृत्तमिति यावत् आदिशति कथयति तथाभूतेन । समादिष्टा उक्ता । आदेशमाह-आसंवत्सरमिति । संवत्सरमात्रं वर्षपर्यन्तम् । प्रेष्यभावं दासीत्वं सदृशभर्तृगामिनी सदृशेन योग्येन भर्त्रा गन्तुं शीलं यस्यास्तथाभूता भविष्यति । आत्मनो वयसः कुलस्य रूपस्य च योग्यं भर्तारं लप्स्यत इति भावः । तत् तस्मात् एवम् अनेन प्रकारेण भाविनं भविष्यन्तम् अस्याः कर्मणि षष्ठी । आदेशं सिद्धोक्तिम् । त्वत्पादशुश्रूषया तव चरणसेवया सेवात्मनेत्यर्थः । परिणमन्तं फलन्तम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा । कालप्रतीक्षया कालं प्रतीक्ष्येत्यर्थः । कालस्य वत्सरान्तस्य प्रतीक्षया साधुकरणे करणभूतया साधु योग्यं कृतम् ॥

२ युक्ता योग्या प्रतीक्षा कालस्येति शेषः ॥

कञ्चुकी-कथान्तरेणान्तरितम् । अमात्यो विज्ञापयति ।
विदर्भगतमनुष्ठेयमनुष्ठितमभूत् । देवस्य तावदभिप्रायं श्रोतुमि-
च्छामीति ॥ १

राजा-मौद्गल्य ! तत्रभवतोर्यज्ञसेनमाधवसेनयोर्द्वैराज्यमि-
दानीमवस्थापयितुकामोऽस्मि ॥ २

तौ पृथग्वरदाकूले शिष्टामुत्तरदक्षिणे ।

नक्तंदिवं विभज्योभौ शीतोष्णकिरणाविव ॥ १३ ॥

१ कथान्तरेणान्यया वक्ष्यमाणया कथया । अन्तरितं विभक्त-
मिदं कथानकमिति शेषः । अपरैव कापि कथाऽत्र मध्ये प्राप्तेति
भावः । किं तत्कथान्तरमित्याह । अमात्य इति । विदर्भगतं विद-
र्भदेशवर्ति विदर्भदेशसंबन्धीत्यर्थः । अनुष्ठेयं कर्तव्यम् । अनुष्ठितं
कृतम् । तावत् साकल्ये । देवस्याभिप्रायं साकल्येन श्रोतुमिच्छा-
मीत्यर्थः ॥

२ द्वैराज्यं द्वयो राज्ञोर्भावः कर्म वा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।
राज्यविभागमित्यर्थः । अवस्थापयितुकामः स्थापयितुमिच्छुः ।
“ तुं काममनसोरपि ” इति मलोपः ॥

ताविति ॥ उभौ तौ यज्ञसेनमाधवसेनौ कर्तारौ शीतोष्णकि-
रणौ शीतकिरणश्चन्द्र उष्णकिरणः सूर्यः तौ । द्वन्द्वान्ते श्रूयमा-
णस्य किरणशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धः । नक्तंदिवं रात्रिदिने इव ।
“ अचतुरविचतुर ” इति निपातनात्साधुः । उत्तरदक्षिणे वरदाकूले
वरदाया नद्यास्तटौ विभज्य उत्तरदक्षिणतटोपलक्षितौ देशौ विभ-
ज्येत्यर्थः । पृथक् असंभिन्नं यथा तथा शिष्टां शासनेन रक्षताम् ।
“ शासु अनुशिष्टौ ” इत्यत आदादिकालोऽस्तस् । “ शास इद-
द्दहलोः ” इतीत् । “ शासिवासिघसीनां च ” इति षश्च । तथा च
वरदां नाम नदीं सीमां कृत्वा तस्या उत्तरे दक्षिणे च देशे क्रमेण

कञ्चुकी—देव ! एवममात्यपरिषदे निवेदयामि । (राजा-
ङ्गुल्यानुमन्यते) ॥ १

(निष्क्रान्तः कञ्चुकी ।)

प्रथमा—(जनान्तिकम्) भट्टदारिए ! दिट्टिआ भट्टिणा
भट्टदारओ अद्धरजे पडिट्ठं गइस्सिअदि ॥ (भर्तृदारिके !
दिष्ट्या भर्त्रा भर्तृदारकोऽर्धराज्ये प्रतिष्ठां गमयिष्यते) ॥ २

मालविका—एदं दाव बहु मण्णिदव्वं, जं जीविदसंसआदो
मुत्तो ॥ (एतत्तावद्बहुमन्तव्यं यज्जीवितसंशयान्मुक्तः) ॥ ३

कञ्चुकी—(प्रविश्य) विजयतां देवः । देव ! अमात्यो
विज्ञापयति । कल्याणी देवस्य बुद्धिः । मन्त्रिपरिषदोऽप्येतदेव
दर्शनम् । कुतः ? ॥ ४

विभक्तं यज्ञसेनमाधवसेनयो राज्यमस्त्विति ममाभिप्राय इति भावः ।
उपमालङ्कारः । पथ्यावक्रम् ॥ १३ ॥

१ अमात्यपरिषदे अमात्यानां मन्त्रिणां परिषदे सभायै ।
अङ्गुल्याऽनुमन्यते स्वानुमतं सूचयति ॥

२ भर्तृदारिके मालविके । भर्त्राऽग्निमित्रेण । भर्तृदारको माधव-
सेनः । प्रतिष्ठां स्थितिं गमयिष्यते प्रापयिष्यत इति दिष्ट्या
दर्षोऽस्माकमिति भावः ॥

३ तावत्प्रथमम् एतद्बहुमन्तव्यं किं तदित्याह । यदिति ।
जीवितसंशयात् जीवितस्य संशयः संदेहोऽत्र जीवेन्न वेति रूपो युत्र
तस्माद्बन्धनादित्यर्थः । यद्वा जीवितसंशयो जीवनसंशयस्तस्मात् ॥

४ दर्शनं भतम् ॥

द्विधा विभक्तां श्रियमुद्रहन्तौ
धुरं रथाश्वविव संग्रहीतुः ।

तौ स्थास्यतस्ते नृपते निदेशे
परस्परोपग्रहनिर्विकारौ ॥ १४ ॥

राजा—तेन हि मन्त्रिपरिषदं ब्रूहि । सेनान्ये वीरसेनाय
लेख्यतामेवं क्रियतामिति ॥ १

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य सप्रा-
भृतकं लेखं गृहीत्वा पुनः प्रविश्य) अनुष्ठिता प्रभोराज्ञा । अय
देवस्य सेनापतेः पुष्पमित्रस्य सकाशात्सोत्तरीयप्राभृतको लेखः
प्राप्तः । प्रत्यक्षीकरोत्वेनं देवः ॥ २

द्विधेति ॥ हे नृपते राजन् । रथाश्वौ कर्तारौ संग्रहीतुः सारथे-
धुरं भारमिव द्विधा विभक्तां श्रियं राज्यलक्ष्मीं वहन्तौ धारयन्ताः ।
परस्परोपग्रहनिर्विकारौ परस्परस्योपग्रहेणोपयोगेन निर्विकारौ पर-
स्परबाधाशून्यौ तौ यज्ञसेनमाधवसेनौ ते तव निदेश आज्ञायां
स्थास्यतः वर्तिष्येते । “ उपग्रहः पुमान्वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने । ”
इति मेदिनी । यथा रथाश्वौ नियामकस्य सारथेर्वशे तिष्ठतो न च
परस्परं बाधेते रथं च वहत एवं यज्ञसेनमाधवसेनावपि तव वशे
तिष्ठन्तौ परस्परमबाधमानौ राज्यधुरं वक्ष्यत इति भावः । विम्ब-
प्रतिविम्बभावेनोपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

१ तेन मन्त्रिपरिषत्संमतत्वादेव । सेनान्ये सेनापतये वीरसेनाय ।
एवं मया प्रोक्तपूर्वमिव ॥

२ सप्राभृतकं प्राभृतमेव प्राभृतकं स्वार्थे कः । प्राभृतकेन
सहितं प्राभृतमुपायनं “ प्राभृतं तु प्रदेशनम् । उपायनम् ” इत्यं-
मरः । प्रभो राज्ञो भवतः । देवस्य राज्ञस्तव पुष्पमित्र इति सेनाप-
तेर्नाम तस्य सकाशात्समीपात् सोत्तरीयप्राभृतकः उत्तरीयरूपेण
प्राभृतकेन सहितः । प्रत्यक्षीकरोतु पश्यतु ॥

(राजोत्थाय सप्राभृतकं लेखं सोपचारं गृहीत्वा
(परिजनायार्पयति ।) १

(परिजनो लेखं नाट्येनोद्घाटयति ।)

देवी—(आत्मगतम्) अम्हो ! तदोमुहं एव्व णो हिअअं ।
सुणिस्सं दाव गुरुअणस्स वुत्तंतं । अदिघोरे खु पुत्तओ सेणाव-
दिणा णिवुत्तो ॥ (अम्हो ! ततोमुखमेव नो हृदयम् । श्रोष्यामि
तावद्गुरुजनस्य वृत्तान्तम् । अतिघोरे खलु पुत्रकः सेनापतिना
नियुक्तः) ॥ २

राजा—(उपविश्य लेखं सोपचारं गृहीत्वा वाचयति ।)
स्वस्ति यज्ञशरणात्सेनापतिः पुष्पमित्रो वैदिशस्थं पुत्रमा-
युष्मन्तमग्निमित्रं स्नेहात्परिष्वज्यानुदर्शयति । विदितमस्तु ।
योऽसौ राजयज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्रं
गोप्तारमादिश्य वत्सरोपात्तनियमो निर्गलस्तुरङ्गमो विसृष्टः, स
सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनेन प्रार्थितः । तत
उभयोः सेनयोर्महानासीत्संमर्दः ॥ ३

१ सोपचारं ससंमानं यथा तथा गृहीत्वा । परिजनाय सेवका-
यार्पयति ददाति ॥

२ अम्हो आनन्दे । नः अस्माकं हृदयं मनः ततो मुखमेव
ततः लेख एव मुखमर्ग्र यस्य तथाभूतं लेखैकाग्रं लेखदर्शनोत्काण्ठ-
तामित्यर्थः । गुरुजनस्य पित्रादेः संबन्धिनं वृत्तान्तं वार्ताम् ।
सेनापतिना पुष्पमित्रेण कर्त्रा पुत्रकः अस्मत्पुत्रो वसुमित्रः ।
अतिघोरेऽत्यन्तभयंकरे कर्मणि सेनापत्ये नियुक्तः । अतस्तस्यापि
वृत्तान्तं श्रोष्यामीत्यर्थः ॥

३ लेखस्य प्रथमतो मङ्गलकारकं स्वस्तीति लेखनीयमिति लेख-

(देवी विषादं नाटयति ।)

राजा—कथमीदृशं संवृत्तम् ? (शेषं पुनर्वाचयति ।) ॥ १

ततः परान्पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।

प्रसह्य ह्रियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः ॥ १५ ॥

निकानां समयः । यज्ञशरणात् यज्ञशरणनाम्नो नगरात् पुष्पमित्रः कर्ता । वैदिशस्थं वैदिशं नामाग्निमित्रनगरं तत्र तिष्ठति तथाभूतम् । तिष्ठतेः कः । पुत्रं पुत्रसदृशमित्यर्थः । स्नेहात् प्रेम्णा । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । अनुदर्शयति आत्मनो वृत्तान्तं कथयतीत्यर्थः । इदं गुरुजनेन स्वस्मात्कनीयसे लेखनीयस्य लेखस्य शीर्षकमिति बोध्यम् । विदितं ज्ञातमस्तु । अग्रे लिखितं वृत्तं ज्ञायतामित्यर्थः । राजयज्ञदीक्षितेन राजयज्ञे राजसूये दीक्षितेन गृहीतदीक्षेण । “ राजसूयो नृपाध्वरः ” इति त्रिकाण्डशेषः । नृपाध्वरो राजयज्ञ इति पर्यायौ । राजपुत्रशतपरिवृतं राजपुत्राणां शतेन परिवृतं युक्तम् । वसुमित्रमग्निमित्रतनयं गोप्तारं रक्षितारम् आदिश्य नियुज्येति यावत् । वत्सरोपात्तनियमः वत्सरं वर्षमेव उपात्तः प्रतिनिवर्तनीयतया स्वीकृतो नियमः कालावधिरूपो येन तथाभूतः संवत्सरेण प्रतिनिवर्तनीय इत्यर्थः । निरर्गलो निष्प्रतिबन्धस्तुरङ्गमोऽश्वः विसृष्टः प्रेषितः । सः सिन्धोर्नदीविशेषस्य दक्षिणरोधसि दक्षिणे तटे । चरन् गच्छन् । अश्वानीकेन अश्वा अश्वारोहा इत्यर्थः । अनीकं सेना यस्य तेन । लाक्षणिकोऽत्राश्वारोहेष्वश्वशब्दः । यवनेन मुण्डितशिरसो जातिविशेषस्य राज्ञा प्रार्थितोऽभिलषितो निगृहीत इति यावत् । महान्संमर्दो युद्धम् ॥

१ ईदृशम् एवं कथं संवृत्तं जातम् ॥

तत इति ॥ ततः संमर्दानन्तरं धन्विना धनुर्धरेण वसुमित्रेण कर्त्ता “ धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः । ” इत्यमरः । परान् शत्रून् पराजित्य पराभूय । ल्यपि ह्रस्वस्य तुक् । “ अभिधा-

देवी-इमिणा आसासिदं मे हिअअम् ॥ (अनेनाश्वसितं मे हृदयम्) ॥ १

राजा-(शेषं पुनर्वाचयति ।) सोऽहमिदानीमंशुमता सगरपुत्रेणैव प्रत्याहताश्वो यक्ष्ये । तदिदानीमकालहीनं विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति ॥ २

राजा-अनुगृहीतोऽस्मि ॥

परिव्राजिका-दिष्ट्या पुत्रविजयेन दम्पती वर्तेते ॥ ३

तिपराराति” इत्यमरः । प्रसह्य बलात्कारेण हियमाणः गृह्यमाणः शत्रुणेति शेषः । “ हृत् हरणे ” इत्यतः कर्मणि “लटः शानच्” “ रिङ्शयग्लिङ्क्षु ” इति रिङ् । मे मम वाजिराजः अश्वश्रेष्ठः निवर्तितः प्रत्याहृतः ॥ १५ ॥

१ अनेन शत्रुपराजयपूर्वकाश्वप्रत्याहरणवृत्तान्तेन मे मम हृदयम् आश्वसितं निर्वृतं सुखितम् । “ आश्वासः पुंसि निर्वृतौ ” इति मेदिनी ॥

२ सः प्रत्याहताश्वः अहं पुष्पमित्रः कर्ता । सगरपुत्रेण सगरस्य राजविशेषस्य पुत्रेणांशुमता एतन्नाम्ना इव वसुमित्रेणेति शेषः प्रत्याहताश्वः प्रतिनिवर्तिताश्वः । यक्ष्ये राजसूयेनेति शेषः । यजतेः स्वरितेत्त्वात् “स्वरित जितः” इति कर्तृगामिनि फले तङ् । अकालहीनम् कालेन हीनं शून्यं न भवति यथा तथा । यथाकालमित्यर्थः । विगतरोषचेतसा विगतरोषं क्रोधशून्यं चेतो यस्य तथाभूतेन । यज्ञसेवनाय यज्ञस्य सेवार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

३ पुत्रविजयेन पुत्रस्य पुत्रकर्तृकस्य विजयेनोत्कर्षेण उपलक्षितौ । दम्पती जायापती राजा राज्ञी च वर्तेते इति दिष्ट्या हर्षोऽस्माकमित्यर्थः ॥

भर्त्रासि वीरपत्नीनां श्लाघ्यानां स्थापिता धुरि ।

वीरसूरिति शब्दोऽयं तनयात्वामुपस्थितः ॥ १६ ॥

धारिणी—भगवति ! परितुष्टमिह जं पिदरं अणुजादो मे
वच्छओ ॥ (भगवति ! परितुष्टास्मि यत्पितरमनुजातो मे
वत्सकः) ॥ १

राजा—मौद्गल्य ! ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम् ॥ २

भर्त्रेति ॥ राज्ञीं प्रतीयमुक्तिः । भर्त्रा पत्याऽग्निमित्रेण कर्त्रा
त्वं श्लाघ्यानां प्रशस्यानां वीरपत्नीनां वीरः शूरः पतिर्यासां तासां
स्त्रीणां धुरि अग्रभागे स्थापिताऽसि । वीरपूर्वस्य पतिशब्दस्य “वि-
भाषा सपूर्वस्य ” इति वा नादेशः। उत्कृष्टतया सर्वासामुपरि कृतासि
इत्यर्थः । तव पतिर्वीरवर्य इति भावः । अयं वीरसूः वीरं शूरं सूते
तथाभूता । षूडः क्विप् । वीरमाता इति शब्दः तनयाद्धेतुभूतात्
त्वाम् उपस्थितः प्राप्तः पुत्रोऽपि ते वीर इति धन्या त्वमिति भावः ।
अत्र महतोश्चरितस्य प्रस्तुताङ्गत्वादुदात्तालङ्कारः । “ लोकातिशय-
संपत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते । यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं
मवेत् ॥ ” इति लक्षणात् । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ १६ ॥

१ यत् यस्मात् मे वत्सकः पुत्रो वसुमित्रः । पितरं स्वजनकम्
अनुजातः सदृशो जातः । वीर्येण पितृसदृशो जात इत्यर्थः ।
अनुः सादृश्ये । “ अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । ”
इति मेदिनी ॥

२ कलभेन करिपोतेन यूथपतेः प्रधानगजस्य चरितमिति
शेषः । अनुकृतं सदृशीकृतम् । यद्वा यूथपतेरिति शेषे षष्ठी यूथप-
तिरनुकृत इत्यर्थः । यथाल्पवयस्केन करिशावेन प्रधानगजसदृशं
वीरचरितमनुष्ठातव्यं तथाल्पवयसा मम कुमारेण वीरपरिवृद्धानां
चरितमन्वकारीति भावः ॥

• कञ्चुकी-नैतावता वीरविजृम्भितेन
चित्तस्य नो विस्मयमादधाति ।
यस्याप्रधृष्यः प्रभवस्त्वमुच्चै-
रग्नेरपां दग्धुरिवोरुजन्मा ॥ १७ ॥

राजा-मौद्गल्य ! यज्ञसेनश्यालमूरीकृत्य मुच्यन्तां सर्वे
बन्धनस्थाः ॥ १

कञ्चुकी-यदाज्ञापयति देवः ॥ (इति निष्क्रान्तः ।)
देवी-जयसेने ! गच्छ । इरावतीप्रमुहाणं अंतेवुराणं पुत्तस्स
वुत्तंतं णिवेदेहि ॥ (जयसेने ! गच्छ । इरावतीमुखेभ्योऽन्तः-
पुरेभ्यः पुत्रस्य वृत्तान्तं निवेदय) ॥ २

नैतावतेति ॥ अपां जलानां दग्धुः दाहकस्य । “ एबुल्लतृ-
चौ” इति तृच् । अत एव न षष्ठीनिषेधः । अग्नेः और्वाग्नेरित्यर्थः ।
ऊरुजन्मा ऊरुतो जन्म यस्य तथाभूतो मुनिविशेष इव उच्चैः
महान् । “ अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः” इत्यमरः । अप्रधृष्यः अन्यैः
प्रधर्षयितुं पराभवितुमशक्यः त्वं यस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । स
ते पुत्र इति शेषः । एतावता एतत्परिमाणेन शूररिपुजयपूर्वकं
तुरगप्रत्याहरणरूपेण वीरविजृम्भितेन वीराणां शूराणां विजृम्भितेन
चेष्टया कर्मणेत्यर्थः । नः अस्माकं चित्तस्य विस्मयमाश्चर्यं नादधा-
ति न करोति । इतोऽप्यधिकं ते चरितमिति भावः । इन्द्रवज्रा ॥१७॥

१ यज्ञसेनश्यालं यज्ञसेनस्य विदर्भराजस्य श्यालं पत्न्याः
भ्रातरं मौर्यनामानमूरीकृत्य अङ्गीकृत्य तेन सहेत्यर्थः । स च सङ्गत
इति आर्यसाचिवं इति प्रथमाङ्कस्थसप्तमपद्यात् ज्ञातव्यम् ॥

२ इरावतीमुखेभ्यः इरावतीप्रमुखेभ्यः, अन्तःपुरेभ्यः अन्तःपुर-
वर्तिस्त्रीभ्यः । अन्तःपुरशब्दो मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्स्वाधिष्ठातरि
लाक्षणिकः ॥

धारिणी-एहि दाव ॥ (एहि तावत्) ॥

प्रतिहारी-(प्रतिनिवृत्त्य) इअम्हि ॥ (इयमस्मि) ॥

धारिणी-(जनान्तिकम्) जं मए असोअदोहलणिओए
मालविआए पडिण्णादं तं से अहिजणं अ णिवेदिअ मह वअ-
णेण इरावदिं अणुणेहि । तुए अहं सच्चादो ण विब्भंसिदव्वेत्ति ॥
(यन्मयाऽशोकदोहदनियोगे मालविकायै प्रतिज्ञातं तदस्या अ-
भिजनं च निवेद्य मम वचनादिरावतीमनुनय । त्वयाहं सत्यान्न-
भ्रंशितव्येति) ॥ १

प्रतिहारी-जं देवी आणवेदि । (इति निष्क्रम्य पुनः
प्रविश्य) भट्टिणि ! पुत्रविजयनिमित्तेण परितोसेण अंतेउराणं
आहरणाणं मञ्जूसं म्हि संवुत्ता ॥ (यद्देव्याज्ञापयति । भट्टिनि !
पुत्रविजयनिमित्तेन परितोषेणान्तःपुराणामाभरणानां मञ्जूषाऽ-
स्मि संवृत्ता) ॥ २

१ अशोकदोहदनियोगे अशोकदोहदस्य नियोगावसरे । माल-
विकायै प्रतिज्ञातं दातुं संकल्पितम् । तत् निवेद्येति संबन्धः । किं
च । अस्या मालविकाया अभिजनं कुलं च निवेद्य । अनुनय सा-
न्त्वय । सत्यात् सत्यरूपाद्धर्मात् अहं त्वया इरावत्या न भ्रंशितव्या ॥

२ भट्टिनि राज्ञि धारिणि । पुत्रविजयनिमित्तेन पुत्रविजयो निमित्तं
यत्र तेनान्तःपुराणामन्तःपुरस्त्रीणां परितोषेण हेतुना आभरणानां
मलङ्काराणां मञ्जूषा पेटी संवृत्ताहम् । यथा पेटीयां सर्वाणि रत्नानि
निधीयन्ते तथा परितुष्टेनान्तःपुरेण मे सर्वाण्याभरणानि पारितोषि-
कीकृतानीत्यर्थः ॥

• धारिणी—एदं किं अच्चरिअं । साधारणो खु ताणं मह अ
अअं अब्भुदओ ॥ (एतत्किमाश्चर्यम् । साधारणः खलु तासां
मम चायमभ्युदयः) ॥ १

प्रतिहारी—(जनान्तिकम्) भट्टिणि ! इरावदी उण
विण्णावेदि । सरिसं देवीए पहवतीए । तुह वअणं संकप्पिदं ण
जुज्जई अण्णहा कादुं ति ॥ (भट्टिणि ! इरावती पुनर्विज्ञापयति ।
सदृशं देव्याः प्रभवन्त्याः । तव वचनं संकल्पितं न युज्यतेऽ-
न्यथा कर्तुमिति) ॥ २

धारिणी—भअवदि ! तुए अणुमदा इच्छामि अज्जसुम-
दिणा पुढमसंकप्पिदं मालविअं अज्जउत्तस्स पडिवादेदुम् ॥
(भगवति ! त्वयानुमतेच्छामि आर्यसुमतिना प्रथमसंकल्पितां
मालविकाम् आर्यपुत्राय प्रतिपादयितुम्) ॥ ३

परिव्राजिका—इदानीमपि त्वमेवास्याः प्रभवसि ॥ ४

१ एतदाश्चर्यं किं नैवेदमाश्चर्यमित्यर्थः । कुत इत्याह । साधारण
इति । अयम् अभ्युदय उत्कर्षः मम तासां च साधारणः समानः ।
वसुमित्रस्य सर्वप्रियत्वादिति भावः ॥

२ प्रभवन्त्याः समर्थायाः देव्या धारिण्यास्तवेत्यर्थः । सदृशं
योग्यमिदं जातमिति भावः । संकल्पितं करणीयतया मनसा
निर्धारितं तव वचनम् अन्यथा विपरीतं कर्तुं न युज्यते न योग्यं
भवति ॥

३ भगवति परिव्राजिके कौशिकि । अनुमता अनुमोदिता ।
आर्येण . सुमतिना तव भ्रात्रा । प्रथमसंकल्पितां प्रथममेव दातुं
निश्चिताम् । आर्यपुत्राय राज्ञे । प्रतिपादयितुं दातुम् ॥

४ अस्याः प्रभवसि सत्त्वं धारयसीत्यर्थः ॥

धारिणी—(मालविकां हस्ते गृहीत्वा) इदं अञ्जउत्ते
 पिअणिवेदणाणुरूपं पारितोसिअं पडिच्छदु त्ति ॥ (राजा व्रीडां
 नाटयति ।) (इदमार्यपुत्रः प्रियनिवेदनानुरूपं पारितोषिकं
 प्रतीच्छतु इति) ॥ १

देवी—(सस्मितम्) किं अवधीरेदि अञ्जउत्तो ? ॥
 (किमवधीरयत्यार्यपुत्रः ?) ॥ २

विदूषकः—भोदि ! एसो लोअव्ववहारो । सव्वो णववरो
 लज्जादुरो होदि त्ति ॥ (भवति ! एष लोकव्यवहारः । सर्वो
 नववरो लज्जातुरो भवति इति) ॥ ३

(राजा विदूषकमवेक्षते ।) ४

विदूषकः—अह देवीए एव्व किदप्पणअविसेसं दिण्णदेवी-
 सद्दं मालविअं अत्तहवं पडिग्गहीदुं इच्छदि ॥ (अथ देव्यैव कृत-
 प्रणयविशेषां दत्तदेवीशब्दां मालविकामत्रभवान्प्रतिग्रहीतुमि-
 च्छति) ॥ ५

१ इदं मालविकारूपं प्रियनिवेदनानुरूपं प्रियनिवेदनस्य पुत्र-
 विजयकथनस्य अनुरूपं सदृशं योग्यं पारितोषिकमुपहारं प्रतीच्छतु
 गृह्णातु । व्रीडां लज्जाम् ॥

२ अवधीरयत्यवमानयति ॥

३ लोकव्यवहारः लोकानां पद्धतिः । नववरः नवीनो जामाता
 “ वरो जामातरि वृतौ ” इति मेदिनी । लज्जातुरः लज्जया पीडितः
 लज्जायुक्त इत्यर्थः ॥

४ धारिण्या मालविकायै देवीत्वप्रतिपादनमत्राकृतम् ॥

५ कृतप्रणयविशेषां कृतः प्रणयविशेषोऽनुरागातिशयो . यस्यां
 तथाभूताम् । दत्तः देवीति शब्दो यस्यै तथाभूतां राज्ञः पट्टमहिषी-
 कृतामित्यर्थः ॥

देवी—एदाए राअदारिआए अहिजणेण एव्व दिण्णो देवी-
सदो किं पुणरुत्तेण ? ॥ (एतस्या राजदारिकाया अभिजनेनैव
दत्तो देवीशब्दः । किं पुनरुत्तेन ?) ॥ १

परिव्राजिका—मा मैवम् ॥ २

अप्याकरसमुत्पन्नो रत्नजातिपुरस्कृतः ।

जातरूपेण कल्याणि मणिः संयोगमर्हति ॥ १८ ॥

देवी—(स्मृत्वा) मरिसेदु भअवदी । अब्भुदअकहाए
उइदं ण लक्खिखदम् । जअसेणे ! गच्छ दाव । कोसेअपत्तो-
णजुअलं उवणेहि ॥ (मर्षयतु भगवती । अभ्युदयकथयो-
चितं न लक्षितम् । जयसेने ! गच्छ तावत् । कौशेयपत्रोर्ण-
युगलमुपनय) ॥ ३

१ राजदारिकायाः राजकुमार्याः अभिजनेनैव वंशेनैव । अस्याः
सत्कुलोद्भवत्वादेव देवीशब्दयोग्यत्वात् । पुनर्देवीशब्दप्रदानं
पौनरुक्त्यमात्राय । अकिञ्चित्करमित्यर्थः ॥

२ मा निषेधे एवं नैव वक्तव्यमित्यर्थः ॥

अपीति ॥ हे कल्याणि शोभने देवि । आकरसमुत्पन्नः आक-
रात्समुत्पन्न उत्पन्नः । रत्नजात्या रत्नानां जात्या पुरस्कृतो भू-
षितोऽपि मणिः रत्नं जातरूपेण सुवर्णेन सह संयोगम् अर्हति ।
“ चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने । ” इत्यमरः । तथा च
महाकुलसमुद्भवा पद्मिनीजातीयाप्यसौ मालविका देवीशब्दमर्ह-
तीति भावः ॥ १८ ॥

३ मर्षयतु क्षमां करोतु । यत् अभ्युदयकारणात् उत्कर्षेण
हेतुना न लक्षितं न दृष्टं तन्मर्षयत्विति संबन्धः । यद्वा मर्षणे
हेतुरयम् अभ्युदयेति । उत्सवे हि प्रायः सर्वोऽपि जनः प्रमाद्यति
ततः क्षन्तव्यमिति भावः । तावत्सत्वरम् । कौशेयस्य कृमि-

प्रतिहारी—जं देवी आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता । पत्रोर्णं
गृहीत्वा पुनः प्रविश्य) देवि ! एदम् ॥ (यद्देव्याज्ञापयति ।
देवि ! एतत्) ॥ १

देवी—(मालविकामवगुण्ठनवतीं कृत्वा) अज्जउत्तो दाणिं
पडिच्छदु ॥ (आर्यपुत्र इदानीं प्रतीच्छतु) ॥ २

राजा—त्वच्छासनात्प्रवृत्ता एव वयम् । (अपवार्यं) हन्त!
प्रतिगृहीता ॥ ३

विदूषकः—अहो देवीए अणुऊलदा ॥ (अहो ! देव्या
अनुकूलता) ॥ ४

(देवी परिजनमवलोकयति ।) ५

प्रतिहारी—(मालविकामुपेत्य) जेदु भट्टिनी ॥ (जयतु
भट्टिनी) ॥ (देवी परिव्राजिकां निरीक्षते ।) ६

कोशोद्भवस्य पत्रोर्णयुगलं धौतवस्त्रयुग्मम् । विशिष्टवाचकानामिति
न्यायात्पत्रोर्णशब्दो धौतवस्त्रमात्रस्य वाचको नतु कौशेयस्य नापि
युग्मस्य । उपनय आनय ॥

१ एतत् तत् पत्रोर्णमिति भावः ॥

२ अवगुण्ठनवतीम् । अवगुण्ठनयुक्तां कृत्वा प्रतीच्छतु स्वी-
करोतु ॥

३ प्रतिगृहीता स्वीकृता मालविकेति शेषः । हन्त हर्षे । तत्र तु
प्रतिग्रह एव हेतुः ॥

४ देव्या धारिण्या अनुकूलता अविरोधिता । अहो इत्याश्चर्ये ॥

५ देवी मालविका सेव्यतामिति कथनमत्राकृतम् ॥

६ कथमिदानीं संबृत्तामिति प्रश्नः परिव्राजिकानिरीक्षणे बीजम् ॥

• परिव्राजिका—नैतच्चित्रं त्वयि ॥ १

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्व्यः ।

अन्यसरितामपि जलं समुद्रगाः प्रापयन्त्युदधिम् ॥ १९ ॥

(प्रविश्य)

निपुणिका—जेदु भट्टा । इरावदी विण्णावेदि । जं उव-
आरातिक्रमेण तदा भट्टिणो अवरद्धा तं सअं एव्व भत्तुणो
अणुऊलं णाम मए आअरिदं । संपदं पुण्णमणोरहेण भत्तुणा
पसांदभेत्तेण संभावइदव्व त्ति ॥ (जयतु भर्ता । इरावती विज्ञा-
पयति । यदुपचारातिक्रमेण तदा भर्तुरपराद्धा तत्स्वयमेव भर्तु-
रनुकूलं नाम मयाऽऽचरितम् । साम्प्रतं पूर्णमनोरथेन भर्त्रा
प्रसादमात्रेण संभावयितव्येति) ॥ २

१ त्वयि वर्तमानमेतत् भर्तृमनोनुकूलत्वं चित्रमाश्चर्यकरं न । तव
पतिव्रतात्वादस्य च पतिव्रतासाधारणत्वादिति भावः । तदेवाह ॥
प्रतिपक्षेणेति ॥ भर्तृवत्सलाः । वत्सं मनः लान्त्यावर्जयन्ति
तथाभूता वत्सलाः । “ सुपि च ” इति लातेः कः । भर्तुः वत्सला
मनोऽनुकूलाः साध्व्यः पतिव्रताः स्त्रियः प्रतिपक्षेण आत्मनः
प्रतिकूलेन स्त्रीजनेनापि सह पतिं भर्तारं सेवन्ते । अत्र दृष्टान्तमाह ।
समुद्रगाः समुद्रगामिन्यो नद्यः अन्यसरितामपि अपिभिन्नक्रमः
अन्यासामपि सरितां नदीनां जलम् उदधिं समुद्रं प्रापयन्ति
आत्मना सह प्रवेशयन्ति । दृष्टान्तालंकारः । आर्या ॥ १९ ॥

• २ उपचारातिक्रमेण उपचारस्य राज्ञा तृतीयाङ्गावसाने कृतस्य
प्रणिपातरूपस्यातिक्रमेणोलङ्घनेन रूपेण । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ।
अपराद्धा अपराधं कृतवती । तत् उपचारातिक्रमणम् अनुकूलं
हितम् आचरितं कृतम् । मालविकासमागमे मम प्रत्यूहायमानत्वा-

निपुणिका-अणुगृहीदाम्हि ॥ (अनुगृहीताऽस्मि) ॥

परिव्राजिका-देव ! अमुना युक्तसंबन्धेन चरितार्थं माध-
वसेनं सभाजयितुं गच्छामः ॥ २

देवी-भगवदीए ण जुत्तं अम्हे परिच्चइदुम् ॥ (भगवत्या
न युक्तमस्मान्परित्यक्तुम्) ॥ ३

राजा-भगवति ! मदीयेष्वेव लेखेषु तत्रभवतस्त्वामुद्दिश्य
सभाजनाक्षराणि पातयिष्यामः ॥ ४

त्ततोपसरणं राज्ञो हितमेवात एव मयैवं कृतमिति भावः । पूर्णम-
नोरथेन पूर्णः सिद्धो मनोरथो मालविकाधिगमरूपो यस्य तेन
भर्त्रा । प्रसादमात्रेणानुग्रहमात्रेण । संभावयितव्या संमाननीया ।
मयि अनुग्रहः क्रियतामिति भावः ॥

१ अस्या इरावत्याः । कर्तरि षष्ठी । सेवितं सेवनं भावे क्तः ।
अवश्यं ज्ञास्यति । सेवनानुरूपं प्रसादं करिष्यतीत्यर्थः ॥

२ युक्तसंबन्धेन योग्येन सम्बन्धेन श्यालकतारूपेण चरितार्थं
कृतार्थम् । माधवसेनं मालविकाया भ्रातरम् । सभाजयितुमानन्दयि-
तुम् । गच्छामः गच्छामीत्यर्थः । अस्मदो द्वयोश्च इति बहुवचनम् ॥

३ भगवत्याः परिव्राजिकायास्तव न युक्तं न योग्यम् । परित्यक्तुं
विहातुम् ॥

४ मदीयेषु मत्कर्तृकेष्वेव । तत्रभवतः माधवसेनस्य सभाजना-
क्षराणि आनन्दनाक्षराणि पातयिष्यामो निवेशयिष्यामो लेखिष्याम
इत्यर्थः । यथा त्वं समक्षं सभाजयितासि तथैव पत्रे लेखिष्यामी-
त्यर्थः ॥

• परिव्राजिका—युवयोः स्नेहात्परवानयं जनः ॥ १

देवी—अज्जउत्त ! किं ते भूओ वि प्पिअं उवहरामि ॥

(आर्यपुत्र ! किं ते भूयोऽपि प्रियमुपहरामि) ॥ २

राजा—त्वं मे प्रसादसुमुखी भव देवि नित्य-

मेतावदेव हृदये प्रतिपालनीयम् ।

तथापीदमस्तु (भरतवाक्यम्)

आशास्यमीतिविगमप्रभृतिप्रजानां

• संपत्स्यते न खलु गोप्तरि नाग्निमित्रे ॥ २० ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

१ युवयो राज्ञीनृपयोः स्नेहाद्धेतुभूतात् अयं जनः मत्स्वरूपः पर-
वान्परतन्त्रः । युवयोः स्नेहमवलोक्य गन्तुं न शक्नोमीति भावः ॥

२ आर्यपुत्र भर्तः राजन् । भूयोऽपि पुनरपि । मालविकाधिगमा-
द्भिन्नामित्यर्थः । ते प्रियं प्रीतिहेतु भूमं किम् उपहरामि ददामीत्यर्थः ॥

त्वमिति ॥ हे देवि । त्वं कर्त्री । नित्यं मे मम प्रसादसुमुखी
संतोषोन्मुखी भव । एतावत् इयत् एव हृदये मनसि प्रतिपालनी-
यम् अपेक्षणीयं मयेति शेषः । ननु किमनेनात्मंभरित्वप्रकाशकेन
प्रार्थनेन सर्वजनीनं किञ्चिदाशास्यतामिति चेत्तत्राह । तथापीति ।

अन्यस्यानपेक्षणीयत्वेऽपि इदं वक्ष्यमाणम् अस्तु भवतु । प्रजाना-
मीतिविगमप्रभृति ईतीनामनावृष्ट्यादिपीडानां विगमो अषाकरणं
प्रभृति यत्र तत् आशास्यम् इच्छाविषयम् अभिलषितमित्यर्थः ।
अग्निमित्रे मयि गोप्तरि रक्षके सति न संपत्स्यते इति न अपि तु
अवश्यमेव संपत्स्यते इत्येतदेवास्तु । अवश्यमेव प्रजानामभिलषितं
संपद्यतामित्यर्थः । अत्र काट्यवेमः । “सर्वनाटकप्रयोगान्ते भरतेन

सर्वकालसाधारण आशीर्वचने कर्तव्ये सत्यत्र प्रजानामाशास्यसिद्धिं
 प्रति गोप्तुरग्निमित्रस्य कथनं तत्कालराजोपलक्षणमिति मन्तव्यम्”
 इत्याह स्मेति शिवम् । “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः खगाः ।
 प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ” इतीतयः ॥ २० ॥

क श्रीमत्कविचक्रवर्तिवचनं नानारसालंकृतं

गम्भीरं क्व च मामिका मतिरियं भव्याशयाऽसंस्तुता ।

किं तु श्रीशशिशेखरस्य कृपया सान्द्रानुरागाद्गुरो-

र्यत्किञ्चिन्नयगदं तदेव विबुधा युष्माकमास्तां मुदे ॥ १ ॥

अष्टादशोत्तराष्टादशशतमितशालिवाहनृपशाके ।

संपूरिता मयेयं व्याख्या श्रीकालिदासकृतेः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पण्डितराजवंशावतंसवैयाकरणशेखरश्रीकान्ताचार्यसूरिणां

छात्रेण वासिष्ठेन राशिवडेकरोपाह्वेन श्रीसदाशिवबुधसूनुना

विद्यावाचस्पतिविरुदशालिना श्रीअप्पाशर्भणा विरचितायां

बालबोधिन्याख्यायां मालविकाग्निमित्रव्याख्ययां

पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

॥ श्रीशिवार्पणमस्तु ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

“ लक्ष्मीवैकटेश्वर ” छापाखाना,

कल्याण—मुंबई.

मालविकाग्निमित्रस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	शक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	शक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२१	आशीरलङ्का- रेण तल्लक्षणम्। “आशीर्नामा- भिलषिते वस्तु- न्याशंसनं यथा इति दण्डी प्रा- ह। संसृष्टः ।	आशीरलङ्का- रेण संसृष्टः । तल्लक्षणं “आशीर्नामा- भिलषिते व- स्तुन्याशंसनं यथेति दण्डी प्राह ।	४४	१९	भ्रूत्रविभेदा	भ्रूविभेदा
				४५	२६	ब्रुवते	ब्रुवते
				४८	१५	अपेक्षायाम्	अपेक्षायाम्
				५८	४	त्वय्युत्थापित	त्वय्युपस्थापित
				६५	७	सुखखण	सुखखण
				६६	१६	इति वा	इति वा ।
				७१	१८	वोद्दीपना	वोद्दीपनत्वा
६	१५	इति	इति ।	७६	१२	त्वं स्वामित्वं	त्वं
१०	४	चित्रसालं	चित्तसालं	८२	१४	मनाम्	मनाक्
”	६	उवाट्टिदो	उवाट्टिदो	”	१५	खण्डेनहतवः	खण्डनहेतवः
”	१२	उपचारान्तर	उपचारानन्तर	”	२१	मुपचार-	मुपचार-
”	१४	जानासीत्यर्थः।	जानामीत्यर्थः।	८५	५	श्रीमाधवी	श्रीर्माधवी
१२	२५	वाद्द्वितीया	त्वाद्द्वितीया	”	१६	बिम्बाधरे	बिम्बाधरस्य
१३	३	तावदस्यात्मान	तावदस्यात्मानं	”	बिम्बसदृशे-	बिम्बसदृशस्या-	
”	१९	प्रशंसामहे	प्रशंसामः	”	धरे	धरस्य सम्बन्धी	
”	२२	त्यथः	त्यर्थः ।	८६	४	कूदो	कुदो
”	२४	चक्षुर्ग्राह्यं	चक्षुर्ग्राह्यं	८८	१	व्वेजिअस्स	व्वेजिअस्स
१६	८	दुगे	दुगे	८९	२३	तथा	यथा
२५	७	एवं	एवं विअ	”	२४	रसितान्	रसितात्
२६	७	सहायमिति	सहायमिति	९२	८	तथाभूता	तथाभूतः
		शेषः ॥	शेषः । तु इति पृथग्वा पदच्छे- दः । निश्चयेना- शंसां कुर्म इत्य- र्थः । “युष्मदो द्वयोश्च ” इति बहुवचनम् ।	९४	११	त्वं कर्त्री । त्वम्	त्वं कर्त्री ।
				”	६	णेवत्येण	णेवत्येण
				९६	१४	अस्यात्कर्षणो	अस्मात्कर्मणो
				१०२	११	विचिन्वतो-	विचिन्वत्यो-
				”	मार्गयतोः	मार्गयत्योः	
				११२	७	णिआओ	णिओओ
				११५	१६	लग्न	लग्नं
३०	१२	किं किमर्थम्।	भावे ल्युट्। किं	१२७	४	पूरयतः	पूरयिष्यतः
		भावे ल्युट्	किमर्थम् ।	”	१७	किल किञ्चित	किलकिञ्चित
३४	२१	प्रासाङ्गिके-	प्रासाङ्गिकेतिवृ-	१२८	२०	तस्यमुपेक्षा	तस्यामुपेक्षा
		ऽतिवृत्ते तु।	त्ते तु ।	”	२१	क्षणभा	क्षणमा
३२	२४	विवाद्गीत-	विवादाद्गीत-	१२९	२०	पुलकित	पुलकित
		स्येत्यर्थः ।	स्येत्यर्थः ।				

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३३	११	सर्पणरूपम- विनय	सर्पणरूपावि- नय	१८९	१३	सम्प्रयोगः प्राप्त्युपायो	सम्प्रयोगः संगमः
१४३	१७	क्रुक्	क्रुः	१९०	२३	इत्यर्थः ॥	इत्यर्थः । धा- रिण्या इति
१५५	४	मन्त्रयति	मन्त्रयते				षष्ठी वा । एत- त्पक्षे चरितैरा- चरणैरित्यर्थः ॥
१५७	८	विक्रीडिष्यामि	क्रीडिष्यामि	१९१	१५	सुखित	सुखितं
१६१	२४	किमपि	न किमपि	१९२	१	दिष्णणवेत्था	दिष्णणवेत्थो
१६२	१२	सख्ये	सख्यै	१९३	१७	वित्तमानां	वर्तमानां
१६४	११	सहकार	सहकारं	१९८	१३	शरीर	शरीरे
१६८	२	पमज्जिदु	पमज्जिदुं	२००	९	वेयम् ।	चेयम् ।
१६९	१५	नाट्योक्तौ	नाट्योक्तौ	२०६	९	इति ।	ईति
१७२	८	ज मए कंठ णहिं	जं मए कंठ- णहिं	२०७	१२	अश्रयधीनं	अश्रयधीनं सा- कल्येनाग्निमयं
१७७	१६	निवृत्तं	निवृत्तं	१३	तदधीनवचन इति	तदधीनवचन इति विभाषा साति का- त्स्न्य इति वा	
१७८	१७	पीडाया इरा- वतीलक्षणायाः	पीडायाः	२०८	९	तथाभूतानि	तथाभूताः ।
१८२	२१	कस्मायाप्यर्थ	कस्माप्यर्थ	२१२	८	अ	अयं
१८४	३	विदम्भविस- अ दो	विदम्भविस- आदो	१३	योगेन	योगेनाकूल्येन वा	
१८७	७	विदर्भदेश- वर्तिनगरी-	देशविशेषव- र्तिनदी-	२१७	२१	सङ्गत	संयत
				२१९	१८	जातामिति भावः

VERIFIED 1989

